

Горохівський П. І.

*Уманщина
в епоху міді-бронзи*

Умань – 2011

ББК 63.3 (4 Укр) 2

УДК 94 (477.46)

Г70

Рецензенти:

Морозов А.Г., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Ладиченко Т.В., кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри методики викладання історії та суспільствознавчих дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Горохівський Петро Іванович. Уманщина в епоху міді-бронзи : Монографія. / П.І. Горохівський. – Умань : ПП Жовтий”, 2011. – 240 с.

Монографія містить важливу інформацію про історію заселення земель історичної Уманщини племенами трипільців, ямників, білогрудівців, їх життя, побут, суспільний устрій, духовний світ, а також про історію дослідження та дослідників, виявлені поселення та інші пам'ятки носіїв цих культур на території краю. Розрахована на студентів-істориків, вчителів історії, краєзнавців та всіх, хто цікавиться минулим нашого краю.

Рекомендовано до друку Вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Протокол № від 2011 р.

ББК 63.3 (4 Укр) 2

УДК 94 (477.46)

© Горохівський П.І.

Рис 1. Картохема історичної Уманщини (за Т. В. Кузнець).

ПЕРЕДМОВА

Розбудова української держави на початку ХХІ ст. значно активізувала процеси духовного відродження, сприяла формуванню нової державницької ідеології. Це зумовило необхідність переосмислення історичного процесу в Україні, зокрема історичному краєзнавству. Актуальність краєзнавчої роботи полягає в тому, що вона є засобом виховання патріотизму у прийдешнього покоління, здатного цінувати і відстоювати демократичні права і свободи. Для України це має особливо важливе значення, оскільки активне будівництво нового демократичного суспільства ведеться у складних соціально-економічних і політичних умовах, за яких змінюються колишні відносини людини з державою і виробляються нові політико-правові норми [15, 35]. Особлива увага надається дослідженню окремих регіонів України в аспекті історичного краєзнавства.

Виділення та вивчення історії окремих регіонів, що склалися впродовж віків на спільності географічних, геополітичних та соціальних інтересів покликане сприяти формуванню нового розуміння та створення нової концепції історичного розвитку українського народу. Лише ґрунтовно вивчивши їх історію, можна створити єдину картину історичного процесу у всій Україні, оскільки історія окремого краю завжди глибша, конкретніша, багатша, ніж загальна історія країни, а тому дослідження минулого рідного краю зумовлює появу багатьох нових і важливих проблем, а також збагачує українську історію в цілому.

На думку дослідниці З. Священко, виділення і детальне вивчення історії окремих регіонів, їх населення, дає можливість визначити їх роль в розвитку українського народу, дослідити і конкретизувати на новому рівні знань специфічні особливості їх розвитку, співвідношення з іншими територіями у загальному контексті історії України [82, 4].

Дослідження регіональної історії є особливо значущим, коли йдеться про минуле одного з європейських народів, розташованого на великих просторах від Карпат до Дону. Воно з'ясовує внесок уродженців різних етнічних ареалів у складання і розвиток української нації, їх специфіку [82, 9].

Уманщина є одним із таких важливих регіонів. Автохтонне населення цієї території сформувалося в найдавніші часи. Як

свідчать археологічні знахідки, перші люди появилися тут у період палеоліту. Протягом наступних віків на території краю проживали племена трипільців, білогрудівців, носіїв зарубинецької та черняхівської культур, які вели осідлий спосіб життя, займалися землеробством і скотарством.

Однією з найяскравіших сторінок минулого Уманщини є період енеоліту (VI–III тис. до н.е.), коли племена найдавніших землеробів прийшли на землі краю і почали його освоювати. Вони принесли з собою високорозвинене землеробство, скотарство, побудували великі поселення з красивими розмальованими житлами, розвивали ремесла і промисли, досягли висот духовного розвитку і на тривалий час перетворили край в один із центрів світової цивілізації. Ці племена залишили після себе численні пам'ятки матеріальної і духовної культури, які проросли у східнослов'янському етносі, а згодом і в українському.

Проте ці пам'ятки цілі тисячоліття були не лише під товщею часу, але і ґрунту. І лише археологія, яка об'єктом свого дослідження має переважно речові пам'ятки минулого, допомагає віднайти їх, відчистити від різноманітних нашарувань і реконструювати окремі сторони життя і побуту давніх поселенців краю. Значення археології особливо важливе для дослідження дописемного періоду історії людства.

Групу споріднених пам'яток, які займають певну територію і належать до одного відрізка часу, фахівці називають „археологічною культурою”. Стародавність пам'яток визначається за комплексами знахідок та іншими проявами матеріальної та духовної культури. Окремі культури номінують за назвою місцевості, де було вперше відкрито й досліджено її пам'ятки (трипільська, черняхівська, білогрудівська тощо); за формою або орнаментом кераміки (культури лійчастого посуду, кулястих амфор, ямково-гребінцевої кераміки тощо); за типом поховань (ямна, катакомбна, зрубна) тощо [19, 8-9]. Назви носіїв певної культури є похідними від номінацій цієї ж культури: трипільці, ямники, білогрудівці тощо.

Це досить умовні позначення спільнот, але вони допомагають дослідникам систематизувати їх, вибудувати хронологічний ряд – простежити розвиток у часі і просторі, а також виявити взаємозв'язки, взаємодію, історичну долю; встановити, яку саме

історичну спадщину вони залишили після себе.

Серед археологічних культур, які у різні часи проживали на Уманщині, особливе місце належить трипільській.

Називають її по-різному: трипільська культура, культура Кукутені-Трипілля, культурно-історична спільність Кукутені-Трипілля, культура мальованого посуду. Останнім часом серед археологів з'явився ще один термін – трипільська цивілізація. Це сталося після відкриття і перших досліджень поселень-гігантів (протоміст) на Тальнівщині та Уманщині. Незважаючи на це на сьогоднішній день загальноприйнятим, більш доступним є термін „трипільська культура”.

У III – на початку I тисячоліття до н.е. на зміну землеробським племенам епохи енеоліту прийшли племена, які знали бронзу.

На території Уманщини проживали племена ямної та білогрудівської культур.

Племена ямної культури принесли з собою високорозвинене скотарство, розвивали ремесла і промисли. На фінальному етапі періоду бронзи землі історичної Уманщини заселили землеробські племена білогрудівської культури, які знову на тривалий час перетворили край в один із центрів землеробства. Носії білогрудівської культури не тільки за короткий час досягли високого рівня розвитку виробництва та обміну, а й залишили після себе численні пам'ятки матеріальної і духовної культури.

Місцезнаходження центру, з якого зародилося давнє слов'янство на теренах Уманщини перетворює наш край у важливу арену формування однієї зі світових цивілізацій.

Археологічні культури епохи міді-бронзи із самого початку їх виділення, дослідження й ідентифікації привертала до себе значну увагу вчених та краєзнавців.

Період міді-бронзи на землях Уманщини, відображений в узагальнюючих працях Г. Бевза [5, 7], колективу авторів за ред. В. Кривошеї „Нарис історії Уманщини” [70, 9-12], монографії

З. Священко „Історія Уманщини. З найдавніших часів до XVIII ст.” [82, 39-51], у багатотомному виданні „Історія міст і сіл України. Черкаська область” [38, 545, 571, 580, 589-598] тощо. Досить багато інформації про пам’ятки трипільської, ямної та білогрудівської культур і окремі знахідки на території населених пунктів Уманщини містить колективна монографія О. Діденко, В. Стефановича, Б. Черномаза „Археологічні пам’ятки Уманщини” Т.1 [32].

Період бронзи на землях Уманщини описано також у дослідженнях С. Березанської [6-11], О. Тереножкіна [86-88], В. Доманицького [33], П. Курінного [49-53], Г. Храбана [94-98].

Незважаючи на наявність цих по-науковому глибоко інформативних праць, вони далекі від розуміння і сприймання пересічними громадянами, бо видаються занадто абстрактними, схематичними, що ускладнює сприймання краєзнавчих розвідок.

У нарисах з історії рідного краю цей період має рівень малодосліджений, хоча роль цих непересічних археологічних культур в історії України, тим більше в історії рідного краю надто велика, і тому вимагає більшої уваги та детальнішого висвітлення.

Знання про них сприятиме поглибленню й уточненню інформації про найдавніші часи нашого краю, формуванню однієї з найважливіших рис для громадян України – патріотизму, зростанню національної самосвідомості, почуття гордості за минуле свого народу, свого краю.

Вивчення та аналіз історичної літератури з досліджуваної проблеми переконує, що питання історії проживання трипільських племен, ямної та білогрудівської культур на території сучасної Уманщини ще не було предметом спеціального наукового дослідження.

Об’єктивна потреба вирішення цієї проблеми, актуальність її науково-методичного висвітлення зумовили вибір теми дослідження.

Метою даної праці є визначення особливого місця трипільської і білогрудівської культур в історії України та рідного краю.

Завданнями є: узагальнити і розширити знання про вищевказані культури; показати локальні особливості їх матеріальної і духовної сфер; висвітлити історію дослідження їх

пам'яток на території Уманщини; показати внесок учених та краєзнавців у вивченні найдавнішого періоду історії краю; здолати історичні стереотипи і штампи у висвітленні інформації та адаптувати її для більш ефективного сприймання; сформувані інтерес до історії рідного краю.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЕПОХИ МІДІ-БРОНЗИ НА УМАНЩИНІ

1.1. Енеолітичні культури на землях України

Кам'яний вік на території України змінився епохою міді-бронзи, яку також називають палеометалічною (давньометалічною). Здебільшого її поділяють на два віки: мідний і бронзовий. Мідний вік іноді також називають міднокам'яним, халколітом, енеолітом.

Назва „мідний вік” вказує на те, що саме в цей період поширюються мідні вироби, хоча вироби із цього металу з'явилися раніше від офіційного початку мідного віку. Найраніші вироби з практично чистої самородної міді, поклади якої виходили на земну поверхню, відомі на поселеннях Анатолії, Східного Середземномор'я, Північного Ірану та Іраку, датованих IX–VIII тис. до н.е., і належать ще до періоду докерамічного неоліту.

Це можна пояснити, напевне, тим, що самородна мідь спочатку могла срийматися людьми, як варіант м'якого каменю, застосування якого значно зросло в мезоліті-неоліті, адже первісна техніка виготовлення мідних предметів – холодне кування (без попереднього нагрівання шматка руди) було, по суті, технікою оббивання каменю. Не виключено, що використання цього металу могло початися водночас у кількох районах. Такими районами є: Балкани, Подунав'я (Трансільванія) і Закавказзя, звідки мідь та вироби з неї потрапили на територію України. В мідному віці тодішнє населення нашої країни користувалося металом Балкано-Дунайського району.

Людство в епоху енеоліту пройшло три основні стадії обробки міді: холодне кування, відпал (гаряче кування), плавлення та ливарство.

Наприкінці мідного віку люди навчилися не лише плавити мідь, а й додавати до неї миш'як, а пізніше й олово і олово для виготовлення бронзи.

Експериментально доведено, що працювати мідними

знаряддями зручніше та вигідніше, ніж кам'яними, оскільки вироби з міді значно якісніші. Завдяки пластичності міді можна було за допомогою різних способів кування, гартування тощо змінювати твердість робочого леза того або іншого виробу, зокрема, пристосовувати його для обробки твердих матеріалів, навіть кістки. Тим самим знаряддям із міді можна було виконувати кілька операцій, тоді як кам'яні найчастіше були диференційовані за окремими видами робіт.

Величезне значення мало відкриття ливарства, що дозволяло досить легко створювати в будь-якій кількості однакові чи майже однакові вироби.

Однак за деякими своїми властивостями мідні (а згодом і бронзові) знаряддя поступалися кам'яним. Крім того, поклади мідної руди, придатної для розробки в давнину, в Україні відомі лише в деяких місцевостях (наприклад, у Донбасі). Мідні й бронзові знаряддя (або їх заготовки) доводилося імпортувати, що було вкрай нелегкою справою. Тому металеві знаряддя праці на даному етапі розвитку людства так і не змогли повністю повністю кам'яні. Це значною мірою пояснює рідкі випадки знахідок металевих виробів на археологічних об'єктах мідно-бронзового віку України. Крім того, здебільшого металеві знаряддя після псування не викидали, а здебільшого переплавляли на нові вироби.

Дослідники пропонують вважати основними рисами культури мідного віку такі:

- землеробсько-тваринницьке господарство з пануванням мотичного землеробства;
- поява мідних знарядь за переваги кам'яних і крем'яних;
- великі, як правило, глиняні будинки;
- поховання померлих у межах жител і поселень;
- наявність жіночих статуєток-прародительок;
- мальована кераміка [109].

Американська дослідниця М. Гімбутас називає такі риси мідного віку:

- осідлий спосіб життя;
- концентрація великих поселень;
- формування ознак міста, матрилокальність шлюбу;
- мирний (мистецволюбний) характер світогляду;

– культ жінки-творця [109].

Основними заняттями населення мідного віку були землеробство та скотарство.

Спочатку землеробство було мотичним, згодом воно переросло в орне.

В основному носії всіх енеолітичних культур землю обробляли роговими чи кам'яними мотиками. Лише в трипільській культурі відоме рало, застосовуване спочатку як допоміжне знаряддя після первісної обробки землі мотиками. Саме в цей період почали вирощувати всі ті зернові та садово-городні культури, що й донині культивуються в Україні, було повністю сформоване властиве їй стадо свійських тварин (включаючи й коня).

Особливо великого значення набуло використання великої рогатої худоби, у тому числі як тягової сили: бика впрягали у рала, волокуші, сани. Це підтверджують трипільські скульптурки биків, запряжених у сани, а також зображення пар волів в упряжках.

В епоху енеоліту появилось перше колесо, а згодом і віз. Поява воза, як транспортного засобу, дозволяла перевозити великі вантажі на далекі відстані, сприяла налагодженню стійких контактів між віддаленими районами, а також масовому розселенню людей.

Вважається, що саме в мідному віці в харчовому асортименті з'явилися (нарівні з традиційним м'ясом) молочні продукти. Сир, очевидно, виготовляли за допомогою спеціального посуду: його дно й стінки пронизували численні отвори, так що цей виріб нагадував сучасний друшляк.

У мідному віці поглибилася спеціалізація господарства окремих районів, у межах сільського господарства виникло громадське ремесло (металообробне, гончарне). Сформувалися навіть його центри, найдавніші серед яких простежені в середовищі трипільських племен. Руду плавили в ямах і печах.

Значно посилювався обмін між племенами та регіонами ближніх і віддалених територій. Це засвідчують наявність археологічних „імпортів”, поширення металевих знарядь там, де поклади мідних руд відсутні, знахідки „скарбів” (у тому числі й металевих предметів). Обмін мав організований характер:

склалися зони економічних зв'язків, а також, очевидно, загальноприйняті транспортні шляхи. На території України обмін мав у цей час натуральний характер і здійснювався представниками окремих колективів. Рівень його був досить високим, бо з мідного віку на території України поширилися й предмети, пристосовані до облікових операцій: глиняні конуси, кульки, півсфери, циліндри.

Характерною рисою мідного віку стало помітне поліпшення умов побуту. За рештками глиняних жител виявлені сталі риси планування, окреслені місця громадського користування. В цей час були винайдені піч, у тому числі піч з димарем, стіл, удосконалені житла (деякі з них мали 2–3 поверхи).

Цей період характеризується своєрідною „міською революцією”. Племена трипільської культури створюють поселення-гіганти. Всього відомо близько 20 поселень площею понад 100 га. Ці протоміста були економічними, суспільними, військовими і культовими центрами з розвинутою архітектурою.

В епоху мідного віку починають складатися найдавніші цивілізації, однією з них була трипільська.

В цілому і в період енеоліту розвиток племен на території України відбувався нерівномірно. Якщо землеробські культури лісостепу вийшли на новий вищий рівень розвитку, то племена степової зони все ще перебували на неолітичній стадії розвитку.

Дослідники вважають, що в мідному віці територію України заселяли дві основні групи племен: прийшли землероби з високою рільницькою культурою, котрі займали Правобережжя, місцеві скотарі, які мешкали на території Півдня і Південного Сходу.

До прийшлих землеробсько-скотарських племен, крім трипільської, відносять гумельницьку, лендельську, культуру лійчастого посуду, кулястих амфор, полгарську, баденську культури.

До скотарських культур степової зони та Криму відносять середньостогівську, давньоямну, кемі-обинську, нижньомихайлівську.

Таку поляризацію населення мідного віку з погляду основних форм ведення господарства вважають першим великим суспільним поділом праці.

1.2. Дослідження пам'яток трипільської культури

Історія як наука про розвиток суспільства використовує і опирається на різні джерела: речові, писемні, лінгвістичні, етнографічні тощо. Найбільш повними і цінними є писемні джерела. Проте писемність виникла приблизно 6 тис. р. тому, а на території нашої країни – аж у середині I тис. до н.е. Все, що було раніше, в дописемний період, досліджує археологія, значення якої важко переоцінити. Якби не вона, то наші знання про найдавніші часи не виходили б за межі міфів, легенд і казок.

Археологія – це наука, що вивчає і реконструює минуле за матеріальними залишками діяльності людей. Під матеріальними залишками розуміють речові пам'ятки: знаряддя праці, предмети побуту, кераміку, прикраси, зброю; місця проживання давніх людей – стоянки, поселення, городища; поховальні пам'ятки – кургани, окремі могили, могильники, місця культового призначення – храми, святилища; споруди та місця для роботи – майстерні, шахти, рудники тощо.

Все це з плином часу опинилося під товщею ґрунту, який в археології називають перекривним шаром. Як же археологічні пам'ятки опинилися під землею? За підрахунками вчених, в наш час щорічно піднімається в повітря, а потім осідає, 5 млн. куб. м породи. Води розмивають і переносять з місця на місце ще більше – 15 млн. куб. м. ґрунту. А ще бувають пилові бурі, нашарування залишків гниючих рослин тощо. Приблизно за 7 тис. років товщина перекривного шару над залишками життєдіяльності трипільців виросла до 40–70 см. [4, 29].

Матеріальні пам'ятки доходять до нас найчастіше у вигляді *культурного шару*, утвореного із своєрідної суміші землі з рештками речей, якими у давнину користувалися люди. Культурний шар вирізняється темнішим кольором, він може мати різну товщину і глибину залягання.

Трипільські „площадки”, як правило, одношарові. Культурний шар вивчають у три етапи. Перший – це польові дослідження на місці розташування пам'ятки. При цьому проводять археологічну розвідку та розкопки. Розвідка буває візуальною та інструментальною. Візуальна – це огляд місцевості з метою виявлення археологічних пам'яток. Вона проводиться найчастіше вздовж берегів рік, озер та інших водоймищ, де у давнину

селилися люди. Характер пам'ятки визначається за так званним підйомним матеріалом. На місці трипільських поселень дослідники знаходять фрагменти кераміки, глиняних фігурок, кремінні вироби, шматочки обмазки (залишки від стін жител-авт.) тощо.

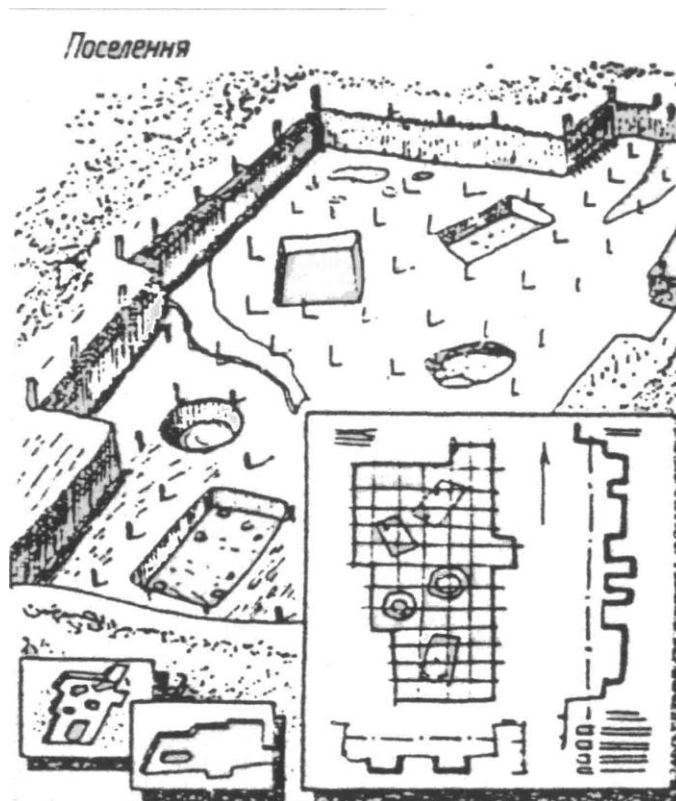
Для визначення розміру пам'ятки, глибини залягання культурного шару і його насичення речами закладають шурфами розміром 1x1 м або 2x2 м, які досягають так званого материка – шару глини, на якому, власне, знаходиться культурний шар. Для визначення контурів пам'ятки можуть закладати розвідувальні траншеї.

Крім візуальної, проводять, магніторозвідку. За допомогою спеціального приладу – магнітометра, який реагує на намагнічені шматки перепаленої глини – обмазку, черепки посуду, визначають контури археологічної пам'ятки. Контури стародавніх поселень визначають за результатами хімічного аналізу проб ґрунту. Використовують також і електророзвідку, яка базується на різниці опорів струмів, що проходять у ґрунті і культурному шарі. Із 70-х років минулого століття широкого поширення набула аерофоторозвідка. Вперше її застосував військовий льотчик-топограф В. Шишкін. Для утвердження цього методу дуже багато зробив уманський краєзнавець – співробітник краєзнавчого музею В. Стефанович.

Під час археологічної розвідки археологи не лише збирають підйомний матеріал, але й старанно зафіксують його за допомогою фотографування, замальовок, складають детальний топографічний план місцевості і на ньому позначають знайдені пам'ятки минулого; всі спостереження заносять у щоденник, складають звіт про проведену розвідку.

Наступним етапом археологічного пошуку є розкопки археологічного об'єкту для дослідження культурного шару. За один сезон може бути розкопано 1-2 площадки (залишки трипільського житла, або якогось іншого об'єкта).

Перед початком розкопок поверхню пам'ятки розбивають за допомогою кілочків на археологічні квадрати, площею 4 (2x2) кв.м. Квадрати нумерують за допомогою літер і цифр. Все це називається сіткою. Її наносять на план. Сітка допомагає фіксувати знахідки на планах і кресленнях.

Рис. 2. План-схема розкопу.

Під час розкопок вся робота проводиться вручну. Основні інструменти – лопата, ніж, щітки. Землю перекривного шару розкопують шарами – завтовшки 20 см. Знахідки, які трапляються при цьому, зафіксують, нумерують відповідно до квадратів, у яких вони були знайдені. Землю з розкопів викидають лопатами або виносять за допомогою носилок.

Потім розчищають культурний шар. Це дуже кропітка робота, оскільки вимагає розчистки з поверхні пам'ятки зайвої землі, оконтурення кожного черепка, уламка обмазки тощо.

Розчищений культурний шар детально фотографується, замальовується, занотовується. Під час його розбору всі знайдені залишки матеріальної культури зафіксуються, їх нумерують (шифрують) і заносять в реєстр пам'яток. Всі черепки, кістки, вироби з каменю, кременю та інших матеріалів піддають первинній польовій обробці. Їх відчищають від бруду, сольових відкладень, за необхідності покривають спеціальними консервуючими розчинами. По можливості деякі речі, і в першу

чергу посуд реставрують.

На другому етапі проводиться дослідження археологічних знахідок у лабораторії, де завершується реконструкція посуду. Дослідники вивчають знаряддя праці, визначають процес їх виготовлення, за подряпинами, потертостями визначають їхнє призначення. В лабораторних умовах здійснюють пілковий аналіз рослинних решток ґрунтів і визначають, які дикі і культурні рослини росли у той час покривали землю.

За кістками решток знайдених тварин визначається видовий склад стада, визначаються види тварин, на яких полювали давні люди. Хоча на трипільських поселеннях знаходять мало кісток людей, але і по нечисленних рештках, застосовуючи спеціальну методику, можна визначити стать покійного, вік тощо [4, 26].

Дослідження археологічних пам'яток завершує третій етап – історична реконструкція розкритого в полі об'єкта. Вчений детально аналізує весь матеріал з розкопу і відтворює (реконструює) процес життя і діяльності давніх людей, їх побут, окремі елементи духовного життя.

Отже, археологія дає можливість відшукати речові пам'ятки минулого, дослідити їх в польових умовах шляхом розкопок і після ретельного вивчення й аналізу всіх пам'яток, реконструювати різні сторони життєдіяльності найдавніших людей.

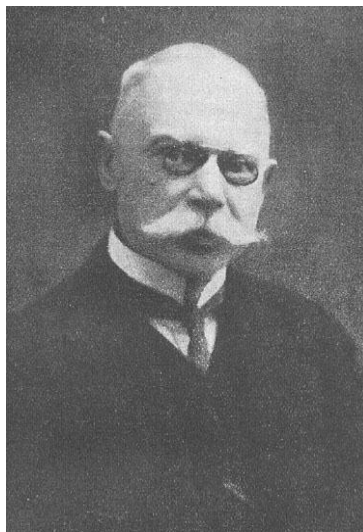
Прадавнє Уманщини вивчається у відповідності з найважливішими відкриттями на території краю археологічних культур, серед яких найбільш дослідженою є трипільська культура. Її дослідження розпочалося ще наприкінці ХІХ ст. Значна увага до пам'яток Трипілля саме на Уманщині не є випадковою, оскільки тогочасний Уманський повіт Київської губернії був досить значним регіоном Правобережної України. Географічні та природно-кліматичні умови краю наводили дослідників на думку про можливість інтенсивного заселення його території у давнину. Вже перші результати польових археологічних розкопок підтвердили правильність таких припущень.

Вчені виділяють декілька етапів дослідження трипільської культури на Уманщині.

Перший припадає на кінець ХІХ – початок ХХ ст. і

пов'язаний з діяльністю археологів В. Антоновича, М. Біляшівського, О. Спицина, В. Доманицького, М. Гімнера та інших.

Фото 1. М. Біляшівський.

Слід зазначити, що інтерес до трипільської культури виник відразу ж після її відкриття і опублікування перших результатів дослідження її пам'яток В. Хвойкою. Імператорська археологічна комісія доручила археологу О. Спицину провести розкопки у с. Колодистому, де перед тим В. Доманицький, провів обстеження території і виявив так звані „точки” (*так у ті часи називали площадки – залишки трипільських жител – П.Г.*).

Розкопки дали цікавий матеріал, який дав можливість припустити про забудову поселень, конструкцію жител, елементи інтер'єру, особливості керамічного комплексу, знаряддя праці тощо.

Дані перших досліджень узагальнив М. Біляшівський на сторінках „Археологической летописи Южной России” у рубриці „Исследования и раскопки”.

У той час м. Умань, крім адміністративного центру, стає ще й культурним центром. Ще у 1912 р. вчителі міської чоловічої гімназії на чолі з Д. Щербаківським, патріотом і любителем старовини, вирішили створити історичне товариство. Вони звернулися з проханням до київського генерал-губернатора. Дозвіл було дано, і у листопаді 1913 р. було зареєстроване

товариство „Уманський отдел Киевского общества охраны памятников старины и искусства” [51, 30]. Створення офіційного регіонального товариства, яке, за твердженням П. Курінного, „було у руках уманської української громади”, значно покращило стан дослідження пам’яток Трипільля у краї [83].

За п’ять років свого існування воно організувало і провело ряд розкопок трипільських поселень на Уманщині, зокрема у 1913 р. – с. Кочержинці, 1919 р. – с. Косенівка.

У 1916 р. розкопки біля с. Сушківка розпочала археолог В. Козловська. Про результати своїх досліджень вона доповіла на засіданні Уманського історичного товариства [41, 19-20].

Фото 2. В. Козловська.

Її основні праці: Розкопки 1916 р. біля с. Сушківка на Уманщині //Коротке звітання ВУАК за 1926 р. – К., 1927. – С. 45 – 47.; Точки трипільської культури біля с. Сушківка на Уманщині //Трипільська культура на Україні. – Т. I – К., 1926. – С. 43 – 66.; З науково-дослідної роботи комісії ВУАКу для вивчення трипільської культури (1927 – 1931) //Хроніка археології та мистецтва. – 1931. – № 3. – С. 82 – 83.

Оскільки трипільська культура викликала значний інтерес і у громадськості, у тогочасній пресі час від часу з’являлися статті вчених про трипільську культуру, зокрема, у 1918 р. у часописі „Союз Умань” була опублікована стаття краєзнавця П. Курінного, присвячена висвітленню найдавнішої історії

Уманщини. У ній зазначалося, що результати досліджень вражаючі і дають змогу „намалювати досить повну картину побуту людності в трипільську добу” [83].

У ряді інших праць того часу, присвячених розкопкам поселень на Уманщині, міститься цінний матеріал для вивчення трипільської культури у Буго-Дніпровському межиріччі.

Другий етап вивчення трипільської культури зазначеного краю припадає на 20-50-ті рр. ХХ ст. Незважаючи на неоднозначне, а іноді й вороже, відношення радянської держави до історії, а також і до археології, дослідження продовжувалися, накопичувався новий цінний матеріал, окреслювалися нові перспективи. У цей період перед вченими постали такі завдання: систематизація та класифікація всіх наявних матеріалів розкопок, уточнення хронології, детальніше вивчення поселень, локальних особливостей пам'яток окремих регіонів, вирішення проблеми походження та історичної долі трипільських племен.

Протягом цього часу проводилися дослідження поселень біля сіл Томашівка (1924 – 1927 рр.), Сушківка та інших.

Велику роль у дослідженнях трипільських пам'яток на Уманщині відігравали П. Курінний та В. Козловська, яка у 20-х роках очолювала Український археологічний комітет, заснований при Українській Академії Наук. Комітет організовував і проводив планові дослідження трипільських поселень на території України і, насамперед, на Уманщині.

Зусилля вчених були також спрямовані на висвітлення різних сторін життя трипільців та популяризацію трипільської культури в цілому. У 1926 р. було випущено збірник „Трипільська культура на Україні”, який містив дискусійний матеріал вчених з різних аспектів культури. В першу чергу, у статті П. Курінного, присвяченій результатам розкопок біля с. Томашівка, була дана відповідь на запитання: що собою являють „точки”. Вчений доводив, що це залишки глинобитних будівель. Дослідник зробив спробу класифікувати будівлі, з'ясувати конструктивні особливості жител, землянок, господарських споруд.

Фото 3. П. Курінний.

Результати досліджень пам'яток краю знайшли відображення у працях: Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. – 107 с; Соціально-історичний музей Гуманщини. //Український музей. – К., 1927 і Розкопки біля с. Томашівки на Уманщині // Трипільська культура на Україні. – К., 1926. – С. 54 – 62.

Науковець В. Козловська на матеріалах розкопок біля с. Сушківка доказувала, що „площадки” – це залишки наземних будівель – жител з купольними печами. Для аналізу процесу житлобудування було використано відомі вже на той час глиняні моделі жител.

Остеологічний (кістковий) матеріал з поселення біля с. Сушківки, залишки рослинної їжі з інших поселень використали дослідники В. Щербаківський і С. Магура для з'ясування господарського життя і побуту трипільців [55].

На 30–40-і рр. ХХ ст. припадає діяльність видатного вченого-археолога Т. Пассек, яка проводила розкопки і на землях Уманщини.

Надзвичайно важливими є її висновки про те, що Уманський регіон дав для археологічної науки багато унікального матеріалу для з'ясування питання про призначення „площадок”, дослідження процесу житлобудування, реконструкції трипільського житла, його зовнішнього вигляду та інтер'єру.

На основі аналізу матеріалу розкопок трипільських

поселень на Уманщині, вчекна допустилась припущення про високий рівень господарства трипільців, зокрема, про те, що головним напрямом їх господарства було мотичне землеробство городнього характеру з матріархально-родовим ладом.

Узагальнюючі праці археологів-дослідників трипільської культури на Уманщині, де були висунуті сміливі гіпотези, зроблені нові відкриття, привернули увагу багатьох вітчизняних та закордонних вчених-археологів до пам'яток Трипілля, як основи пізнання стародавньої історії Європи.

Третій етап вивчення трипільської культури розпочався у 60-ті роки ХХ ст. В цей період визначним стало проведення комплексних досліджень на трипільських поселеннях по всій території України, організованих Інститутом археології НАН України під керівництвом Трипільської експедиції, а також використання напрацювань місцевих краєзнавців. Зусилля дослідників були спрямовані на з'ясування ряду питань, пов'язаних з історією, економікою, соціальним устроєм, ідеологією трипільців.

На основі матеріалу з трипільських пам'яток вийшли узагальнюючі праці: „Археологічні дослідження на Україні”, „Энеолит Украины”, „Энеолит СССР”, „Энеолит и бронзовый век Украины”, „Археология Украинской ССР” тощо. У фахових журналах, збірниках праць з археології були опубліковані розвідки з окремих напрямів трипільознавства, в яких широко виписувався матеріал з трипільських поселень на Уманщині (Сушківка, Доброводи та ін.).

Значний внесок у розвиток трипільознавства здійснили уманські краєзнавці В. Стефанович, Г. Храбан, О. Діденко. Вони провели гігантську роботу з розвідки пам'яток Трипілля у всіх населених пунктах не лише Уманського району, а й у сусідніх з ним районах Черкащини (тобто в межах історичної Уманщини). Дослідники пройшли сотні кілометрів, обстеживши всі басейни річок Буго-Дніпровського межиріччя, нанесли на карту всі археологічні пам'ятки, в тому числі згадки про них. Зокрема Г. Храбан подає узагальнені дані про 77 пам'яток трипільської культури.

Фото 4. Г. Храбан.

Результати археологічних розвідок відображені у щоденниках, звітах дослідника, які зберігаються у науковому архіві Інституту археології НАН України. До таких праць належать:

1. Археологічні пам'ятки заходу Черкаської області, виявлені вчителями 1963 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1963 / 16–5.

2. Археологічні пам'ятки Уманського і Христинівського районів Черкаської області. Щоденник розвідок за 1964 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1964 / 16.

3. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник археологічних розвідок за 1963 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1963 / 16 – 22.

4. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960–1961 рр. – Умань, 1961 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – ф. 12, № 458.

5. Пам'ятки стародавньої історії міста Умані. Щоденник розвідок за 1963 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1963 / 16-1.

6. Коротке повідомлення про археологічні розвідки 1967 році // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1967 / 73

У 60-70-ті роки В. Стефанович та Г. Храбан відкрили і нанесли на карту та впорядкували дані про понад 130 трипільських поселень, які упорядкували у праці „Археологічні пам’ятки Уманщини” [32].

Саме завдяки їх титанічним зусиллям, наполегливості, любові до рідного краю та його минулого, трипільознавство як наука вийшло на якісно новий рівень дослідження – вивчення поселень-гігантів (протоміст).

Фото 5. В. Стефанович.

Результати розвідок, які здійснив В. Стефанович, відображені у таких працях: Отчёты о проведённой разведке 1960 г. //Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1960 / 21; Збірник археологічних пам’яток Уманщини. – Т. I. – Умань, 2006. – 344 с.

Ще на початку 60-х років ХХ ст. археолог Г. Храбан під час археологічних розвідок у селах Доброводи, Легедзине, Тальянки висловив припущення про існування давнього гігантського поселення на території с. Легедзине, площею приблизно 450 га. Проведені у 1970 році більш детальні дослідження поселень археологічною експедицією Академії Наук СРСР на чолі з вченим М. Штігліцем підтвердили припущення уманського краєзнавця.

В. Стефанович доклав надзвичайні зусилля для того, щоб переконати працівників Інституту археології Академії Наук

України і СРСР у правильності припущення військового льотчика-топографа К. Шишкіна про існування на території Уманщини і сусідньої Тальнівщини гігантських поселень і організувати планомірне і цілеспрямоване їх дослідження. Поєднання даних аерофотозйомки і наземної археологічної розвідки дозволили виявити і зафіксувати феномен протоміст у трипільському суспільстві, по-іншому оцінити роль і місце історичної Уманщини у цивілізаційному процесі епохи енеоліту, відмовитись від певних шаблонів і стереотипів у трактуванні явищ трипільської культури, шукати нові шляхи і способи її досліджень.

Фото 6. О. Діденко.

Новим кроком у вивченні трипільських поселень стало використання В. Дудкіним геомагнітної зйомки. Завдяки новітнім методам вдалося з'ясувати розміри поселень-гігантів: Доброводи – 270 га, Косенівка – 70 га.

У 1981–1999 роках розкопки найбільшого у світі поселення-гіганта площею 450 га біля с. Тальянки проводила експедиція під керівництвом В. Круца. Т. Мовша досліджувала поселення біля сіл Доброводи і Косенівка, а також проводила археологічну розвідку на решті території Уманського і Тальнівського районів [60-67].

Фото 7. Т. Мовша.

Результати своїх досліджень вона відобразила у наукових звітах:

1. Отчёт Доброводского отряда Трипольской экспедиции за 1983 //Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1983 / 30Б.

2. Раскопки на Трипольском поселении у с. Косеновка //Археологические открытия 1985 г. – М., 1987. – С. 374.

3. Раскопки на Уманщине //Археологические открытия 1982 г. – М., 1984. – С. 300–301.

4. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской экспедиции 1981 г. //Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1981 / 11а.

5. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской экспедиции 1982 г. //Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1982 / 21.

6. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской экспедиции 1985 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1985 / 3б.

У цей же час на поселеннях Уманщини проводили палеоботанічні дослідження З. Янушевич, С. Кременецький, Г. Пашкевич, які з'ясували асортимент вирощуваних рослин

протягом всього часу існування трипільської культури. Кістковий матеріал для з'ясування проблеми тваринництва у трипільських племен, співвідношення тваринництва і мисливства тощо досліджував С. Журавльов [37].

Проблеми домобудівництва на матеріалах поселень Уманщини досліджували О. Корвін-Піотровський, В. Круц, С. Рижов.

Проводилися дослідження і керамічного виробництва. У монографії С. Рижова, Н. Бурдо, М. Відейка чільне місце відведено аналізу пам'яток Уманщини.

Феномен трипільської культури привертає увагу й дослідників з далекого і близького зарубіжжя, що доводять праці Д. Гуменної „Благослови мати” і „Минуле пливе у прийдешнє”, де використано багатий матеріал з досліджень трипільських поселень Уманщини, у тому числі подаються ілюстрації глиняних моделей жител, кераміка, знаряддя праці, антропоморфна і зооморфна пластика [27].

На сучасному етапі продовжуються розвідки пам'яток біля сіл Доброводи, Косенівка, Аполянка силами Трипільської експедиції Інституту археології НАН України та державного заповідника „Трипільська культура” (В. Чабанюк, В. Круц).

Крім зазначених дослідників-археологів та краєзнавців, пам'ятки трипільської культури на території сучасної Уманщини вивчали О.Г. Корвін-Піотровський (вчений секретар Інституту археології НАН України, автор проекту досліджень), О. Якубенко (завідувач відділом археології Національного історичного музею України), Д. Чорновіл (науковий співробітник Інституту археології) та інші.

Поселення Тальянки, Косенівка і Доброводи досліджували й студенти історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

На сучасному етапі для дослідників великий інтерес становить східнотрипільська культура (за офіційною версією, східний варіант трипільської культури) [1, 239].

Східнотрипільська культура – це група пам'яток межиріччя Південного Бугу і Дніпра. Про її існування вже здогадувався В. Хвойка, проте, пам'ятки, на яких переважав посуд із заглибленим орнаментом, вчений відносив до періоду неоліту.

Згодом наступні покоління археологів продовжили дослідження пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя, і на початку 70-х років ХХ ст. вже було зафіксовано існування пеніжківсько-щербанівської локальної групи [2, 176].

До середини 70-х років учені нараховували більше 30 локальних варіантів і груп. Дослідниця Т. Мовша навіть запропонувала розглядати трипільську культуру, як сукупність окремих культур: томашівської, жванецької, сушківської тощо [34, 71–72].

На сьогоднішній день в офіційній науці визнається поділ трипільської культури за ареалами розселення – на західну і східну. Межею для цих двох спільнот вважають р. Південний Буг [69, 239].

У 60–90-х рр. ХХ ст. пам'ятки Східного Трипілля досліджувала О. Цвек [99–104]. Вона обґрунтувала концепцію окремої східнотрипільської культури.

У цілому ряді статей і дисертації вчена простежила процес зародження і формування цієї культури, територію поширення, етапи розвитку, особливості матеріальної і духовної сфер, зв'язки з навколишнім світом. О. Цвек переконливо довела, що східнотрипільська культура є особливим етнокультурним утворенням.

Особливою рисою цієї культури є переважання у керамічних комплексах типів посуду із заглибленим орнаментом; невелика кількість розписного посуду; створення великих поселень-гігантів (площею більше 100 га); високий рівень житлобудування; наявність культових споруд (храмів) на поселеннях; складний і неповторний духовний світ її носіїв тощо.

Дослідниця О. Цвек диференціює власне трипільців (у Буго-Дніпровському межиріччі) і кукутенців, які жили на великих обширах від Румунської Молдови до Південного Бугу.

Вивчення пам'яток цієї культури розпочалося ще у 1911 р. з розкопок австрійського вченого М. Гімнера Пеніжківського поселення (Христинівщина) [22, 10]. Згодом поселення краю досліджували М. Гупало, В. Петров, Д. Березовець. Величезну роботу з виявлення і локалізації пам'яток трипільської культури на території історичної Уманщини здійснили Г. Храбан, В. Стефанович і О. Діденко.

Фото 8. О. Цвек.

Матеріали з історії краю відображені у таких працях вченої:

1. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності / О. Цвек // Археологія. – 1985. – №51. – С. 31–45.

2. Поселення Східотрипільської культури (короткий нарис) / О. Цвек. – К., 2006. – 85с.

3. Релігійні уявлення населення Трипілля / О. Цвек // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 74–90.

4. Структура східотрипільської культури / О. Цвек // Археологія. – 1999. – № 3. – С. 28–37;

Про історію її виникнення, розвитку та її особливості писали В. Даниленко, Т. Мовша, К. Черниш, С. Гусєв, І. Заєць та інші [30; 101].

На сьогоднішній час пам'ятки цієї культури продовжують досліджувати І. Лежух, Е. Овчинніков та інші [26, 6].

1.3. Дослідження культур епохи міді-бронзи

Археологія бронзового віку краю відображена у наукових працях трьох напрямів. Перший – це дослідження загального характеру, у яких з'ясовано роль і місце населення регіону в розвитку України. У цих працях автори, розглядаючи загальні питання історії країни, дотично подають відомості з історії

Уманщини. До них можна віднести багатотомну історію міст і сіл Української РСР [25], „Историю Украинской ССР. В 10 т. – Т. 1” [39], дослідження А. Чабана „Середнє Придніпров’я” [105], З. Священко „Історія Уманщини (з найдавніших часів до середини XVII ст.)” [82] та інші.

Другий напрям – це спеціальні дослідження археологічних культур, населення яких проживало на Уманщині. Автори – відомі вчені-археологи у своїх працях висвітлюють результати археологічних розкопок пам’яток. До них можна віднести дослідження С. Березанської [6-11], О. Тереножкіна [86-88]/

Третій напрям – це численні розвідки місцевих краєзнавців – Г. Храбана [94–98], В. Стефановича, О. Діденко [31–32], С. Горошка [35], П. Горохівського [25–26] та інших, які намагаються дослідити давнє минуле свого краю, враховуючи дані археології, етнографії, лінгвістики для висвітлення різних сторін життя і побуту населення давноминулих епох.

Територія Уманщини була місцем проживання багатьох племен і народностей. Протягом епохи бронзи край населяли племена ямної культури, сюди заходили племена зрубної, середньодніпровської, катакомбної археологічних культур, проте, найголовніше місце займали племена білогрудівської культури.

Свою назву культура отримала за місцем перших розкопок у Білогрудівському лісі поблизу с. Піківці Уманського району, де співробітники Уманського краєзнавчого музею відкрили своєрідні курганоподібні насипи-зольники.

У 1918–1926 р.р. декілька таких зольників було розкопано. У Звідомленнях ВУАК за 1926 р. були опубліковані дані досліджень [51, 79–81]. Резонанс від навіть такої скромної інформації був досить вагомим. Учених ця культура зацікавила перш за все своєю керамікою. У ній виявилися практично всі завершені форми скіфського посуду. Т. Пассек у своїх дослідженнях чітко визначила місце білогрудівської культури у передскіфський період [72, 49].

З кінця 40-х років ХХ століття, працюючи над проблемою генезису скіфської лісостепової культури, білогрудівські зольники почав досліджувати О. Тереножкін. Він провів детальне обстеження району і встановив, що своєрідні зольні насипи є не лише під Уманню у Білогрудівському лісі, але й в інших місцях

Уманського району. Він також уточнив датування цих пам'яток [86, 51].

Фото 9. О. Тереножкін.

Своє бачення історії краю епохи бронзи вчений відобразив у працях:

1. Основы хронологии передскифского периода //СА, 1965. – №1. – С. 63–85.
2. Поселення білогрудівського типу біля Умані // Археологія. –Т. V – К., 1951. – С. 173–191.
3. Предскифский период на днепровском Правобережье. – К. : Изд. АН УССР, 1961. – 248 с.

Приблизно у той же час біля с. Печера Вінницької області дослідник Артамонов М. розкопав курган з білогрудівською керамікою.

Наступним етапом дослідження пам'яток бронзового віку на території сучасної Уманщини були розкопки білогрудівських пам'яток 1951–1953 р.р., які здійснювали С. Березанська і Г. Тітенко. Крім того, вони провели детальне обстеження регіону і виявили нові пункти із зольниками в районі Умані і Гайсина (Собківка, Кочержинці, Війтівка). У районі поселення Собківка було розкопано 9 пам'яток культури. Результати дослідження були узагальнені С. Березанською у 1953 році у праці „Нові

розкопки пам'яток білогрудівського типу”.

Фото 10. С. Берзанська.

Крім цієї праці матеріали про дослідження пам'яток епохи бронзи вчена подала на сторінках кандидатської дисертації: „Памятники предскифского времени на Уманщине и их историческое значение”. – К., 1959. – 180 с., а також інших одноосібних працях, зокрема:

1. Кераміка білогрудівської культури // Археологія. – Т. XVI. – 1964. – С. 75–80.

2. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1988. – 76 с.

3. Поселение предскифского времени в с. Собковка // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – К.: Изд. АН УССР, 1952. – С. 78–84.

Наукові розвідки пам'яток вказаної епохи вчена висвітлила на сторінках статей спільно з Г. Тітенко :

1. Поселение белогрудовской культуры в с. Собковка // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – №1. – К., 1954. – С. 78–84.

2. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу // Археологія. – Т. IX. – К., 1954. – С. 182–191.

У наступні роки пам'ятки білогрудівської культури були знайдені на значно ширшій території Правобережної України. На основі цілого ряду різних пам'яток були проведені більш чи менш значні розкопки, які створили загальну картину матеріальної і

духовної культури білогрудівців. Зокрема розкопки О. Тереножкіна на Суботівському городищі і Покровської на Андріївському дали можливість відтворити загальні риси домобудівництва білогрудівських племен.

У 50–70-х роках минулого століття вчені доклали чимало зусиль, аби з'ясувати територію, яку займали носії цієї культури. Археологами було визначено південні і західні межі білогрудівської культури [2, 499].

Проблема значення цієї культури привернула увагу і польських археологів, зокрема Я. Домбровський у своїй праці у 1972 р. багато уваги приділив з'ясуванню контактів населення польських і українських земель в епоху бронзи [2, 500].

Важливими питаннями які розв'язували дослідники, були хронологія культури і її місце серед інших культур бронзового віку. Для цього були використані дані стратиграфії. Розкопки на ряді поселень дали можливість встановити, що культурні шари білогрудівської культури перекривали шари зі східно-тшинецькою і комарівською культурою. На інших поселеннях білогрудівські шари перекривалися нашаруваннями чорноліської культури. Учені дійшли висновку, що білогрудівську культуру слід помістити між комарівсько-тшинецькою і чорноліською [2, 502].

З'ясуванням генезису чорноліської культури багато уваги приділяв дослідник О. Тереножкін. На ряді поселень археологічні розкопки відкрили факт одночасного співіснування білогрудівської і чорноліської кераміки. Дослідник висловив думку про те, що білогрудівська культура була генетичною основою чорноліської і трансформувалася у неї вже на початку раннього залізного віку [86, 83].

На думку вчених, білогрудівська культура виникла на основі розвитку комарівської культури середнього бронзового віку. Племена комарівської культури на пізній стадії свого розвитку почали розселятися з південного Полісся і півночі лісостепу на південь і схід. Свідченням цього є дослідження Теклінецького кургану, що північніше м. Сміли, який досліджував А. Бобринський. У 1959 році у гирлі р. Ольшанка біля с. Мошни Черкаського району було виявлено невелике поселення комарівської культури, яке підтвердило, що племена цієї

культури переселялися на південь ще в XII–XI ст. до н.е., а, можливо, і раніше.

Розселившись на півдні лісостепу, вони неминуче контактували з пізньозрубними племенами. На території сучасної Уманщини поступово сформувалися риси певної матеріальної і духовної культури. Тому серед пам'яток білогрудівців дослідники прослідковують і комарівські риси, і пізньозрубні [88, 199].

Отже, було з'ясовано, що культура комарівсько-тшинецького кола існувала у кінці XII – на початку XI ст. до н.е. (5, 72), початок чорноліської припадає на VIII ст. до н.е., тому час існування білогрудівської культури припадає на XI–IX ст. до н.е. [2, 502].

Крім того, дослідники з'ясували, що початок даної культури синхронізується у часі з кінцем культури Ноа (XIII–XII ст. до н.е.), можливо, білогрудівці саме від цієї культури перейняли звичай насипати курганоподібні зольники. Про якісь, можливо, генетичні зв'язки свідчить факт знахідок на поселеннях Собківка, Андрусівка, Чикалівка типової для культури Ноа кераміки – двовухих ваз і банкоподібних посудин зі слабо вираженою шийкою, широким дном і характерним оздобленням стінок посудини.

У цих культурах були поширені однотипні предмети: браслети, які мали у розрізі форму пласко випуклої лінзи, бронзові шпильки з кільцеподібною голівкою з боковою петлею, круглі бронзові бляхи з пуансонним орнаментом, кістяні шпильки з потовщеними голівками і маленькими отворами у центрі, кремінні види серпів, тощо [2, 503].

Певні риси кераміки (чорнолощені із зафарбованою в яскраво рожевий колір посудини: банки, кубки, фрагменти посуду з білою інкрустацією), а також окремі види і форми кинджалів дозволяють синхронізувати білогрудівську культуру з культурою фракійського гальштату.

Двоспіральні височні підвіски, кельти з лавролистовим рельєфом вказують на певні зв'язки з білозерською культурою [2, 503].

Вагомий внесок у дослідження епохи бронзи в Уманському регіоні здійснили дослідники-краєзнавці. Серед них особливо виділяються постаті Г. Храбана, В. Стефановича, О. Діденко. Не

маючи спеціальної підготовки, наукових ступенів та звань, вони своєю діяльністю з виявлення і збереження пам'яток минулого залишили яскравий слід у науці. Їхньої уваги не була позбавлена ні одна археологічна культура, носії якої у різні часи проживали на території історичної Уманщини. Вони не лише виявили і старанно фіксували пам'ятки відомих культур, але й зробили ряд наукових відкриттів, опрацьовуючи наявні матеріали. Зокрема, це стосується поселень трипільської культури, пам'яток епохи бронзи.

Вони особисто обстежили майже всі населені пункти Уманщини, зібрали величезну кількість підйомного матеріалу, описали кожну знахідку, сфотографували і задокументували. Значну частину матеріалів передали до Інституту археології Академії Наук УРСР, а решту Уманського краєзнавчого музею.

Г. Храбан протягом 1958–1967 років проводив археологічне обстеження краю. Досліднику вдалося зробити чимало відкриттів у вивченні західної частини Черкаської області. Всього за декілька років він знайшов сліди поселень багатьох культур, зокрема, з 1959 по 1967 рр. він обстежив 748 археологічних пам'яток, серед яких особливу увагу було звернено на білогрудівську та чорноліську культури. Вчений ідентифікував 115 пам'яток білогрудівської і 32 пам'ятки чорноліської культур [24, 36–40].

Свої знахідки, спостереження, роздуми дослідник записував, задокументовував у спеціальних щоденниках. За період своєї діяльності він склав 21 щоденник археологічних розвідок і у 1980 р. передав їх до Інституту археології Академії Наук УРСР.

Осмислюючи отриману інформацію, робив узагальнення, які оформлював у вигляді окремих справ, до яких увійшли інформація про місцезнаходження розвіданих ним особисто археологічних пам'яток, карти місцевості з їх позначенням, фото цих пам'яток.

Краєзнавці теж долучились до вивчення пам'яток білогрудівської і чорноліської культур і дійшли до спільного висновку про те, що серед пам'яток III – початку I тисячоліття до н.е. в Україні важливе місце належить білогрудівській культурі, а її носії за рівнем соціально-економічного розвитку стояли на тому ступені, коли ремесло виділялося в самостійну галузь, певного рівня досягла торгівля.

Археолог Г. Храбан, провів археологічні розвідки у 112 населених пунктах Уманського, Маньківського, Тальнівського, Христинівського районів і виявив цілий ряд поселень культур епохи бронзи. Найповніше йому вдалося дослідити Уманський район, де в 49 селах було виявлено 99 поселень, а в м. Умані – 4.

Г. Храбан у 60-х роках ХХ ст. виготовив ряд карт пам'яток культур епохи бронзи, зокрема: „Пам'ятки бронзового віку та скіфо-сарматського часу” [95].

Досягнення Г. Храбана в археологічному дослідженні області і далеко за її межами, знахідки багатьох поселень, їх паспортизація, виготовлення карт розміщення знайдених слідів поселень, забезпечення необхідним матеріалом Уманського краєзнавчого музею та Інституту археології Академії наук УРСР поставили нашого земляка в ряд найвідоміших археологів України.

Значний внесок у дослідження пам'яток епохи бронзи здійснили В. Стефанович, О. Діденко та інші краєзнавці. Вони узагальнили свої напрацювання у монографії, яку доопрацював і перевидав Б. Черномаз [32]. У ній вміщена вся доступна інформація про археологічні пам'ятки на території історії до 1968 р. включно, зокрема, про обставини виявлення знахідок, їх місцезнаходження і місцеперебування, назви предметів і знарядь.

Про обсяг роботи свідчить кількість описаних пам'яток (наприклад, поселень ямної культури – 6, середньодніпровської – 2, зольників білогрудівської культури – 22). Додані також карти поширення їх на Уманщині.

Крім того, автори праці використали матеріали із щоденників та звітів керівників археологічних експедицій, які у різні часи займалися археологічними розкопками на Уманщині, зокрема, П. Курінного, В. Доманицького та інших.

Значну увагу В. Стефанович приділив складанню археологічних карт пам'яток. В Уманському краєзнавчому музеї зберігається його карта „Белогрудовский тип культуры бронзового века.”

Отже, здійснений аналіз джерельної бази, стану наукової розробки проблеми історії Уманщини з найдавніших часів до кінця ХХ ст. дає підстави стверджувати, що, проблема епохи бронзи на землях історичної Уманщини була досить актуальною

у працях як з історії країни , так і з історії регіону. У дослідженнях знайшли відображення всі сторони життя і діяльності білорудівців, зокрема, заселення краю, етногенезу культури, господарське життя, побут, досягнення у матеріальній та духовній сферах. Особливе місце серед досліджень займає діяльність уманських краєзнавців Г. Храбана та В. Стефановича.

РОЗДІЛ 2

ПЛЕМЕНА СХІДНИХ ТРИПІЛЬЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ КРАЮ

2.1. Природні умови краю на час проживання східних трипільців і їх наступників

Одним із найважливіших чинників, які впливають на життєдіяльність людей, безперечно, є природно-кліматичні умови. Особливо це стосувалося тих часів, коли людські спільноти, колонізуючи території Східної Європи, ще мали право вибору місця проживання. Очевидно, для людей-землеробів і скотарів немаловажними факторами були ландшафти, якість ґрунтів, ступінь залісненості території, наявність оптимальної кількості водних ресурсів, стан рослинного і тваринного світів, кількість опадів тощо.

Про визначальний вплив природних умов на життя людей писали багато дослідників. Зокрема, В. Шнирельман зазначав, що вони є для людини необхідною матеріальною основою існування, з яких вона брала і бере життєві ресурси, за допомогою яких вона живе, розвивається і працює [111, 45].

Про величезний вплив природи на життя людей писав О. Терлецький [89, 8]. Існує певний ряд досліджень про процес складання природно-кліматичних умов на українських землях у давні часи. Можна назвати праці К. Логвинова та М. Щербаня [54, 23], І. Бучинського [17, 46], О. Моніна та Ю. Шишкова [68, 40], П. Предтеченського [76, 5–17], О. Кеся і Б. Косова [40, 328].

Велику цінність мають дослідження природних умов окремих регіонів.

Природні умови історичної Уманщини теж знайшли своє відображення у ряді праць, однією з яких є краєзнавчий збірник „Умань: історико-географічний та економічний нарис” [92] у дослідженнях, присвячених окремим видам природних ресурсів [82, 22–33] тощо.

Проте найбільш ретельно підійшла до визначення природних умов історичної Уманщини дослідниця З. Священко. На основі літописних джерел, праць дослідників XVIII – XX ст. вона

здійснила реконструкцію природно-кліматичних умов регіону протягом останніх 10 тис. років.

У монографії „Історія Уманщини (з найдавніших часів з середини XVII ст.)” дослідниця присвятила окремих розділ природним умовам та їх впливу на заселеність краю [82, 22–33].

Зібраний і опрацьований вченою матеріал дасть змогу відтворити природно-кліматичні умови, у яких проживали племена ямників та білогрудівців. Особливо це стосується ряду природних факторів, які не зазнали відчутних змін протягом тисячоліть, насамперед ландшафт.

Дуже цінним матеріалом, який дасть змогу реконструювати стан розвитку рослинного і тваринного світу регіону, містять археологічні дослідження пам'яток епохи міді-бронзи на території краю.

Важливим фактором, який впливав на життя найдавніших людей, є рельєф, основою якого є Придніпровська височина. На Південному Заході на території історичної Уманщини заходить Подільська височина, на півдні – Причорноморська. У цілому рельєф регіону рівнинний, порізаний річковими долинами, ярами та балками. Фундаментом, на якому лежать осадові породи Уманщини, є кристалічні породи докембрійського періоду, представлені гранітами та гнейсами. Поверхня землі Уманщини складається також з пісків, лесових та інших природних відкладень.

Граніти, які у ряді випадків виходять на поверхню (басейни річок Уманки, Ревухи), а також польові шпати, кварцеві слюди, поклади сірого (за визначенням Г. Храбана – „уманського”) кременю використовувалися найдавнішими землеробами для виготовлення кам'яних знарядь праці.

Ґрунти – чорноземні і сірі лісові. Найбільше поширені малогумусні (4-5 %) чорноземи, багаті на азот, фосфор, калій. На півдні лінії Ямпіль-Вапнярка-Христинівка-Сміла на середньосуглинкових лесах розвинуті середньогумусні (6–6,5 %) типові чорноземи.

Найбільшу цінність для найдавніших мешканців становили лесові відкладення, потужністю до 20-30 м.

Зокрема, товщина лесу у Родниківці досягала до 23 м, Городецькому – 13,5 м, Піківці – 11,4 м [82, 25]. Лесові

відкладення – це придатні для ведення землеробства суглинки, які змінювали свою структуру в процесі господарської діяльності людини.

Не менш важливе значення мали глини (переважали в основному червоні і бурі). Уманський регіон, за словами С. Березанської, дуже багатий на придатні для гончарства глини [6, 76]. Вони використовувалися також у будівельній справі тощо.

Форми рельєфу враховувалися при виборі місця для поселення, спорудження поселень, розміщення полів і пасовищ та для інших господарських потреб.

Перевага рослин у рельєфі Уманщини практично визначала характер господарського життя населення, яке тут перебувало. Насамперед це сприятливий чинник для ведення осідлого землеробства, відгінного скотарства. Водночас відсутність природних перешкод уможлиблювала постійну загрозу нападу з боку ворожих спільнот.

Чи не менше значення для колонізації краю у давнину мала густа гідрографічна сітка Уманщини. Вода практично скрізь є основою життєдіяльності людей, особливо землеробських народів. Чим гущіша сітка річок та їх приток, тим більші можливості для ведення осідлого способу життя. Разом з тим, це і найбільш вигідні у ті часи шляхи сполучення. Водні артерії сприяли також колонізації краю.

Гідрографічна мережа Уманщини, на думку З. Священко, сформувалася в основному в голоцені [82, 50].

Фактично всі ріки регіону належать до басейну Південного Бугу. До басейну Дніпра належать лише одна річка Роська, яка протікає в північно-західній частині краю.

Басейн Південного Бугу займає площу 63,7 кв.км. Через територію Уманщини протікають її притоки: Соб, Синюха. Територія краю вкрита річками-притоками Синюхи: Гірський та Гнилий Тікичі, Удич та Синиця. Вони протікають по території краю і впадають у Південний Буг вже за межами регіону. Притоками річки Ятрань є Уманка, Бабанка, Небелівка. Річка Синюха має великі притоки: Гірський Тікич (з притоками Конела, Басівка, Маньківка, Тальянка, Юшка, Вільшанка, Торія, Мокра Багва, Багва, Беринка, Мокшиболото), Гнилий Тікич, з

притоками: р. Виноград, Буханка, Жаб'янка, Шполка, Верхівець, які об'єднуються біля с. Піщана Тальнівського району в одну річку; річка Велика Вись, Кам'янка.

Отже, можна відмітити басейни річок Гірського і Гнилого Тікачу, які домінують на території Уманщини. Саме на їх берегах у давнину селилися найдавніші землеробські племена.

Досліджуючи поселення племен білогрудівської культури, П. Курінний відзначав досить сприятливі і вигідні умови для їх проживання: „У тій частині течії р. Уманки, де вона робить вигин між селом Городецьким і Піківцем, та притоку – річку Кам'янку, заходячи в долину обох річок, у різні боки від них розходяться улоговини водних і безводних яруг, вони перерізають плато на північ від м. Умані та низку клинчастих шпилів, оточених яругами: Городецьким, Берестівчиком, Кошарами, Гонтовим Яром, Дубиною. Це порізане гіллястими яругами плато має в собі й найвищі точки в околицях Берестівця, Косенівки, має і береговини із упадливими й уривчастими шпилями, улоговинами й шпилями, забезпеченими водою та орієнтованими в захисному від вітрів напрямку ... Природна ситуація сприяла затишному розташуванню людських осель” [51, 191].

На досить незначному просторі у 20 кв. м., який з природного боку може бути охарактеризований як вододільний масив між системою р. Ревухи та Кам'янки, що південною своєю лінією мав р. Уманку, спостерігається інтенсивний вияв культур. Зокрема, 5 поселень білогрудівської культури, 5 поселень трипільської культури, 2 – ямної і зрубної, 3 – черняхівської (за П. Курінним. Дані на 1926 р.) [51, 192–193].

Немаловажне значення у давнину мав рослинний і тваринний світ. Про їх видовий склад відомо лише з даних археологічної науки: споро-пилкового аналізу ґрунтів, незначної кількості залишків зернових, які в обвугленому вигляді дійшли до наших часів, відбитків зернівок на посуді, у вигляді домішок у глиняному тісті, а також з аналізу кісткового матеріалу з окремих поселень.

Реконструйована картина розвитку флори і фауни як окремих поселень, так і всього краю. Уманщину традиційно відносять до лісостепової зони Правобережжя. Напевно, певні риси лісостепової зони були характерні для етапу пізньої бронзи.

Отже, чином, природні умов Уманщини на час заселення племенами трипільців і білогрудівців були надзвичайно сприятливими. Ґрунти, багаті гумусом, наявність достатньої кількості водних ресурсів, лісів, вигідні природні умови для захисту від можливих зовнішніх впливів – все це перетворювало Уманщину у край, придатний для заселення і проживання як пастуших племен ямної культури, так і землеробів – носіїв трипільської та білогрудівської культур.

2.2. Пам'ятки племен східнотрипільської культури на території краю

Сучасна Черкащина з найдавніших часів була територією, на якій відбувалися важливі історичні процеси. Землі сучасної Уманщини були вперше заселені в епоху палеоліту. Сліди перебування найдавніших людей зафіксовані на території села Бабанка [32]. Ще у 1954 р. у районній газеті „Уманська зоря” було вміщено повідомлення про знахідку на садибі одного з жителів села Степківка кісток мамонта. Дослідження до цього часу не проводилися хоча вони могли б розширити географію перебування первісних людей на території краю.

Також зафіксовано зовсім небагато поселень епохи неоліту, зокрема завдяки зусиллям дослідника Г. Храбана вдалося знайти сліди неоліту у селах Громи, Танське, Папужинці.

На території Уманщини проходило зародження і розвиток трипільської культури.

Це найбільш яскрава культура мідного віку. Вона займала величезну територію сучасної України. На ранньому етапі її площа становила до 50 тис. кв. км., на середньому етапі – 150 тис. кв. км., на пізньому етапі – понад 190 тис. кв. км. За приблизними підрахунками кількість населення найбільш розвинутого середнього етапу могла становити до 1 млн. чол. [71, 5].

Її назву пов'язують з містечком Трипільля на Київщині (нині с.Трипільля Обухівського району Київської області), де проводив розкопки видатний археолог В. Хвойка. Хоча дослідження пам'яток цієї культури розпочалося ще у середині ХІХ ст. вченими А. Шнейдером, Г. Осовським, І. Коперницьким, В. Пшебиславським, В. Антоновичем в Галичині і на Поділлі, лише завдяки зусиллям В. Хвойки утвердилася її перша офіційна

назва „трипільська археологічна культура” [22, 8-9].

На етапі В у 4300–3600 рр. до н.е. на великій території від Південного Бугу до Дніпра, до якого входили землі історичної Уманщини, формується буго-дніпровський локальний варіант східнотрипільської культури, яка відзначалася високим рівнем матеріальної і духовної культури і започаткувала процес складання ознак давніх цивілізацій, а пізніше на етапі СІ, тут виникають найбільші у світі і найскладніші за організацією поселення-гіганти (протоміста).

Освоєння Буго-Дніпровського межиріччя племенами західних трипільців (кукутенців) розпочалося ще на ранньому етапі (А), проте слідів їх перебування на території сучасного Уманського району на сьогоднішній день не виявлено. Вони появилися лише на території Тальнівщини. По річках Південний Буг, Синюха, Гірський Тікич вони проникли на територію краю і залишили після себе такі пам'ятки: Павлівка І (урочище Довжуків Хутір), Майданецьке (урочище Гребенюків Яр).

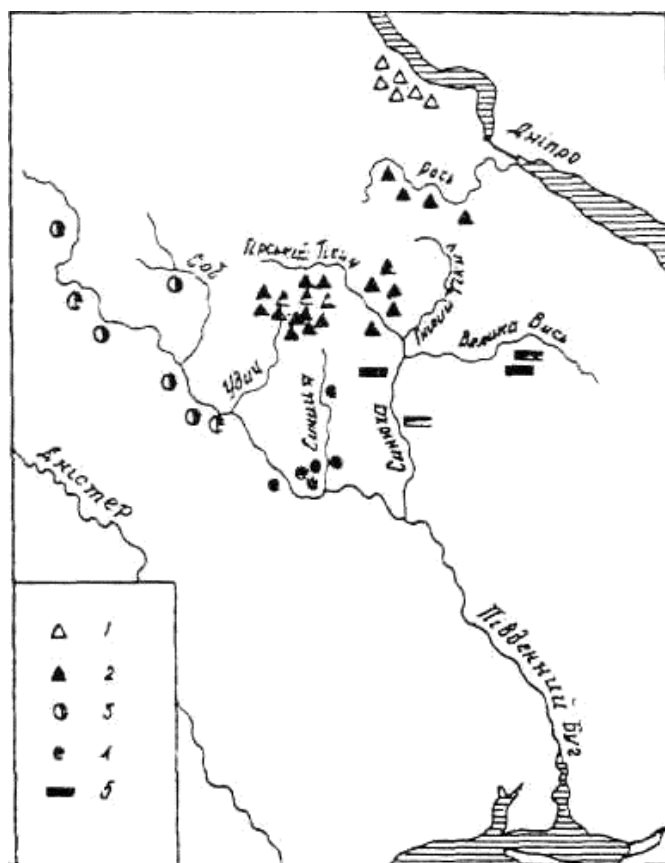
Наступний етап заселення краю відбувся вже на розвинутому етапі VI, VI–II (4600–3500 років до н.е.). Території сучасних Монастирищанського, Христинівського, Маньківського, Тальнівського, Корсунь-Шевченківського районів заселяють племена східних трипільців. Вони також просуваються водними шляхами – річками басейну Південного Бугу. Але частина племен могла пересуватися по суші, оскільки потрібно було переганяти стада худоби на нові місця проживання. Тому насамперед заселилися західні землі історичної Уманщини: Монастирищина, Христинівщина, Маньківщина.

Спочатку переселилися племена Борисівського типу, що сформувалися у Побужжі (це пам'ятки типу Зарубинці і Красноставка), пізніше трипільці розвивалися на власній основі і, на думку дослідниці О. Цвек, виділилися в окрему особливу етнокультурну групу [103]. Вони витворюють свою специфічну матеріальну і духовну культуру, яка дедалі більше відрізняється від західної цілим рядом етнографічних ознак. Східні трипільці розвивають традиції хліборобства і скотарства, освоюють все нові території межиріччя. Проте землі Уманщини все ще залишаються незаселеними.

Східнотрипільська культура виникла як результат взаємодії

неолітичних племен Подунав'я з буго-дністровською неолітичною культурою [36, 282]. Розвивалася практично на своїй етнічній основі, підтримувала тісні зв'язки з навколишніми етносами, в тому числі і представниками західного ареалу Трипілля, але фактично була самобутньою.

Вчені виділяють чотири локальні варіанти східнотрипільської культури: середньобузький, південнобузький, буго-дніпровський, дніпровський [103, 29].

Рис.3 *Схема розташування локальних варіантів східнотрипільської культури:*

- 1 – пам'ятки дніпровського локального варіанта;
- 2 – пам'ятки буго-дніпровського варіанта;
- 3 – пам'ятки середньобузького варіанта;
- 4 – пам'ятки південнобузького локального варіанта;
- 5 – пам'ятки типу Володимирівка.

Розвиток пам'яток буго-дніпровського локального варіанта проходив в основному на території сучасної Черкащини

(Монастирищенський, Христинівський, Уманський, Тальнівський, Маньківський, Корсунь-Шевченківський райони).

Розкопки, проведені у ряді населених пунктів Черкащини (Зарубинці, Владиславчик, Богачівка, Красноставка, Гребля, Миропілля, Гарбузин, Онопріївка, Веселий Кут та ін.), дали можливість з'ясувати генетичну підоснову та дослідити процес становлення східнотрипільської культури у Буго-Дніпровському межиріччі [103, 28].

Проте дослідженнями невеликої кількості вчених практично вичерпується вивчення східнотрипільської культури. Абсолютна більшість археологів досліджує пам'ятки західного варіанта культури, які, витіснивши східних трипільців, заселили Буго-Дніпровське межиріччя на етапі СІ і залишили після себе поселення-гіганти (протоміста): Тальянки, Доброводи, Майданецьке, Косенівка та ін.

Крім того, за винятком монографії С.Гусева „Трипільська культура середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е.” [25], фактично відсутні праці з дослідження окремих регіональних варіантів східнотрипільської культури.

Східнотрипільська культура пройшла у своєму розвитку ряд етапів, кожному з яких відповідає певний тип пам'ятки: Зарубинці → Красноставка → Шкарівка → Веселий Кут → Миропілля → Гарбузин. За винятком Шкарівки (Білоцерківський район Київської області), всі пам'ятки знаходяться на території Черкащини.

О. Цвек визначила групи пам'яток, які існували в регіоні, послідовно змінюючи одна одну на ранньому, середньому і заключному етапі [101, 41]. П'ять із них локалізувалися на території Черкащини.

Ранній етап східнотрипільської культури репрезентує група пам'яток так званого Борисівського типу, до яких належать поселення Зарубинці, Красноставка, Гребля, Богачівка I. [108].

Племена трипільців переселилися на територію сучасних Монастирищенського, Христинівського, Маньківського районів.

Таблиця 1

Етап	Група					
	1	2	3	4	5	6
Заключний	Владиславчик	Гордашівка	Христинівка	Бачкуріно	Гарбузин Миропілля	Пилипча
Середній	Копіювата Зюбриха	Веселий Кут Онопрієвка	Богачівка II Пукайвода	Ботвинівка Ліщинівка	Дешки Миколаївка	Шкарівка
Ранній	Зарубинці	Лісове	Богачівка I	Красноставка Гребля		Тараща

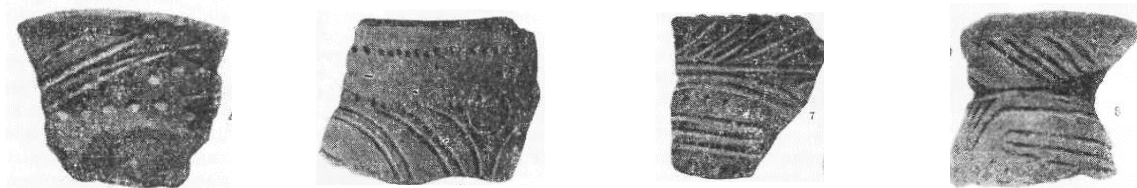
Поселення біля с. Зарубинці Монастирищенського району розташовані на березі р. Гірський Тікич. Займають площу біля 3 га. Житла наземні із заглибленою частиною, в якій розташовувалися господарські ями і вогнища. Підлога у цих житлах була глинобитною.

Керамічний комплекс утворюють три групи посуду (із заглибленим орнаментом, з канелюрами, кухонний посуд), які зберігають риси ранньотрипільської традиції орнаментування. Це стосується зокрема і форм посуду (грибоподібні навершя покришок і так звані „біноклі”). У системі заглибленого орнаменту трапляються стрічки, візерунки у вигляді кіл, овалів, підковоподібних фігур, що супроводжувалися ямками, нанесеними за допомогою паличок-штампів.

Найчастіше трапляється посуд з канелюрами на горловині та спіральною заглибленою орнаментациєю на тулубі. Зберігаються також невеликі горщики, прикрашені вертикальними канелюрами в поєднанні з одним чи двома рядами зубчастого штампа. Заглиблений орнамент іноді заповнений білою пастою, а сама поверхня вкрита темно-червоною вохрою.

Кухонний посуд представлений широкогорлими горшками із золощеною внутрішньою поверхнею і рустованою (недбало промазаною глиною) зовнішньою. Орнамент доповнюється рельєфними соскоподібними виступами і наліпними розчленованими валиками. Глиняні статуетки також подібні до пластики Побужжя.

Таким чином пам'ятки поселень типу Зарубинців містять ще багато рис раннього Трипілля (конструкція жител, топографія поселень, орнаментация посуду тощо).

Фото 11. Кераміка пам'яток типу Зарубинці.

Наступний етап розвитку Трипілля території сучасної Черкащини представлений пам'ятками типу Красноставки (Гребля, Лісове).

Поселення розташовані на низьких мисах заболочених рік. Для них характерні більш досконалі прийоми домобудівництва (застосування складних глинобитних вимосток). Проте ще зустрічаються житла подібні до пам'яток типу Зарубинців.

Епонімне поселення біля с. Красноставка Маньківського району розташоване на невисокому мису, утвореному р. Рудою і її притоками, і займає площу 5 га.

Кераміка представлена такими ж групами посуду, але в іншому процентному співвідношенні.

У групі із заглибленим орнаментом утверджується спірально-стрічкова орнаментация. Жолобки спірального орнаменту стають ширшими і більш округлими. Новим є поява орнаменту, нанесеного однією-двома тонкими лініями, доповненими круглими ямками.

З'являються зміни і у формах посуду: більшого поширення набувають грушоподібні горщики і зерновики, які мають значно більші розміри, вінця замінюються круглим отвором, тулуб прикрашається спіральним орнаментом з кількох ліній. Сферичні покриття до горщиків змінюються конічними.

Зменшується кількість посуду, прикрашеного канелюрами у поєднанні з зубчастим штампом.

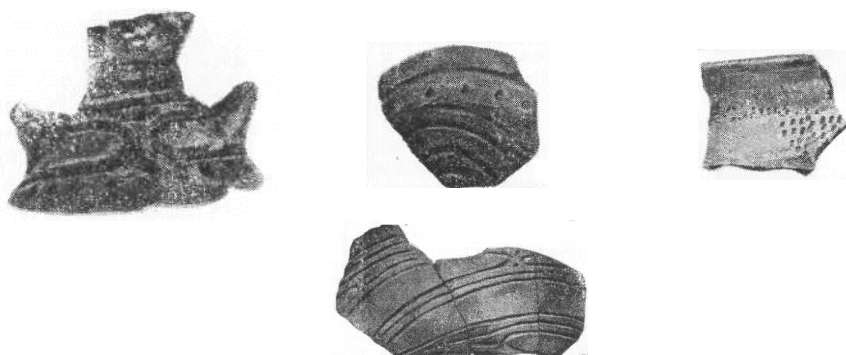
З'являються горщики з ямковим орнаментом, які мають рогоподібні наліпи, петлеподібні ручки, розташовані у два ряди. Аналогів у ранньому Трипіллі цей вид посуду немає. Але мають місце запозичення із тисаполгарської культури. Проявляються також впливи культури Гумельниця (чотиригранні посудини,

кераміка, пофарбована після випалу вохрою) [101, 34]. Серед керамічного комплексу поселення біля с. Гребля виявлено кераміку дніпро-донецької неолітичної культури [85, 192–193].

Певних змін зазнають біноклеподібні посудини: вищими стають розтруби і більш різноманітними перемички. Вони прикрашалися заглибленим орнаментом із заповненням білою пастою. Визначним є поява невеликих мисочок як нової форми посуду.

Кухонна кераміка пам'яток типу Красноставки різко відрізняється від посуду пам'яток типу Зарубинців як технологією, так і орнаментациєю (наколи у поєднанні із заглибленими лініями, геометричними фігурами, іноді рогоподібними наліпами).

Своєрідна топографія поселень, вдосконалення прийомів домобудівництва, поява нових груп кераміки свідчить про формування якісно нової культурно-етнічної спільноти, яка вже розвивається на власній основі.

Фото 12. Кераміка пам'яток типу Красноставка.

Наступний етап у розвитку Трипілля представлений пам'ятками типу Шкарівки (Ліщинівка, Шукайвода, Зюбриха I та ін.). Епонімне поселення знаходиться на Білоцерківщині, а інші пам'ятки – на Черкащині.

Для пам'яток цього типу характерне ускладнене планування поселень, основним елементом якого є комплекс будівель, різних за функціональним призначенням. Саме тут складаються ті локальні особливості в домобудівництві, які в майбутньому стають характерними для всіх пам'яток Буго-Дніпровського

межиріччя [100].

Житла – прямокутної форми, проте вже зустрічається „Г”-подібне планування жител. Вдосконалюються конструктивні деталі житла (виникають так звані „плитчасті” нашарування із підлощеною поверхнею, які відсутні у житлах попередніх етапів). Стіни жител дерев’яно-глинобитні з глиняною забутовкою. Господарські приміщення мали каркасно-стовпову конструкцію.

Новим є також наявність потужних, капітальних перегородок і купольних печей з димарями. Ускладнюється інтер’єр житла – з’являються різного роду підвищення: лежанки, вівтарі, вимостки господарського призначення.

Значних змін зазнають і керамічні комплекси. Найбільш поширеними стають грушоподібні горщики із складною заглибленою орнаментациєю, яка має смислове навантаження. Збільшується кількість біноклеподібних посудин. Новою формою посуду стає кратер-посудина з округлим тулубом, невеликим увігнутим дном і високим лійкоподібним вінчиком. На вінчику нанесено фестони (стрічки із заглиблених ліній).

Вдосконалюється технологія виготовлення посуду. Поширеним стає відновлювальний випал і лощення кераміки. Зникає зубчастий штамп на канельованому посуді. Провідними формами стають глечики – амфори і різної величини кубки.

Більш досконалою за технологією виготовлення і орнаментациї стає кухонний посуд.

Невелику кількість посуду (1%) становить розписний. Проте, на думку дослідників, він не місцевого виробництва, а імпортований із Подністров’я.

Еволюційну лінію східнотрипільської культури продовжують пам’ятки типу Веселого Кута (Копіювата, Харківка, Миколаївка, Богачівка та ін.). Чергових змін зазнає топографія поселень. Вони розташовуються на пологих берегах річок. Різко зростають розміри поселень (до 150 га) з коловим чи овальним плануванням.

Керамічний комплекс пам’яток цього типу також зазнає певних змін, особливо посуд із заглибленим орнаментом. Помітно зростають розміри зерновиків і ускладнюється спіральний орнамент. Збільшуються у розмірах і кратери, але зменшується кількість біноклеподібних посудин із заглибленою орнаментациєю і з’являються з розписною.

Зростає відсоток розписної кераміки (моно- і біхромний розписи).

Кухонний посуд подібний до пам'яток типу Шкарівка.

Гончарний комплекс на поселенні Веселий Кут дає підстави стверджувати, що на середньому етапі розвитку східнотрипільської культури гончарне ремесло перетворилося із сімейного в общинне.

Рис.4. Кераміка пам'яток типу Веселий Кут.

Наступним етапом розвитку східнотрипільської культури стає поява поселень типу Миропілля (Бачкурине, Семенівка, Гордашівка).

Вони розташовуються на мисах, утворених річкою і її притокою, або яром. Значно зростає їх площа (до 200 і більше га). Житла розташовуються 2-4-а концентричними колами з незабудованою ділянкою у центрі, де, на думку В. Массона, могли знаходитися общинні святилища, інші громадські будівлі [57, 142].

Керамічний комплекс зберігає в цілому традиційний заглиблений орнамент. Найбільш поширеними є великі піфоси, грушоподібні посудини з покриттями, кратери, кубки. Невелика кількість посуду прикрашена канелюрами. Кухонний посуд теж відповідає традиціям, що склалися у гончарстві Східного Трипілья. Проте значно збільшилася кількість посуду, прикрашеного монохромним розписом.

Про ускладнення духовного життя тогочасних жителів свідчать як переносні вівтарі, так і святилища [102, 74–75].

Рис.5. Кубки із поселення Миропілля.

В кінці етапу VII у східнотрипільській культурі виділяються нові локальні групи: Коломийщинська на Дніпрі, Володимирівська – на Південному Бугу і Гарбузинська – на Черкащині (Гарбузин, Гордашівка, Христинівка, Владиславчик) [59, 136].

Поселення забудовуються житлами, розташованими концентричними колами. Житла двоповерхові або одноповерхові з підвальними приміщеннями (Гарбузин, Христинівка).

У керамічному комплексі значно зменшується відсоток посуду із заглибленим орнаментом, а зростає з розписним. Кухонна кераміка також зазнає змін. Про генетичну єдність з племенами коломийщинського та володимирівського типу свідчать аналогії посуду (типи, орнаментация, пластика).

Фото 13. Кераміка пам'яток типу Гарбузин.

Детальний аналіз пам'яток поселень гарбузинського типу дає підстави вважати, що це фактично останній етап розвитку східнотрипільської культури і на території сучасної Черкащини, і взагалі у Буго-Дніпровському межиріччі. Тим більше, що, починаючи з середнього етапу розвитку східнотрипільської культури, в регіон стають просочуватися племена західного

варіанта з Подністров'я, а зрештою вони витісняють східних трипільців у Подніпров'я.

Отже, у результаті розгляду процесу зародження і розвитку Східного Трипільля вдалося з'ясувати, що ця культура є особливим явищем в історії трипільсько-кукутенської спільноти. Незважаючи на певну генетичну спорідненість з племенами Подністров'я, східнотрипільська спільнота розвивалася на власній основі і витворила власну високу матеріальну і духовну культуру, яка характеризувалася значно вищим рівнем розвитку, ніж Західне Трипільля. Своєрідне планування поселень, поява гігантських протоміст (150 і більше га), наявність громадських храмів-святилищ та інших громадських споруд, складний соціально-економічний лад трипільських поселень Буго-Дніпровського межиріччя дає підстави стверджувати, що поняття „трипільська цивілізація” стосується в першу чергу східнотрипільської культури. Необхідно також підкреслити роль природно-кліматичних умов нашого краю, які послужили каталізатором розвитку цієї цивілізації, і виняткову роль Черкащини у досягненні трипільцями найвищого рівня матеріальної і духовної культури.

2.3. Господарське життя східних трипільців

Землеробство. Територія тогочасної України ще з епохи неоліту була одним з найстаріших центрів землеробства. Трипільці розвинули хліборобство, піднесли його на достатньо високий рівень. На думку доктора економічних наук В. Черняка, “Трипільська цивілізація – це перш за все землеробська економіка. Саме в Трипіллі відбулася повна і остаточна перемога відтворюючої економіки, що було проявом тріумфу неолітичної революції. Впровадження землеробства у всій трипільській культурі стало фундаментом цивілізації” [106, 28].

Про розвиток землеробства, його рівень свідчать знахідки знарядь праці під час досліджень археологічних пам'яток, а також викопні рештки культурних рослин. Це обвуглені зернівки, насіння, а також їх відбитки на фрагментах кераміки, глиняних фігурках та в обмазці стін. На основі цих знахідок вчені реконструюють видовий склад рослин, які вирощували трипільці,

технологію обробітку землі, відтворюють весь процес хліборобства: підготовку ґрунту, посів, збір урожаю, обмолот, зберігання зерна, використання у їжу тощо.

Трипільці на час заселення території краю вже мали величезний досвід обробітку землі і достатню кількість культивованого зерна для засівання майбутніх полів. Відпрацьованою була і технологія хліборобства.

За даними палеоботанічних досліджень східні трипільці вирощували в основному півчасті пшениці (двозернянка і однозернянка), спельту, ячмінь півчастий та голозерний, просо звичайне.

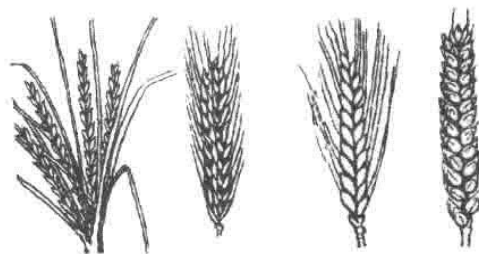
Вирощували бобові культури: горох посівний, вику ервілію, чину.

Провідною культурою була пшениця-двозернянка. Вона добре пристосована до росту в різних ґрунтових умовах, оскільки має розвинуту кореневу систему, для посівів не потребує глибокої оранки, добре переносить несприятливі кліматичні умови. Її зернівки міцно тримаються у колоскових півках, довго не осипаються, до того ж їх не клюють птахи [34, 133].

За етнографічними даними двозернянка відома як культура, що добре знищує на полях бур'яни. Це робить її незамінною при освоєнні цілинних земель.

Півчасті пшениці мають високу калорійність зерна. Вміст білка у них в півтора рази вищий, ніж у голозерних пшениць. Їх зерно розтирали на крупу, з якої готували каші і супи.

Також дуже поширеною культурою був ячмінь півчастий із зерен якого робили ячмінну і перлову крупи.

Рис.6. Зернові культури трипільців

Трипільці знали і голозерні сорти пшениці і ячменю, але вирощували їх мало, оскільки вони були більш вибагливими до

кліматичних умов і ґрунтів.

Обробка землі з метою підготовки до сівби робилася за допомогою мотик із рогу оленя (рідше із каменю).

На думку вченого С. Бібікова, трипільське хліборобство могло бути орним, польовим, з перелоговою системою. Вчений виходив з того, що великі площі, необхідні для вирощування зерна можна було обробляти за допомогою простого рала (без лемеша), яке тягнули бики [13, 282].

Дослідниця Г. Коробкова проводила експериментальні роботи з обробітку ґрунту на площі 3 тис.м². Виявилось, що роговими мотиками можна було обробляти до 60 м² на годину. За її підрахунками, сім'я із трьох чоловік могла обробити 150-200, а за день 1500-200 тис м², тобто 15-20 соток.

За підрахунками С. Бібікова, площа посівів на одну людину становила 0,3-0,2 га, а на сім'ю з 5-7 душ – 1,8-3,0 га. Отже, час обробітку міг становити від 9 до 18 днів. Разом з тим, за даними експериментів дослідника С. Семенова, продуктивність праці з використанням рала при обробітку землі могла бути у 10 разів вищою [34, 137–138].

Хоча прямих доказів використання рала і тяглової сили бика для оранки нема, але вчені припускають застосування комплексу знарядь праці.

За способом використання земельних угідь землеробство більше всього було польовим. У ті далекі часи були значні площі, вільні від лісу і придатні для обробітку.

О. Цвек припускає існування заплавного землеробства, виходячи з топографії розташування поселень [101, 127–135].

Освоюючи незаймані землі, трипільські землероби застосовували перелогову систему землекористування, основу якої складали ярові культури: пшениця-двозернянка, ячмінь та горох.

У розпушену землю висівали зерно або закопували цілі колоски. Засіяні поля були забур'янені. Засмічувати їх могли і пшениця-однозернянка та овес, які у той час ще не культивувалися. Про це свідчать відбитки зернівок і луски цих рослин на кераміці чи в обмазці жител.

Збір урожаю проводили за допомогою серпів з лезами із кремінних вкладишів. Пластини вкладалися в паз оправи під певним кутом і утворювали лезо із кількох великих зубців.

Починаючи з етапу ВІІ, у межиріччі набули поширення серпи з одним великим зубчастим лезом, яке вставлялося у дерев'яну чи рогову оправу.

Ці серпи були досить продуктивними. Наприклад, зубчастим серпом можна було збирати врожай з 1,2 м² за хвилину або 72 м² за годину. Залізний серп всього лише у 1,5 раза продуктивніший. [34, 141].

Рис.7. Рогові серпи з крем'яними зубцями.

Плівчасті пшениці, за етнографічними даними, збирали дещо інакше: за допомогою спеціальних пристосувань, що нагадують ножиці. Це дві палички, довжиною 40-45 см, скріплені на одному кінці ремінцем або мотузкою. Слід зазначити, що солома у плівчастих пшениць груба і ламка. Тому цими паличками легше було захоплювати ряд колосків, відламувати їх і кидати у кошик чи торбину.

Наступним етапом обробітку врожаю був обмолот зернових. Колоски плівчастих пшениць спочатку обжарювали, а потім обтовкували у спеціальних ступах. Можливо, використовували спеціальні молотильні дошки, або палиці.

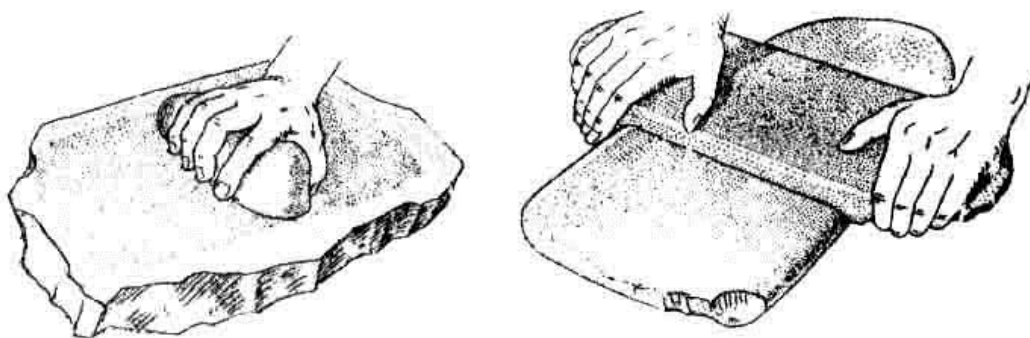
Зерно могло зберігатися як у посудинах, так і у спеціальних ямах. На ряді східнотрипільських поселень знайдено великі грушоподібні посудини – зерновики. Вони, як правило, стояли у повітках, коморах, іноді у житлових приміщеннях. Зверху їх прикривали спеціальними кратероподібними накривками, забезпечуючи зерно від гризунів і вологи.

Фото 14. Горщик-зерновик.

Донині археологічна наука не володіє достименними даними про систему зберігання запасів зерна у трипільських поселеннях.

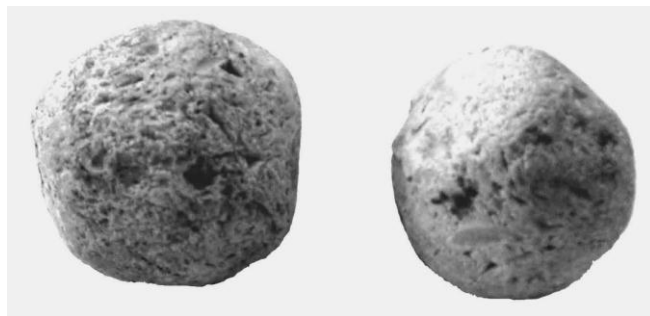
Вчені припускають, що розмелювали зерно за допомогою зернотерок, які склалися з двох каменів: нижнього – основи і верхнього – розтиральника.

Рис.8. Зернотерки.

Про продуктивність праці свідчать дані експериментальної археології. За підрахунками Г. Коробкової, жінка за 1 год. могла розтерти до 500 г зерна, що в 12–15 разів повільніше, ніж за допомогою ручних жорен.

Використовувалися також кам'яні дворучні куранти, які дозволяли переробити за годину 5000 г зерна. Крім того, на поселеннях часто зустрічають товкачі округлої форми, придатні для подрібнення зерен та облущування плівки з піджарених зерен пшениці-двозернянки.

Фото 15. Розтиральники.

Оскільки зернотерки та інші пристосування для розмелювання зерна знаходять не у всіх житлах, вчені припускають думку про існування общинних борошномельних споруд.

Займалися трипільці також і збиральництвом. За даними палінологічного аналізу, вони використовували багато видів трав'янистих та зернових рослин, у тому числі: глід, шипшину, ліщину, бузину, ожину, малину, терен, дикі яблуні та груші, різноманітні лугові трави.

Скотарство і мисливство. Однією з провідних галузей комплексного господарства трипільців було скотарство, завдяки якому трипільці були забезпечені м'ясом, молоком, шкірою, шерстю, сировиною (кістки, роги). Свідченням про це є остеологічні (кісткові – авт.) залишки на поселеннях. Спеціалісти-фауністи володіють спеціальною методикою визначення кількості стада, видів свійських і диких тварин, з'ясування співвідношення полювання і скотарства.

Якщо на ранньому етапі Трипільля ще переважало полювання на диких тварин, то на середньому скотарство стає провідною галуззю економіки. На момент приходу на землі Уманщини східні трипільців вже давно вміли розводити велику рогату худобу, кіз, овець, свиней. Кількість худоби, з якою переселялися, очевидно, була невеликою, бо на поселеннях типу Красноставки, за даними кістковими залишками встановлено, що переважало ще полювання (61,5% кісткового матеріалу – дикі тварини; 20% кісток належать вівцям і козам).

Полювали в основному на тура, кабана, оленя благородного, рідше на бобра. Головною метою мисливства було, насамперед, м'ясо тварин для поповнення раціону харчування, а також шкура тварин і в меншій мірі – кістки і роги для виготовлення знарядь

праці.

На етапі VI–II скотарство починає переважати. Утверджується приселищний тип тваринництва. Очевидно, розведенню ВРХ і дрібної рогатої худоби вже надавали більшого значення. Для поселень типу Веселого Кута (у нашому краї їх було 4-5) скотарство вже забезпечувало більше 90% споживчого раціону. Основу домашнього стада становила ВРХ (50%). Появляються коні, яких, як правило, вирощували для харчування.

На етапі VII (поселення типу Гарбузина, Миропілля, с. Христинівки), знову дещо зростає роль полювання.

Численними є знахідки кісток собак, які відігравали роль охоронців поселень, тварин на пасовиськах. Їх також могли використовувати на полюванні.

На думку дослідників, роль мисливства зростала в періоди переселень трипільців на нові землі.

Є дані про розвиток рибальства (знахідки керамічних грузил, гачків тощо) і річкового збиральництва.

Ремесла і промисли. На першому місці серед занять трипільців було виготовлення знарядь праці, адже і для землеробства, й інших видів діяльності необхідні були різноманітні прилади. За їхніми рештками вчені встановлюють рівень виробництва, продуктивності праці, ступінь розвитку суспільних відносин.

Трипільці освоїли перший метал – самородну мідь, навчилися холодного і гарячого кування, ливарництва тощо. Проте на території краю практично не знайдено виробів з неї, як і якихось майстерень, пристосувань для обробки цього металу. Але це не означає, що наші предки не користувалися речами із міді, а жінки не носили металевих прикрас. Очевидно, цей метал ще настільки був рідкісним, що вироби з нього, які могли потрапити в наш край шляхом обміну, пильно оберігалися.

Небагато знаходять виробів із каменю і кременю. У землю потрапили або загублені або викинуті трипільцями поламані речі. Місцевих покладів сировини нема. Очевидно, на територію краю кремень потрапляв у вигляді заготовок або готових виробів шляхом обміну. На поселеннях знаходять нуклеуси різних розмірів, форм і призначення. Практично на всіх трипільських пам'ятках краю зустрічаються вироби із сірого волинського та чорного дністровського кременю.

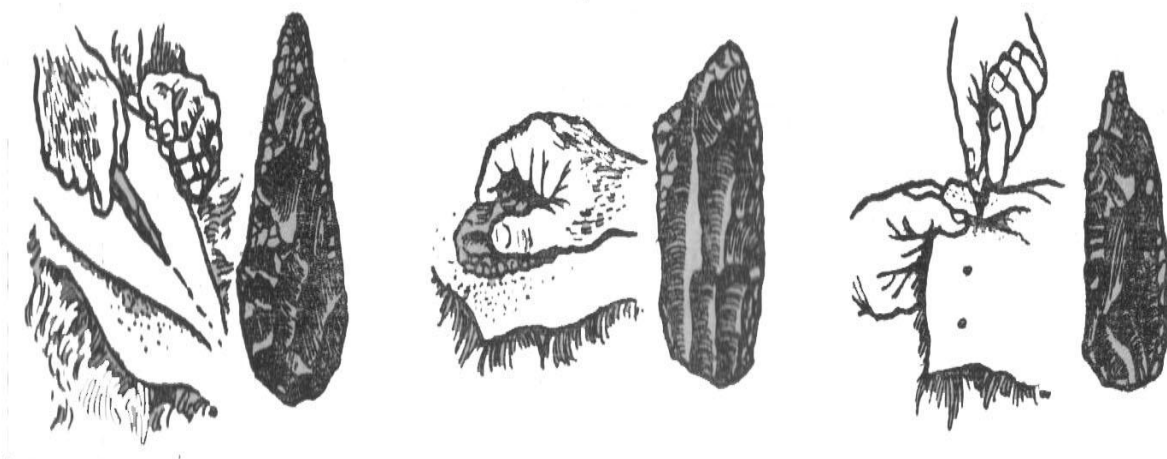
Обробка каменю, кременю здійснювалася практично у кожному житлі, оскільки археологи знаходять скрізь спеціальні знаряддя для обробки кременю: відбійники, ретушери, абразивні інструменти, а також нуклеуси, відщепи. Це свідчить про місцеве виготовлення знарядь праці. Напевне, кожен дорослий трипільець володів вмінням виготовляти різні вироби.

Із кременю виготовляли: ножевидні пластини, різці, скребки, скобелі, свердла, пилки, струги, долота, сокири, наконечники стріл, списів і дротиків. Багато з них поліфункціональні, наприклад: різець, скребок і проколка могли бути в одному виробі. Є ознаки вторинної переробки знарядь праці: вкладиші до серпів, перероблені у скобелі, свердла тощо.

Більше зустрічається виробів із каменю. Східні трипільці використовували граніти, пісковики, сланець. Із граніту виготовлювали зернотерки, ковадла, шліфувадла. З інших порід каменю – пести, куранти, сокири, тесла, долота, молоти тощо.

На перший погляд такі знаряддя праці здаються примітивними, малопродуктивними і дуже незручними. Тим не менш дані експериментальної археології показують, що їх продуктивність праці не набагато нижча від ідентичних виробів із заліза.

Робітник одного з м'ясокомбінатів, який раніше не мав уявлення, як працювати з крем'яними знаряддями праці, мав розділити тушу десятирічного цапа. Всі операції він провів за кілька хвилин і визнав, що крем'яні інструменти у цій роботі так само ефективні, як і сталеві [56, 132].

Рис. 9. Використання кремінних виробів.

Знали трипільці і деревообробну справу. Хоча самих виробів із зрозумілих причин немає, але на фрагментах обмазки чітко

збереглися відбитки плах, дощок, колод, за допомогою яких трипільці конструювали свої житла. Як уже зазначалося трипільці широко використовували дуб, ясен, клен, граб, в'яз, вербу. Одні породи дерева застосовувалися у домобудівництві, з інших виготовляли човни, сани, волокуші, можливо, дерев'яні рала, борони, огорожу, ратища для списів, держак до мотик, оправи для гарпунів і серпів, ложки тощо. Збереглися також і знаряддя з каменю і кременю для обробки деревини.

Не дійшли до нашого часу вироби із шкіри, яка також широко використовувалася у побуті трипільців, зокрема для пошиття одягу, взуття тощо. Про розвиток чинбарства відомості дають знайдені численні знаряддя праці.

Зокрема для обробки шкур використовували бокові і кінцеві кремінні скребки з різною кількістю лез. Інколи вони мали рукоятки. Використовувалися і скребки з кістки та ікол кабана. Для роботи зі шкірою застосовували також кремінні стамески, кістяні лоцила. Згонку шерсті здійснювали спеціальним стругом із розколотих ікол кабана. Під час розкрою шкур використовували кремінні шила, а під час зшивання послуговувалися кістяними проколками та голками.

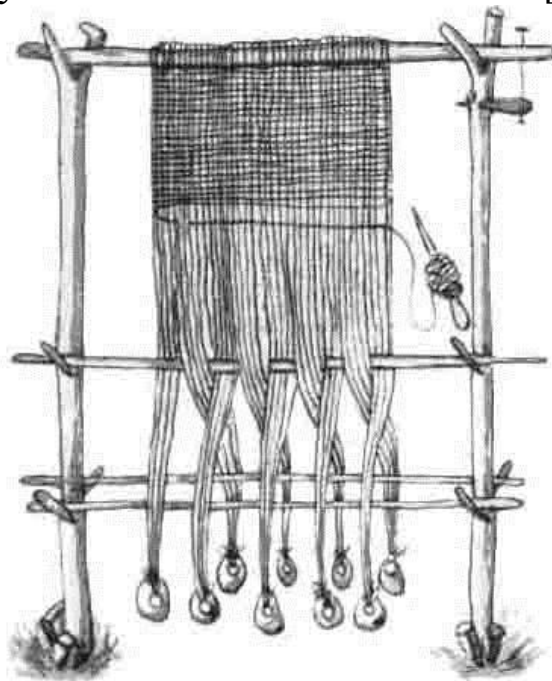
Якщо на початку існування у східних трипільців чинбарства, воно носило децентралізований характер, оскільки знаряддя праці знаходять у всіх житлах, то в поселеннях типу Веселого Кута вже були спеціальні чинбарні майстерні.

За даними експериментальної археології, на виготовлення шкіряного жіночого костюма, який складався з жилетки і спідниці, 2 сучасні жінки, застосовуючи кремінні ножі, кістяні проколки і голки, затратили 6,5 год.

Можливо, перші поселенці на наших землях носили переважно одяг зі шкіри. Текстильне виробництво фіксується вченими дещо пізніше, на етапі В І–ІІ. Про це свідчить поява овальних і прямокутних пряселець, які виготовлялися зі стінок посудин, оброблювалися на абразивних каменях по краях і мали просверлений по центру отвір, Зустрічаються також відтяжки до ткацького верстата.

Вчені вважають, що саме трипільцям належить винахід вертикального ткацького верстата, що складався з дерев'яної рами з напнутими за допомогою відтяжок нитками основи. Горизонтальні

нитки снували за допомогою кістяного чи дерев'яного човника. Ширина витканої смуги тканини могла сягати 1 м [1, 123].

Рис. 10. Ткацький верстат

Тканину виробляли з вовни і рослинних волокон (кропиви, льону, конопель).

Дослідниця О. Цвек вважає, що прядінням і ткацтвом могли займатися всі жінки. Оскільки мали виготовляти одяг для всіх членів сім'ї.

У трипільців постійно великим попитом користувалися вироби із кістки та рогу, яких у ті часи було вдосталь. Із кістки виготовлювали проколки, голки, гребені, лоцила, наконечники для стріл, гарпуни тощо. Виробничим матеріалом слугували також ікла й кістки дикого кабана, лопатки, трубчасті кістки й щелепи великої та дрібної рогатої худоби, стулки річкових мушель. З кісток та ікол виробляли пристрої для керамічного виробництва: штампи, орнаментири, скребачки-правила, шпателі-лоцила тощо. Із рогів робили оправи для серпів, мотики, молотки, рала тощо.

Керамічне виробництво. Особливу увагу дослідників трипільської культури притягає кераміка, адже посуд є яскравою етнографічною ознакою будь-якої культурно-історичної спільноти (археологічної культури) ще з епохи неоліту. Саме звичайні черепки, а іноді й цілі посудини, дають археологам першу

інформацію, пам'ятки якої культури вони досліджують. Вчені насамперед звертають увагу на спосіб орнаментатії, форму посудини, „тісто”, з якого її ліпили, наявні домішки в глині тощо.

За допомогою кераміки вчені досліджують питання походження, генезису даної спільноти, її зв'язки з іншими археологічними культурами, територію поширення, шляхи міграції, історичну долю.

Саме детальний аналіз керамічного комплексу Буго-Дніпровського межиріччя дозволив ряду дослідників поставити питання про виділення окремого локального варіанта трипільської культури, а відомому археологу О. Цвек ідентифікувати його як самобутню східнотрипільську культуру.

Порівняльно-типологічний метод, який застосовувала дослідниця для аналізу кераміки цієї спільноти (відсотковий склад груп, системи орнаменту, процес їх ускладнення), дав можливість простежити еволюцію східнотрипільської культури, тобто виділити ряд етапів її розвитку, кожному з яких, як вже було зазначено, відповідає певний тип пам'ятки (Зарубинці, Красноставка, Онопріївка, Шкарівка, Веселий Кут, Миропілля, Гарбузин) [101, 32].

Зокрема порівняння керамічного комплексу пам'яток типу Зарубинців (за назвою села у Монастирищенському районі) і поселень Тростянець, Печера та ін. на Південному Бузі (Вінничина) дали підставу для висновку про панування у системі орнаментатії посуду ранньотрипільських традицій, а отже, про спільну генетичну основу, носіїв кукутенської (західної) і трипільської (східної) культур.

Порівняння керамік пам'яток типу Красноставки (Маньківський район) і попередніх пам'яток засвідчило значні зміни у формах посуду, способах орнаментатії. Зокрема було з'ясовано, що з'явилися нові типи посуду, які відрізнялися від раннього Трипілля.

Кераміка наступних груп пам'яток межиріччя Бугу і Дніпра, продемонструвала, що гончарне виробництво, як і цілий ряд інших пам'яток матеріальної культури, докорінним чином відрізнялися від західного варіанту культури Кукутень-Трипілля. Тобто східнотрипільська культура вже почала розвиватися на власній основі [101].

За наявністю керамічних імпортів на поселеннях східних

трипільців вдалося з'ясувати, що вони підтримували тісні зв'язки з сусідніми племенами.

Аналіз кераміки, добутої як у ході археологічних розкопок, так і розвідки на території сучасної Христинівщини, переконав, що тут проживали східні трипільці; визначив приналежність їх груп пам'яток.

Керамічний комплекс поселень краю відбиває загальну картину розвитку цього виду ремесла у східних трипільців.

Абсолютна більшість посуду орнаментована композиціями із заглиблених ліній і канелюрами. Наявні три групи посуду: кухонний, столовий і тарний.

Перша група – кухонний посуд. Найчастіше зустрічаються різноманітні кухонні горщики з невисоким стягнутим вінчиком і легким перегином – ребром, широко відкриті, котлоподібні.

Посуд цієї групи слабо орнаментований. Найчастіше оздоблений пальцевими заціпами (наколками, насічками) навколо шийки. Іноді трапляється рельєфний орнамент у вигляді поодиноких і подвійних наліплень – конічних, округлих, приплюснутих.

Друга група – столовий посуд. Виготовлявся з тонкоструктурної глини, добре просіяної, з домішками піску. Прикрашений посуд канелюрами різної ширини у вигляді горизонтальних, вертикальних, косих рядів або концентричних кіл. Іноді врізаний візерунок заповнювали білою пастою. Для пізнього етапу характерні візерунки, мальовані однією або трьома фарбами.

Не всі посудини, які відносяться до столового, можна однозначно ідентифікувати за призначенням. Наприклад, кубки.

Одні з них товстостінні, інші – тонкостінні, одні орнаментовані заглибленими лініями, інші – канелюрами, треті – розписним орнаментом.

Не все зрозуміло з так званими накривками до горщиків. Одні із них мають грибоподібне або конічне навершя, а у інших – навершя є ніжкою, і тому їх можна вважати мискою на ніжці, яких на христинівських поселеннях переважна більшість.

Сумнів викликають і так звані горщики-кратери. В більшості випадків їх визначають як покритишки до зерновиків, і лише деякі дослідники ідентифікують їх як культові посудини, які використовувалися у магічних обрядах викликання дощу.

Неясним залишається призначення біноклеподібних посудин („біноклів”). До речі, вони є справжньою візитівкою трипільської культури, оскільки ніякі інші спільноти ні до трипільців, ні після них їх не використовували. Одні вчені припускають, що це магичні посудини, за допомогою яких викликали дощ, другі вважають їх своєрідними курильницями, треті – підставками для світильників, четверті – підставками для обрядових антропоморфних фігурок, п’яті – пристроями для енергетичної гармонізації простору тощо [26, 26–27].

Разом з тим на поселеннях трипільців практично не зустрічаються такі необхідні у будь-якому житті людини черпаки. Ймовірно, вони були зроблені з дерева і до нашого часу не збереглися.

До третьої групи посуду – тарного – відносяться великі горщики – зерновики, амфороподібні горщики, так звані „годівниці”. Це – цеброподібні горщики, з яких, очевидно, годували велику рогату худобу, оскільки вони зустрічаються, як правило, за межами жител.

Виходячи з даних практичної археології, можна спробувати реконструювати процес виробництва кераміки. Щоправда, вчені не дійшли спільної думки, хто виготовляв посуд: гончар-чоловік, чи гончар-жінка? А, можливо, в цьому процесі брали участь кілька майстрів: один ліпив посуд, інший розмальовував. Всі технологічні операції супроводжувалися обрядовими діями. У будь-якому випадку спочатку здійснювалася підготовка глини. Глину брали як з даної, так і з інших місцевостей, залежно від того, який посуд гончар мав виліплювати. Тому на тому самому поселенні зустрічається посуд з червоного, жовтого, білого, голубого сортів глини. Зокрема, на Христинівському поселенні знайдено вироби з червоної глини і залишки глини-сирцю з Орадівського поселення.

Потім готували глину до роботи: витримували протягом кількох місяців у спеціальних ямах, обвітрювали на відкритому повітрі, дробили на найдрібніші частинки.

Залежно від того, яким мав бути посуд з цієї глини, проводилося її відмочування. Воду для замішування, очевидно, теж брали з певного джерела і неодмінно вранці. Глину заливали водою, переминали, розтирали, давали відстоятися певний час. Потім воду зливали, верхні шари ґрунту знімали і знову

повторювали процес, щоразу проціджуючи суміш. Для найкращого, парадного посуду процес відмочування могли проводити 15-17 разів. Знову ж таки, залежно від призначення виробів, у глину додавали різні домішки, щоб посуд не тріскався під час сушіння. Це могли бути і товчені черепашки, і пісок різного ступеня зернистості, і роздроблені камінці (0,5-2 мм), і подрібнена кераміка, полова тощо.

Масу, з якої мали ліпити посуд, ще раз добре переминали і залишали на певний час вистоятися. Для різного посуду готувався окремий заміс.

В основному послуговувалися двома способами формування – з одного шматка – дрібний посуд, стрічковим способом – посуд великих розмірів. Спочатку ліпили дно, потім витягували з нього стінки. Або робили глиняні валики 0,5 см завтовшки, накладали їх один на другий, примадали і розгладжували зсередини і ззовні.

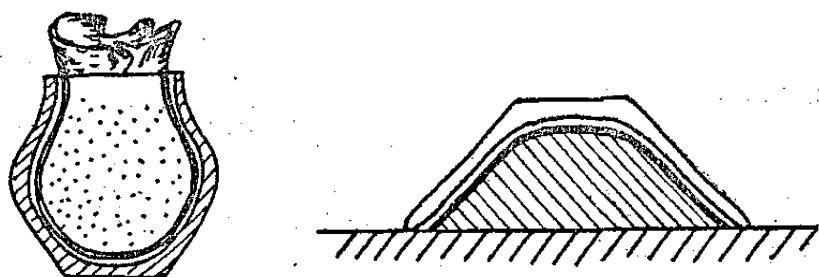
Способи формування посуду – найголовніший етап виготовлення кераміки. На ранньому етапі найчастіше використовували метод виліплювання посуду різних форм з одного куска глини. На пізніших етапах він використовувався для формування посуду малих форм.

Більш поширеним був спосіб формування посуду із пластин глини. Його використовували для виготовлення зерновиків.

Для формування ряду посудин використовувалася ліпна техніка (основні прийоми кільцевий і спіральний).

Деякі дослідники вважають, що великі посудини, на зразок амфор, формувалися з двох половин.

Існував спосіб формування посудини за допомогою болванки, тобто мішечка, наповненого піском. На таку болванку накладали глину і розгладжували шпателем.

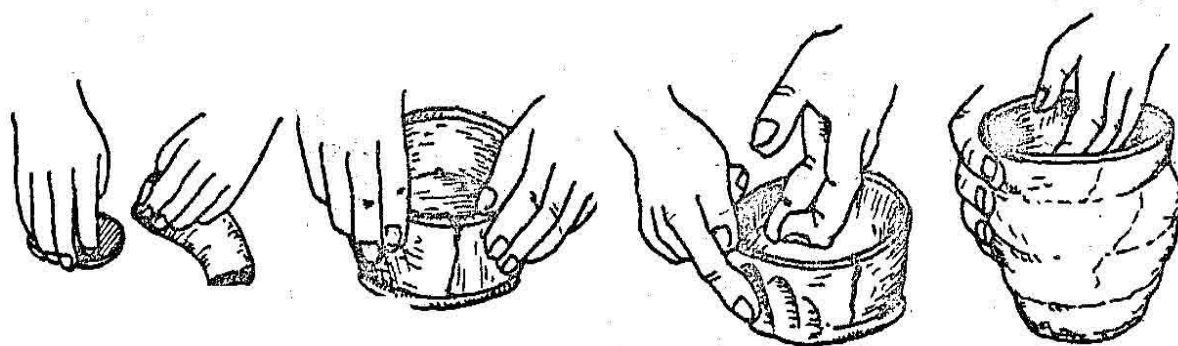
Рис.11. Способи формування посуду за допомогою болванок.
У період пізнього Трипілля застосовувався метод витягування

пальцями глини від дна до вінчика впоперек глиняних стрічок.

Ліпна техніка формування посуду – спосіб його виготовлення з підготовленої керамічної маси. Під час формування столового посуду застосовувалася саме така техніка. Одним із способів було видавлення з одного куска глини. Більш поширеним був спосіб формування з пластин глини, коли форма нарощувалася стрічками по спіралі або замкненими кільцями.

Реконструйовано два способи формування посудини: 1) на глиняне коло дна нарощувалися кільцевим наліпом стінки. Цим способом формували миски, сфероконічні горщики, кратери; 2) з одного чи двох шматків глини. Ліпилася і площина, основи і бокові стінки посуду. Цим способом формувалися кубки, біконічні посудини. Ширина глиняних стрічок варіювалася від 1 до 5 см і залежала від розмірів посудини. Стінки посуду зрізалися і підправлялися кістяним ножем і доводилися до кінцевої форми ножем і лоцилом.

Рис.12. Етапи виготовлення посуду методом ліплення.

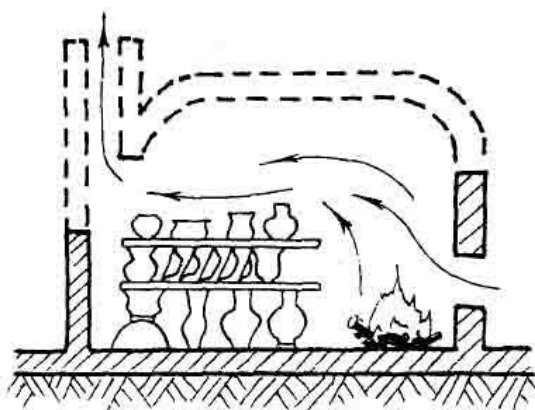
Великі зерновики, висотою до метра і діаметром у перехваті до двох з половиною метрів, ліпили з кількох частин, які з'єднували.

Після цього виріб сушили 10–12 годин. Залежно від призначення посудини поверхню обробляли просто руками, змоченими у воді, або мокрими паличками, чи спеціальними каменями. Шліфували поверхню спеціальними дерев'яними чи кістяними лоцилами. Столовий і, особливо, парадний посуд покривали спеціальним глиняним розчином – ангобом, іноді певного кольору.

Тоді приступали до оздоблення. Кухонний посуд оздоблювали простіше – різними наліпами, нащипами, зубчастими штампами,

виготовленими з дерева або кістки, у тому числі з ікол кабана. Дерев'яними чи кістяними паличками наносили менш чи більш складні візерунки. Згодом майстри почали розписувати посуд спеціальними фарбами. Найхарактернішими кольорами були жовтий, чорний, білий, червоний. Таємниця виготовлення фарби у ті часи частково розкрита. Так, щоб отримати червону фарбу, брали гематит, розтирали в порошок і додавали води. Для жовтої – розтирали у порошок ярозит, який замішували на яєчному жовтку. Пензлики робили з вовни звірів або ж користувалися стеблом чи гілочкою [56, 158–170].

На цей час вироби містили ще 25% вологи, а для процесу випалення її треба було мати до 2%. Тому їх сушили у затінку тиждень. І аж тоді приступали до випалювання, яке здійснювалося спочатку на відкритому вогнищі, пізніше – у спеціальних горнах.

Рис.13. Схема гончарної печі.

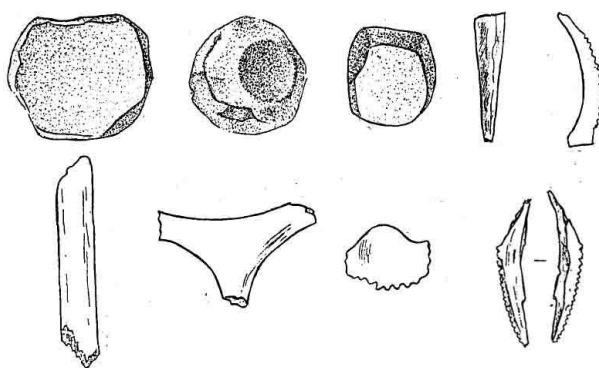
Майстри користувалися двома способами випалювання – окислювальним (з доступом повітря) і відновлювальним (без доступу повітря).

Головною відмінністю східного ареалу трипільської спільності від західного є використання заглибленого орнаменту у виготовленні кераміки.

Трипільські майстри східної зони досконало оволоділи технікою виконання цього орнаменту. На поверхню посудини легкими лініями наносився орнамент розміткою. Його форма, кривизна боків давали можливість розгладжувати неправильно проведені лінії. Далі майстер переходив до поглиблення орнаменту. Для цього існували різці – лопатки. Тулуб ще вологої

посудини з їх допомогою покривався спіральною стрічкою із ряду тоненьких жолобків. Рентгеноскопія (аналіз, проведений в хіміко-технологічній лабораторії інституту „Укрпроектреставрація”) посуду з поглибленим орнаментом засвідчила про те, що поглиблення отримувались шляхом втиснення глини в товщину стінок посудини.

Стандартність і ретельність цього орнаменту дозволяють припускати, що у трипільських гончарів для нанесення цього виду орнаменту існували не лише розмітки, але й спеціальні трафаретки із шкіри і різні інструменти, в тому числі дерев'яні.

Рис.14. Знаряддя для орнаментції кераміки.

На Шкарівському поселенні знайдено знаряддя із ікла кабана, плавно вигнутої форми; один з його кінців має спеціальний подовжений виступ – шип шириною 4 мм. Знаряддя сильно зашліфовані. Можна припустити, що шип використовувався для нанесення поглиблених жолобків, ширина яких також коливається від 4 до 5 мм. Друга сторона цього знаряддя слугувала правилом. Цим же інструментом могли робити різні ямки. Після нанесення канельованого і поглибленого орнаменту більшість посудин цього типу полірувалась. Часто посудини прикрашались рельєфними деталями, у вигляді виступів, які витискувались із внутрішньої сторони за допомогою палички з стінки посудини. Такий прийом застосовувався для нанесення перлинного орнаменту на вінцях посудини (Шкарівка, Веселий Кут, Верем'є). Методом скульптурної ліпки прикрашались горщики антропоморфними і зооморфними деталями (Великий Кут, Миропілля, Тростянчик, Христинівка). На етапах VI, VII стінки

посудин прикрашались поглиблено-утисненим і канельованим орнаментом, поєднані з гамою фарб (білою, чорною, червоною і жовтувато-вохристою). Для формування стінок круговим і спіральним наліпом дуже важливе застосування спеціального обладнання, яке передбачало круговий рух посудини або підставки, що покращує якість виробу. Фрагменти посудин з ознаками формування на рухомому пристрою (горизонтальні, паралельні лінії на внутрішній стороні вінців посудин і випадіння піску при використанні рухового пристрою) підтверджують гіпотези.

Аналіз кераміки багатьох трипільських поселень показав, що кераміка цих пам'яток підлягала окислюючому випалу за температури 800-1200°C в спеціалізованих печах. Про це свідчить хороша ступінь випалу, міцність і рівномірне фарбування черепків. Термічна обробка вимагала використання спеціального обладнання – гончарних печей. Існує думка, що частина кераміки виготовлялася без спеціалізованих випалювальних споруд в побутових печах або ямах. Східнотрипільське населення знало і використовувало декілька типів випалювальних споруд (однокамерні, двохкамерні, горни типу тандира, тощо).

Можливо, подібна гончарна піч існувала на христинівському поселенні, оскільки зустрічаються її фрагменти. Деформовані посудини, які зазнали випалу лише під час спалення поселення, дають можливість припустити, що сировину – червону глину, очевидно, привезли з орадівського поселення.

Отже, в цілому гончарне ремесло східних трипільців свідчить про надзвичайно високий рівень розвитку людської майстерності, техніки, уяви і світогляду. Володіння секретом виробництва гончарних виробів, притаманність саме заглибленого орнаменту доводить, що східне населення трипільців мало свою особливість, неповторність, що і відрізняло його від західних трипільців.

Поселення і житла. Житла, або так звані „площадки”, є найголовнішим типом пам'яток, які залишилися від східнотрипільської культури.

Трипільці розташовували свої поселення, як правило, на мисах, утворених річкою, балкою або притоками річки, оскільки вода є необхідною умовою життя.

Площа поселень різна. Якщо на початку заселення краю вона становила 5-20 га, на середньому етапі сягала вже до 60 га, та на етапі ВІІ – 80-100 га. Таким, наприклад, було Пеніжківсько-Богачівське поселення, тобто, зростала кількість населення і розширювалися межі поселень. Особливістю східнотрипільської культури є створення поселень-гігантів. Пізніше цю ідею підхопили кукутенці (західні трипільці) і на території сучасних Уманщини і Тальнівщини створили всесвітньовідомі протоміста. Першим протомістом фактично стало Христинівське поселення. Його розміри не встановлені, але за даними уманського краєзнавця В. Стефановича його утворювали три поселення, які зафіксовані на території села Христинівка [32].

Планування поселень різне. Малі поселення утворювали ряди жител, які паралельно розташовувалися вздовж берега річки. Таким, наприклад, було Христинівське поселення, розташоване на південносхідній окраїні міста.

Поселення, площа яких становила більше 20 га, вже мали кругове планування. Таким було Пеніжківсько-Богачівське поселення.

У центрі таких поселень були незабудовані площадки, де могли бути святилища (зокрема на Пеніжківському поселенні знайдена ізольована будівля). Від центру радіально розходилися вулиці.

Характерним структурним елементом планування була гніздовість – розміщення садиб комплексами: 1-3 житла і декілька надвірних приміщень (сараї, повітки, комори, майстерні) на відстані – 8-25 м. одне від одного. Про це свідчать однакові керамічні комплекси. Такі садиби, очевидно, належали родичам, які вели спільне господарство.

Жител на території Христинівщини розкопано дуже мало, але в цілому з'ясовано, що це були наземні житла, прямокутні, Г-подібні, або й Т-подібні. Окремі житла мали підвали, в яких зберігали припаси і посуд (с. Христинівка). На думку О. Цвек, уявлення про таке житло дає глиняна модель будівлі з Розсохуватського поселення (Катеринопільський район).

Правда, у інших вчених, ця модель могла бути стилізованою копією двоповерхового житла.

Уявлення про житла, у яких проживали східні трипільці краю

дають розкопки на Шкарівському, Веселокутському та інших поселеннях. Дослідниця О. Цвек вважає їх типовими для всього східного Трипілля [100, 159–165].

Будівлі на поселеннях були стовпово-каркасної конструкції, оскільки глини як будівельного матеріалу було вдосталь, а дерева потрібно було не так вже і багато – на конструкцію стін, переминок, балок, крокв. Дошки, обаполи, бруси, жердини обробляли за допомогою нехитрих інструментів із кременю.

Будинки зводили за допомогою дерева і глини. Причому для різних складових житла (стіни, вимостки, стелі, печі) глину брали ріну за структурою і з різними домішками.

Дослідники-археологи дійшли висновку, що одній людині при десятигодинному робочому дні потрібно було 4 дні для заготівлі деревини для каркасу будинку; 10 днів, щоб заготувати очерет, соломку; 8 днів для підготовки жердин і лози, 5 днів для заготівлі глини і стільки ж для транспортування матеріалу на місце будівництва. Сім'я з п'яти чоловік виконувала таку роботу приблизно за 5 тижнів [56, 95].

Довгий час серед дослідників точилися суперечки про призначення площадок і, у зв'язку з цим, про наявність чи відсутність підлоги у житлах. Зрештою, утвердилося припущення, що площадки – це залишки стелі, що обвалилася. Вчені з'ясували, що підлоги теж були. В основі будівлі був дерев'яно-глиняний або глиняний настил-фундамент. Настил не був суцільним. Він споруджувався під основними архітектурними деталями житла: печами, перегородками, різними підвищеннями. В одній із будівель Шкарівського поселення збереглося таке підвищення висотою 10-11 см і шириною 1-1,2 м. Настил обпалений, його поверхня залощена. Ймовірно, це був своєрідний тапчан-лежанка. Інша частина підлоги була земляною.

Іноді ділянки між підвищеннями мали тонку глиняну слабообпалену підмазку. Функціональне призначення підвищень, цілком ймовірно, було найрізноманітнішим: підвищення-лежанки, підвищення ритуальні. Деякі з них мали виробничо-господарське значення. Так, Є. Кричевский і С. Бібіков вважають, що підвищення-настили виконували функцію запобігання від вогкості й для обробки зерна.

Стіни на поселенні представлені двома типами: дерев'яно-

глинобитними із глиняною забутівкою, і каркасними. Перший тип стін наявний уздовж основних житлових частин спорд. Стіни склалися так: два ряди тонких плах із зовнішніх сторін обмазувалися глиною, а між плахами клалась забутівка невеликими вальками з раніше обпаленої глини

Каркасні стіни характерні для багатьох поселень трипільської культури, які застосовували частіше для господарських приміщень. На облицюванні таких стін збереглися відбитки прутів. У ґрунт вкопували заготовлені балки, здебільшого дубові. Окремі з них були завширшки 70 см. Стовпи обплітали лозою і таким чином виготовляли каркас стін. Стовпи, перекладини, стропила з'єднували за допомогою зарубок і перев'язували еластичною корою в'яза, мотузками. Ззовні і зсередини стіни обмазували сумішшю з глини, води і нарізаної соломи, трави. В двоповерховому будинку стелі робили з дерев'яних брусів. За допомогою крокв, стропил утворювали двоскатні дахи. Вкривали їх соломою, а пізніше – висушеним на сонці очеретом, який прив'язували до каркасу даху гнучкими лозинами і ликом.

У деяких поселеннях будинки мали сіни з глинобитними порогами.

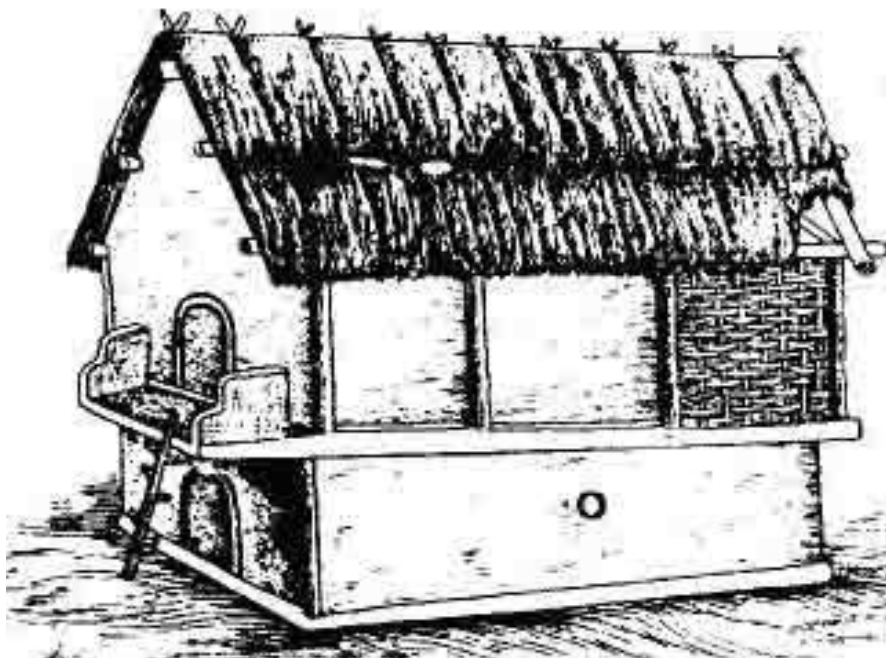
За допомогою спеціальних гладильних каменів – крупнозернистих, круглої чи овальної форми, – згладжували, вирівнювали поверхні стін, здійснювали затирку, притирку, обмазку [14, 92]. Вікна у будинках робили круглими, схожими на ілюмінатори. Оскільки трипільці ще не знали скла, то затягували їх бичачими пухирями. Під час розкопок археологи знаходять уламки орнаментованих круглих вікон, шматки штукатурки.

Стіни будівель були оштукатурені й пофарбовані червоною вохрою або побілені, місцями розмальовані різними орнаментами, серед яких переважали солярні мотиви. Причому стіни були орнаментовані як зсередини, так і ззовні. Про фарбування стін йдеться в описах пам'яток Уманщини й Дніпра, які мають багато загальних рис у домобудівництві з пам'ятками типу Пеніжкове.

Як зазначає С. Гамченко, у фарбуванні трипільських жител Уманщини переважали білий і синій кольори. Фарбування час від часу відновлювалося, бо іноді зустрічається до чотирьох-п'яти шарів набілу. Про розмальовування стін у трипільських житлах

говорить і розпис на моделях жител. В Уманському краєзнавчому музеї зберігається копія моделі житла з Володимирівського поселення, прикрашена мальованим орнаментом.

Розмальовували і печі, оздоблені фігурними карнизами. Долівки підмазували білою каоліною глиною [2, 130–131]. Розмальовування жител здійснювалося з магічною метою і виконувало функцію своєрідного оберегу.

Рис.15. Реконструкція трипільського житла (за К. Черниш).

Споруджували трипільці житла, очевидно, толокою, оскільки така робота була трудомісткою і вимагала значних затрат робочої сили. План майбутньої будівлі креслили на землі за допомогою дерев'яних кілків і мотузок. О. Цвек з'ясувала, що контури стін, перемичок викладали за допомогою каменів.

Про майстерність трипільців у домобудуванні свідчить процес перекриття даху. Простір між паралельно поставленими на стіну балками заповнювали дерев'яними диллями та обмазували глиною згори і знизу, вирівнюючи дощечкою або руками.

Інтер'єр житла, за даними розкопок, був таким: усередину приміщення можна було потрапити через дерев'яні двері, які, як правило, знаходилися в торцевій стіні. У холодну пору року двері могли утеплюватися соломною і ряднинками. Іноді були сіни, в яких зберігалися побутові речі, запаси їжі. У самому приміщенні була

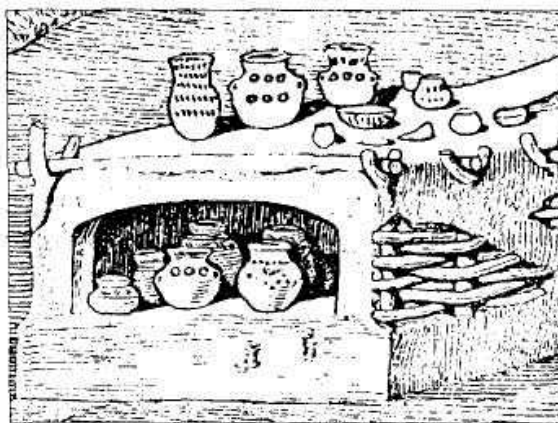
земляна долівка, яку підмазували час від часу глиною, або глинобитна підлога. Праворуч від входу була купольна піч.

Пічні споруди зустрічаються в усіх житлах не лише східнотрипільської культури. Наявність залишків димохідної труби характерна також для Тального, Колодистого, Сушківки. Очевидно, за конструкцією печі цих поселень близькі тим, що зображені на уманських моделях.

Про форму печей судити важко, тому що збереглися вони фрагментарно й в основному в нижній своїй частині, але за наявними деякими деталями можна вважати їх купольними [73, 95].

Печі Шкарівського поселення входили у своєрідний комплекс. Перед топкою розташовувалася припічна яма, а поруч – глинобитне підвищення, точок. Були печі для опалювання і господарського призначення.

Біля печі знаходилися лежанки – підвищення із глини, які слугували і за лавки, і за ліжка. На спеціальних підвищеннях знаходився посуд. Найбільш красивий посуд зберігали на поличках із жердин, які кріпилися мотузками до спеціальних глиняних вух у стіні. Одне із таких вух знайдено на Христинівському поселенні.

Рис.16. Реконструкція печі в житлі трипільської культури (за П. Курінним).

Тут же, біля печі, знаходилося робоче місце (точок), де розмелювали зерно, готували їжу, щось майстрували.

Зліва від входу розташовувався вівтар – глиняне підвищення прямокутної або овальної форми. Висота вівтаря – 10-20 см, зверху обмазаний відмульченою глиною. На ньому знаходилися ритуальні посудини: курильниці, „біноклі”, фігурки домашніх божеств, священних тварин тощо. Для поселень володимирівської групи характерними були хрестоподібні вівтарі.

Господарсько-виробничі будівлі були прямокутної, овальної форми, полегшеної конструкції, стіни – каркасного типу. У цих будівлях мололи зерно, зберігали тару, виготовлювали знаряддя праці, вичиняли шкури.

Майже всі види таких допоміжних споруд зустрічаються на поселенні Веселий Кут [100, 163–164].

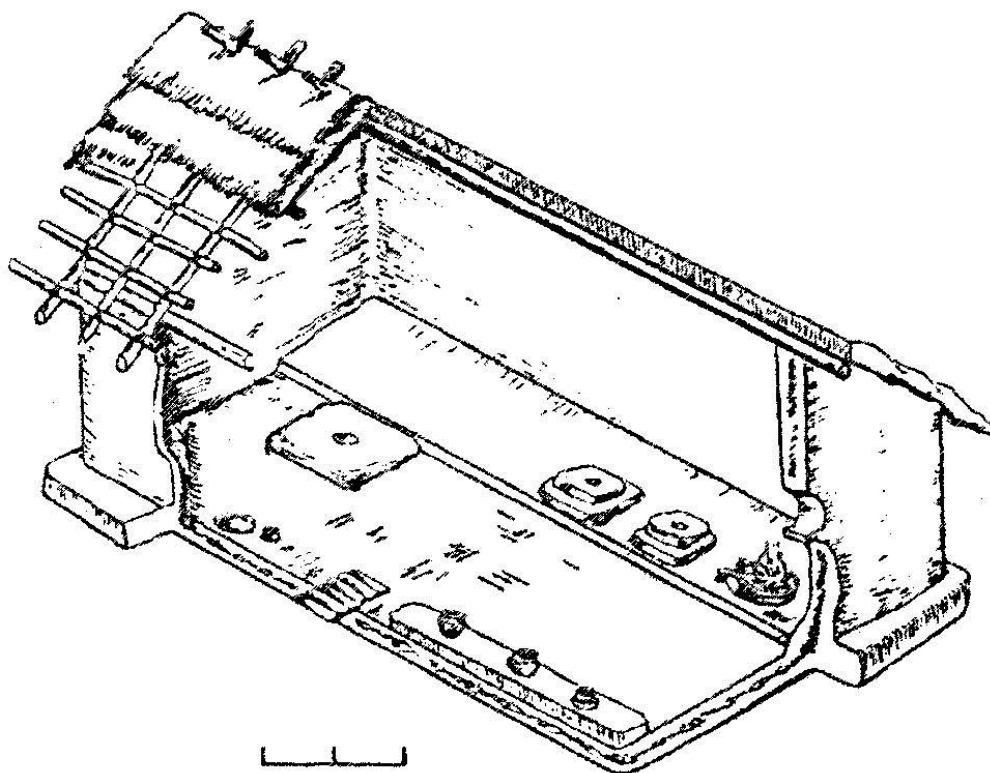
Г-подібну, або Т-подібну форму жител іноді створювали комори, або повітки. Там, як наприклад на Христинівському поселенні, знаходять великий тарний посуд, годівниці для худоби.

Визначною особливістю східнотрипільської культури є культові споруди – храми, яких не було у кукутенців. Найбільш відомими є храмові споруди у Шкарівці (Білоцерківський р-н Київської обл.), Сабатинівці [103, 74–75] та ін.

Один з таких храмів досліджено у Пеніжівсько-Богачівському поселенні.

Про зовнішній і внутрішній вигляд житлової будівлі може свідчити храм на Шкарівському поселенні.

Будівля мала прямокутну форму. Вздовж західної стіни був розташований багат шаровий глиняний подіум, який знижувався до центру. Підлога була мала дворівневою: нижній ярус – „плитчастий настил”, верхній ярус – товстий настил з бурої, обпаленої розсипчастої глини. Західний бік площадки був трохи піднятим. На відлощеній площині глинобитного подіума знаходились два вівтарі, повернуті на схід. Один з них (малий), у формі прямокутника із заокругленими кутами, був двоступінчастий. Нижній його ярус мав площу 1,6 кв.м, верхній – 0,56 кв.м. У центрі верхнього яруса (висота – 8–10 см) було чашеподібне заглиблення діаметром 0,09 м. У північній частині

Рис.17. Схема храмової будівлі (за О. Цвек).

площадки, біля підніжжя подіума, був виявлений третій ярус прямокутної форми із заокругленими кутами (площа 3,3 м, висота до 12 см). Його поверхня вкрита тонким шаром відмуленої, добре обпаленої та ретельно заглаженої обмазки. Простежуються сліди кількох поновлень. Вівтар мав форму квадрата.

У північно-західному куті будівлі виявлене овальне відкрите вогнище, глибиною 15 см із заполірованим і обпаленим бортиком та челюстю, зверненою в бік великого вівтаря. На місці вогнища знайдено перепалені кістки, фрагменти кераміки, мініатюрні посудини, глиняні конуси.

Вздовж східної стіни будівлі зафіксовано плитчасте підвищення висотою до 10 см, на якому стояли посудини, очевидно, ритуального призначення. Серед них – значна за розміром світлоглиняна посудина, яка ретельно залощена та прикрашена вишуканим орнаментом, виконаним зубчастим штампом. У південно-східному куті приміщення, неподалік великого вівтаря, розміщене округле з добре заглаженою та обпаленою глиняною обмазкою, на дні якого знаходились велика червоноглиняна миска і кубок. Під ними – підсипка з кальцинованих кісток

великої рогатої худоби. О. Цвек ідентифікувала її як культову [102, 74-75].

Звернуті на схід два вівтарі, священне вогнище, кальциновані залишки черепа бика, посудини з „живою водою” Шкарівського святилища мають особливе значення для розкриття світогляду трипільців.

У цілому, рівень домобудівництва у східньотрипільській культурі був достатньо високим. Організація великих будівельних робіт, вміння раціонально спланувати поселення відповідно до конкретних умов, місцевості, складна глинобитна архітектура – все це свідчить про значний соціальний, технологічний та інтелектуальний потенціал східних трипільців, окремі племена яких проживали і на території нашого краю [101].

2.4. Суспільний устрій і духовна культура східних трипільців

Матеріалу, який би дав можливість реконструювати суспільний устрій східних трипільців на території сучасної Уманщини, практично нема. Могильники відсутні взагалі, а поселення надзвичайно слабо досліджені.

Лише за поселеннями і житлами, приналежністю їх до певних типів пам'яток східньотрипільської культури можна досить приблизно скласти уявлення про соціальну структуру давніх поселенців.

За результатами досліджень Шкарівського поселення О. Цвек зробила висновок, що розміри, його загальне планування й планування жител цілком відповідають первісному общинному родовому селищу.

Високий рівень господарства й ідеології, а також особливість планування – розміщення будівель окремими гніздами-подвір'ями дає можливість припускати наявність патронімії на даному поселенні.

Аналогічна особливість планування характерна й для ряду інших поселень етапу VI–VII, що, як нам здається, говорить про більш значне поширення цього соціального явища в трипільського населення на даному етапі розвитку.

Дослідники вважають, що основою східньотрипільської спільноти була мала сім'я, яка проживала у невеликому житлі,

володіла певною кількістю знарядь праці, предметів побуту і культу. Окремій сім'ї належала земельна ділянка, певна кількість голів великої і дрібної рогатої худоби та, ймовірно, визначена частка у суспільному господарстві.

На етапі VI-II спостерігається тенденція до збільшення розмірів сім'ї. Про це свідчать і значно більші розміри жител, іноді це житла з кількома кімнатами. Зростає розмір поселень.

На цьому етапі з'являються садиби, що містять декілька жител і господарських будівель. Це вже великосімейна община, яка складається з ряду малих сімей. Кожне поселення, практично, становило одну общину. Це був колектив близьких і далеких родичів, які утворювали рід. Общини або роди організовувалися у дещо більші племінні об'єднання.

Для східних трипільців, які проживали і на території нашого краю, характерним є гніздове розташування поселень. На всіх етапах розвитку кожна група поселень (гнізд) займала окрему територію. На території сучасної Христинівщини могли у різні часи проживати 2–3 роди. Наприклад, тотожність кераміки на Орадівському, Христинівському, Пеніжківсько-Богачівському поселеннях переконує, що в них жили різні покоління одного й того ж роду.

Приналежність окремих поселень до груп пам'яток (за О. Цвек) свідчить, що на території краю проживали представники двох-трьох племен трипільців.

На думку окремих дослідників, певну інформацію про суспільний устрій дає система орнаментування посуду. Зокрема, вчений М. Чмихов вважав, що „космічний символізм орнаменту наголошує на наявності космічної моделі, яка виникла за подібністю до стабільної людської організації”. Відповідно, посуд з однорідним орнаментом, що був характерний для дотрипільських спільнот, відповідав взаєминам рівності первісного суспільства, а виділення домінуючого елемента орнаменту, який символізував сонце-небо-всесвіт, що характерно для трипільського посуду, засвідчувало соціальне розшарування спільноти [110, 65–66].

Світогляд східних трипільців. Найбільш складним і малодоступним для вивчення є духовний світ давніх жителів краю.

Основні відомості про його виміри дає археологія. Про релігійні вірування і культу вчені, в основному, дізнаються з

залишків святилищ, вівтарів, предметів культу, за орнаментациєю посуду. Іноді дослідникам вдається у загальних рисах реконструювати той чи інший обряд, ритуал.

Дослідники трипільської культури, визначають, що археологічні матеріали дають змогу реконструювати дві сторони соціальної організації культу – домашні ритуали і ритуали в общинних храмах [102, 74]. Другий вид священних дійств характерний у найбільшій мірі саме для носіїв східнотрипільської культури.

Домашні ритуали здійснювалися в межах кожного житла. Організуючим елементом сімейних святилищ, звичайно, був вівтар. Про це свідчать численні знахідки і самих вівтарів на так званих площадках, і культових предметів на самих вівтарях, чи навіть під ними. Вівтарі були різної форми: круглі, овальні, прямокутні, хрестоподібні. Неодмінним атрибутом культових дійств були спеціальні посудини: жертівні чаші, курильниці, “біноклі” тощо. Неможливо зараз відтворити сам обряд: обстановку, час проведення дійства, слова, з якими звертався до своїх божеств господар чи господиня дому, дії якими супроводжувалися ці слова, але про те, що вівтарі дуже шанувалися, свідчать сліди їх ремонту і підправлень.

У громадських храмах відбувалися численні церемонії, пов’язані з культом вогню і води, здійснювалися обряди, пов’язані з культом землеробства. Деякі знахідки вказують на те, що обрядами керували жінки-жерці: зображення на посудині з поселення Гребені, жінки, яка танцює, ритуальні посудини із зображенням жіночих грудей, врізаний орнамент на нечисленних жіночих статуетках, який несе конкретне ідеологічне навантаження тощо.

Зрозуміло, що трипільці-землероби значною мірою залежали від сил природи, тому обожнювали їх. У спільних храмах жриці проводили церемонії за допомогою певних магічних дій, слів, танцю впродовж землеробського циклу. Від імені общини жриці зверталися до двох богинь, які відали запасами води на небі, з моліннями про дощ, або дякували сонцю за тепло, чи віддавали шану божествам після завершення польових робіт.

Особливістю культової обрядовості східного регіону трипільців було обмежене, на відміну від західного регіону,

вживання в релігійному церемоніалі пластики – глиняних скульптурок людей і тварин.

На території Христинівщини знайдено всього лише декілька таких жіночих фігурок,

Фото 16. Фрагмент жіночої фігурки.

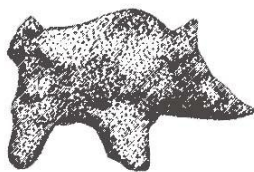
Рис. 18. Трипільські жриці.

зокрема на східнотрипільському поселенні с. Христинівка і на поселенні м. Христинівка. Фігурки невеликі за розміром, збережені фрагментарно.

Заглиблені лінії на тулубах фігурок, очевидно, мали ідеологічне навантаження, пов'язане з культом родючості [102, 77].

Деякі дослідники припускають, що орнаменти із заглиблених ліній – це передане зображення ритуального татуювання на тілі жриць [18, 84]. Дуже рідко зустрічаються скульптурні зображення тварин: барана, вівці, бика та ін. Зооморфні скульптурні зображення (баран, вівця, дикий кабан, ведмідь, риба) виявлені лише на пам'ятках типу Веселий Кут-Пеніжкове. На Пеніжківсько-Богачівському поселенні під час розкопок були знайдені такі

фігурки. Фігурки свиней, биків знайдено на Веселокутських, Христинівських поселеннях. Такі фігурки, напевне, також використовувалися у магічних діях, пов'язаних з культом родючості.

Рис.19. Глиняна фігурка кабана.

Чи не найбільша інформація закладена в орнаментах трипільського посуду. На думку дослідників, – це своєрідні піктограми, за допомогою яких передавалася певна інформація: звертання до вищих сил природи, магічні заклинання, якісь світоглядні установки тощо.

Проблема інтерпретації орнаментальних композицій була і є предметом досліджень багатьох вчених, прте більше уваги, вони приділили дослідженню розписного посуду. Зокрема, археолог Т. Ткачук, з'ясовуючи проблему наявності писемності трипільсько-кукутенської спільноти, детальніше зупинився на знаковій системі, елементах орнаменту посуду томашівсько-сушківської спільноти (етап С-І), яка досягла вершин гончарної справи [90].

Академік Б. Рибаків, досліджуючи розписну кераміку, вичленував головні ідеї трипільців – це небо із запасами вологи, зміна сезонів, кругообіг часу, ідея трьох світів тощо [77].

Східні трипільці також створили неповторну систему орнаментів, які повторюються на посуді практично всіх локальних варіантів цієї культури. Це свідчить про те, що у них була сформована своя оригінальна і довершена міфологічна система, яка ідейно об'єднувала спільноту і служила для закріплення і передачі певних елементів духовного світу від покоління до покоління [102, 77].

Дослідники вважають, що у східних трипільців центральним був культ родючості, що втілювався у різні прояви магічних дійств. Зокрема, як вже було зазначено, хлібороби – давні жителі

краю, поклонялися силам природи – сонцю і воді. Солярні мотиви у вигляді концентричних ліній, часто зустрічаються як на спеціальних посудинах ритуального призначення, так і на столовому посуді. Уявлення про двох богинь, які розпоряджаються запасами небесної вологи, знаходить втілення у посудинах з рельєфним зображенням жіночих грудей, яке часто облямоване солярними знаками чи у вигляді згорнутої змії.

У сакральних діях, пов'язаних з закликанням дощу, використовувалися біноклеподібні посудини, які заповнювали жертвними узливаннями присвяченими двом богиням, з проханням про родючість землі і стада. З цією метою використовувалися і посудини-кратери, орнаменти яких також пов'язані з цим магічним обрядом [102, 77]. „Біноклі” та посудини-кратери були знайдені або на вівтарях, або біля них.

Фото 17. Глиняний хлібець.

Ритуали пов'язані з плодоносною силою зерна, здійснювалися також у спеціалізованих будівлях для зберігання та розмелювання зерна. Про це свідчать глиняні моделі хлібців (одна із них знайдена на Христинівському поселенні), спеціальні блюда, виліплені з глини з домішками зерна.

Цікава обрядність зафіксована в спеціалізованих будівлях-коморах для зберігання та розмелювання зерна на поселенні Веселий Кут та інших. У кожному такому приміщенні є спеціальні місця, де здійснювався церемоніал, пов'язаний з плодоносною силою зерна. Про це свідчать знайдене в коморі Миропілля спеціальне блюдо, виліплене з глини зі значними домішками зерна.

У зерносховищах та культових приміщеннях знаходять посуд, у якому орнаменти відіграють роль оберегів. Найчастіше у композиціях знаходять зображення змія. Це змій-охоронець зерна,

полів. Оскільки посуд, за тодішніми уявленнями, сам по собі не міг справитися зі всіма шкідливими чинниками для припасів, які в ньому зберігалися, то його ставили під захист змія (за В. Збеновичем, дракона), який би відганяв будь-кого, хто зі злими намірами наближався до посудини.

Образ змії в декорі посудин привертав увагу багатьох дослідників. Значення цього символу полісемантичне. В.Пропп вважає, що первісно добрий змії, пізніше перетворився у свою протилежність. Але новий образ не заміщує попередній повністю. Вони чудово співіснують у народному фольклорі пізнішого часу та в міфології трипільського суспільства. Змії, який охороняє посіви чи вміст посудини, викликає дощ, – це символ, відтворений в декорі кераміки досліджуваного регіону. Пара змії, намальована на амулеті, виявленому поруч із зерновиками (Веселий Кут), зображення змії розміщене на пласкій статуєтці-оберезі з Красноставки. Композиційна схема з мотивами змії, яка інколи переходить у спіраль, з'явившись у ранньому Трипіллі, стає однією з основних і найпоширеніших в орнаментиці посудин східного ареалу [102, 86].

Можливо, від цього образу декорування походить назва казкового персонажу Змія Горинича (від слова „горнець” – посудина).

Оскільки люди вже тоді усвідомлювали користь вужів, які знищували мишей і пацюків, віщували наближення дощу, то гончарі залюбки вимальовували їх на горщиках, глеках і корчагах у вигляді спіральних кілець.

У віруваннях трипільців з магією родючості полів перепліталася магія родючості людини. На думку окремих дослідників, посуд використовували з лікувальною метою. Цікаві дослідження провів лікар-фітотерапевт Є. Товстуха, який дійшов висновку, що у наших давніх пращурів не було випадкових речей. Всі хатні, ужиткові, господарські предмети вироблялися і з магічною метою: оберігати хати, лани від сарани, градобою, смерчів, пошестей та недуг. Є Товстуха виділив два види посуду: з „сосками” і з „персами” (такі горщики знайдені в Христинівському та інших поселеннях).

Посуд із „сосками”, вважає дослідник, ймовірно, призначався для лікувально-магічних рідин, відварів чи настоїв для дівчат з

певним відставанням у фізіологічному розвитку (мовою медицини – естрагенною недостатністю). З цим недугом пов'язана інфантильність, яка була справжнім нещастям для роду, адже дитина жіночої статі повинна обов'язково стати матір'ю. Ось для таких осіб і ліпив гончар подібний посуд, в якому готували і зберігали настої з лікарських рослин, що допомагали, на думку трипільців, швидше дівчинці розвинути.

А посуд з „персами”, напевно, призначався для цілющого зілля та їжі дітям. Особливо тим, чиї матері померли від пологів чи хвороб, або не мали молока. У таких горщиках тримали молоко свійських тварин, готували їжу для немовлят, сподіваючись на допомогу магічної сили посуду [91].

На поселеннях Христинівщини, Тальнівщини зустрічаються посудини з антропоморфними зображеннями, зокрема, горщики з рельєфними чоловічими ознаками. На території краю цікавими є знахідки антропоморфних посудин, які мають жіночі та чоловічі ознаки. Посудини з рельєфними чоловічими ознаками виявлені на поселеннях Веселий Кут, Пеніжкове, Христинівка і Верем'я. Зустрічаються і посудини, в орнаментиці яких присутні символи, що передають образ жінки.

У віруваннях східних трипільців були культу, пов'язані зі скотарством і мисливством.

Підвищення ролі скотарства сприяє застосуванню церемоніалу відтворення стада. На спеціальних вівтарях виявлені ритуальні посудини, заповнені кальцинованими кістками тварин. Інколи спалене жертвне м'ясо чи посудина, заповнена ним, закопувались під підлогою житла або в ямах. Учені по-різному трактують цей звичай. Одні дослідники вважають, що він відбиває культ, пов'язаний з ідеєю оборотності, відродження, і співзвучний ідеї родючості, збільшення сім'ї, роду, його благополуччя. О. Формозов вважає, що виявлені під підлогою жител залишки тварин є проявом будівельної магії.

Посилюється і культ тотемів – сімейних предків-покровителів. Уявлення про тотемістичних пращурів є не що інше, як міфологічна персоніфікація почуття єдності групи, спільності її походження і спадкоємності традицій. Про це свідчать знахідки різноманітних зооморфних статуєток, поховання тварин або їх частин під підлогою будинків.

Наприклад, у пам'яток типу Веселого Кута-Пеніжкове. Як правило, ці атрибути культу виявляються в одній з житлових споруд комплексу, вірогідно, в будинку старійшини сім'ї. В одному з комплексів під підлогою будинку поряд з піччю виявлено ритуальне поховання ягняти. Повторюваність знахідок зооморфних зображень у кожному житлово-господарському комплексі на ряді поселень (Веселий Кут, Пеніжково-Богачівка, Харківка, Копіювата) дозволяє говорити, що у культурі трипільців мають місце сімейні культу. Кожна з таких груп усвідомлює спорідненість з тим чи іншим тотемом-заступником – і проводять магичні обряди впливу на нього. Пережитки тотемістичних уявлень і світогляд населення Буго-Дніпровського межиріччя тісно переплітаються з іншими уявленнями, породженими землеробською епохою, зокрема, з ідеєю родючості [102, 83].

Про мисливську магію свідчать знахідки спеціально закопаних рогів диких тварин. Зокрема, на Христинівському поселенні за межами житла знайдено набір із фрагментами рогу оленя благородного, чашу і кремінний різець. Напевне, це було своєрідне побажання успіху під час полювання.

Певне смислове навантаження несе і стилізоване зображення 4-х риб на поверхні миски із Христинівського поселення.

Фото 18. Миска (вид знизу).

Археологічні дослідження встановлюють наявність у східних трипільців вірувань, пов'язаних з керамічним виробництвом, так званих промислових культів.

За етнографічними матеріалами, у давніх суспільствах високо цінувалися гончарі, які священнодійствували з глиною, водою і вогнем. Очевидно, їм приписували магічну силу і сприймали як своєрідних чарівників (чарівник – від слова чара, чаша). Можливо, гончарі були жерцями, або в окремі моменти виконували обряди, пов'язані з культом священного вогню і води. Про це свідчать об'єкти і предмети культу, пов'язані з керамічними майстернями [102, 82], об'єкти і предмети культу яких викликають інтерес науковців. Під час розкопок гончарної майстерні на поселенні біля с. Веселий Кут також виявлено культ, який мав відношення до керамічного виробництва. Спорудження гончарного горна супроводжувалось окремими релігійними церемоніями, свідченням чого є мініатюрні глиняні конуси, розміщені у певній системі під фундаментом стін печі. В одній з майстерень знаходився вівтар з біноклеподібною посудиною на ньому. Тут же знайдені перепалені фрагменти черепа бика [102].

Про складні уявлення трипільців про світобудову свідчить розташування орнаментальних композицій на великих горщиках-зерновиках, які передають трьохмірну структуру світу (небо, земля, підземний світ). У верхньому ярусі горщиків відтворено небо, сонце, хмари, що біжать, інколи з падаючим дощем. На площині другого ярусу іде стилізоване зображення рослин, будинків, людини. У нижньому ярусі, який, очевидно, уособлював потойбічний світ, зображень не було. Вчені вважають, що трипільці нічого не знали про нього. Цим пояснюється і відсутність могильників на поселеннях і кукутенців, і трипільців.

Мабуть, вони мали особливий ритуал поховання, який не залишав речових слідів. Швидше всього, це було тілоспалення. На вівтарі одного з будинків Миропільського поселення в посудині з кальцинованими кістками тварин виявлено фрагмент обгорілої кістки людини. Під час розкопок на поселеннях східнотрипільської культури неодноразово зустрічались грушоподібні посудини, декоровані складними композиціями заглибленого орнаменту, з кальцинованими кістками людини. Зокрема, посудина з кальцинованими людськими кістками виявлена в шарі попелу, в ямі одного з будинків поселення в Колодистому.

Про складний і глибокий рівень світорозуміння східних

трипільців свідчить рельєфне зображення знака трисутності (тризуба) на великому зерновнику, знайденому на Христинівському поселенні.

Фото 19. *Знак трисутності (фрагмент стінки горщика).*

Носії трипільської культури визнавали триєдину картину світобудови, хоч користувалися ззовні іншою термінологією. Виражалася вона в релігійній формі – уособленні космотворчих сил в образах богів, які творять світ і керують ним. На відміну від наукової, така форма є живою формою спілкування з пізнаними силами, отже, й більш зручною для їх використання у регламентації побуту, прискоренні етногенезу, зміцнення позицій у житті. Виражаючи свої знання про могутність космотворчої сили у персоніфікованій формі, трактуючи їх як реальні, подібні до людей, але незмірно могутніші істоти, наші предки полегшували собі можливість спілкування з цими силами.

Отже, чином, східні трипільці мали досить складну і неповторну систему світоглядних уявлень, багатий духовний світ, у якому мали місце складні релігійні вірування, розвинена багатогранна обрядовість, певні знання. Культ у трипільців носили соціальний характер. Окремі елементи їх духовної культури були успадковані наступними спільнотами і, зрештою, проявилися у східнослов'янському, а потім й українському середовищі.

РОЗДІЛ 3

ПЛЕМЕНА ТРИПІЛЬСЬКО-КУКУТЕНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ НА ТЕРИТОРІЇ КРАЮ (ЕТАП VI-CI)

3.1 Пам'ятки володимирівської, небелівської, томашівсько-сушківської, косенівської локальних груп трипільської культури

Наприкінці етапу VI на території краю з'являються племена західних трипільців (кукутенців), які не лише поступово витісняють східних трипільців, але й концентруються в окремих місцях, створюючи поселення-гіганти (протоміста).

На думку дослідника В. Круца, на етапі VI-VII існувала незаселена територія лісостепової зони завширшки 30-40 км. вздовж кордону зі степом. Вона була вкрита лісом і слугувала надійним захистом від проникнення степових скотарів у зону проживання трипільців [48; 20]. Саме у цю зону і входили землі сучасної Уманщини.

В цей період у Середньому Подністров'ї виникла складна демографічна ситуація, що змусила племена кукутенців рушити на схід (в Побужжя і Межиріччя Південного Бугу і Дніпра) у пошуках нових територій. Перша хвиля переселенців досягла Південного Бугу і, злившись там з місцевим населенням, створила поселення типу Кліщева [75, 116-119]. Проте друга хвиля була більш потужною. Вона призвела до витіснення східних трипільців у Подніпров'я і заселення межиріччя племенами, які в археології отримали назви ворошилівської, володимирівської та небелівської локальних груп [79, 10].

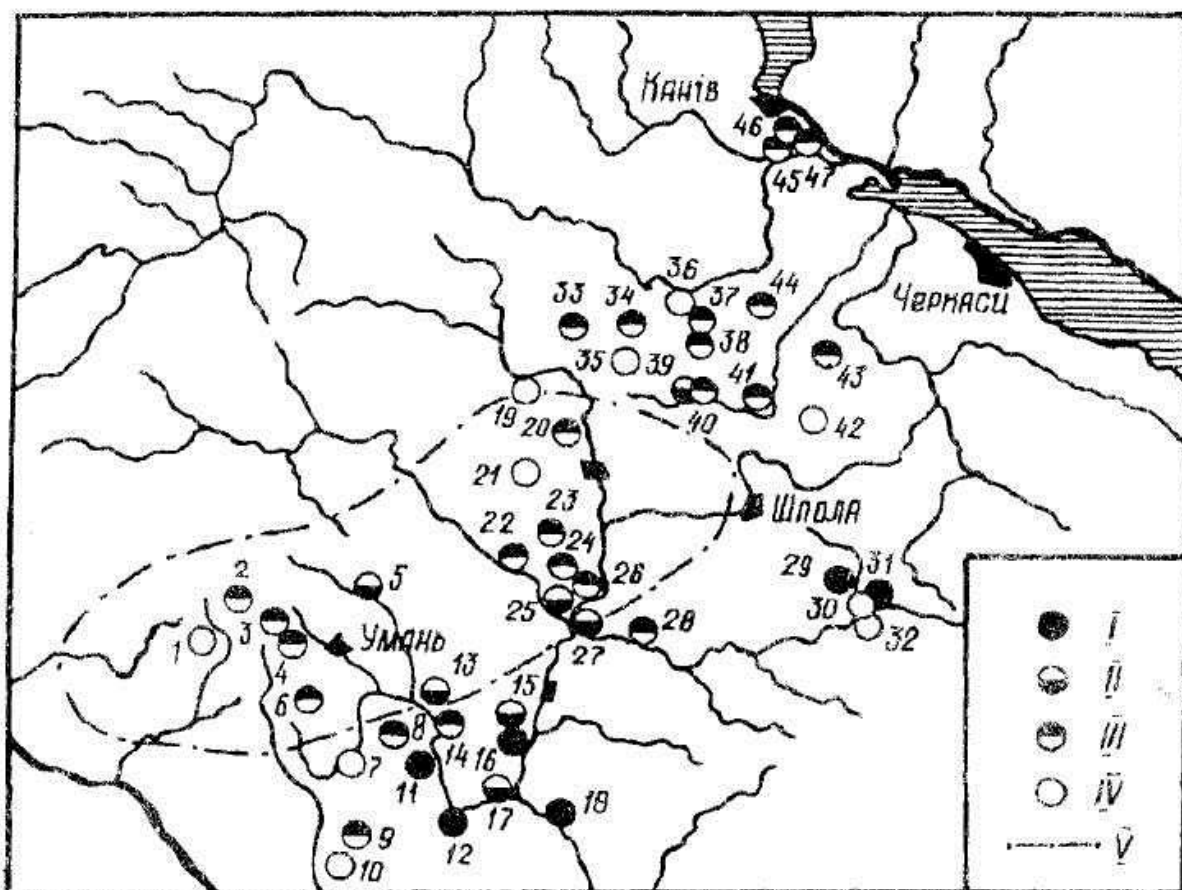
Якщо пам'яток володимирівської групи на території Уманщини поки що не виявлено, то небелівська спільнота опанувала не лише сучасну Уманщину, але й Христинівщину, Монастирищину, Тальнівщину.

Небелівську групу пам'яток вперше виділив і локалізував археолог С. Рижов [79], хоча дослідники почали їх вивчати ще з кінця XIX – початку XX ст. [80, 101].

Свою назву ця група отримала від назви поселення Небелівка (нині Новоархангельського району Кіровоградської області).

На сьогоднішній день відомо понад 40 поселень цієї групи, які

локалізуються в басейнах річок: Рось, Вільшанка, Гнилий Ташлик, Турія, Вись, Ятрань, Удич.

Рис.20. Карта розселення трипільських племен в Буго-Дніпровському межиріччі.

- I. Пам'ятки володимирівської локальної групи.
- II. Пам'ятки небелівської локальної групи першої фази.
- III. Пам'ятки небелівської локальної групи другої фази.
- IV. Пам'ятки небелівської локальної групи (фаза не визначена).
- V. Територія томашівської локальної групи.

1. Талалаївка, 2. Христинівка, 3. Верхнячка, 4. Вербувата, 5. Краснопілка, 6. Синиця, 7. Текуча, 8. Коржова Слобода, 9. Наливайка, 10. Голованівськ, 11. Перегонівка, 12. Полонисте, 13. Небелівка, 14. Острівець, 15. Левківка, 16. Володимирівка, 17. Лещівка, 18. Михайлівка, 19. Бужанка, 20. Неморож, 21. Попівка, 22. Глибочок, 23. Розсохуватка, 24. Колодисте, 25. Криві Коліна, 26. Луківка, 27. Піщана, 28. Ямпіль, 29. Маслове, 30. Рубаний Міст, 31. Андріївка, 32. Лікареве, 33. Журжсинці, 34. Комарівка, 35. Моринці, 36. Яблунівка, 37. Переможенці, 38. Клітки, 39. Незаможник, 40. Ольшана,

41. Хлистунівка, 42. Ксаверове, 43. Буда-Орловецька, 44. Завадівка, 46. Пекарі, 47. Хмільна.

С. Рижов встановив, що племена небелівської локальної групи у своєму розвитку пройшли дві фази (Небелівка, Глибочок).

На території сучасної Уманщини відкрито і частково досліджено такі поселення: Краснопілка (I фаза) і Текуча, Коржова Слобода, Острівець (II фаза). На території Тальнівського району племена зазначеної групи виявлено по нижній течії річок Гірський Тікич від місця злиття її з Гнилим Тікичем. Це поселення Піщана, Криві Коліна, Колодисте, Довгеньке, Глибочок, Гордашівка.

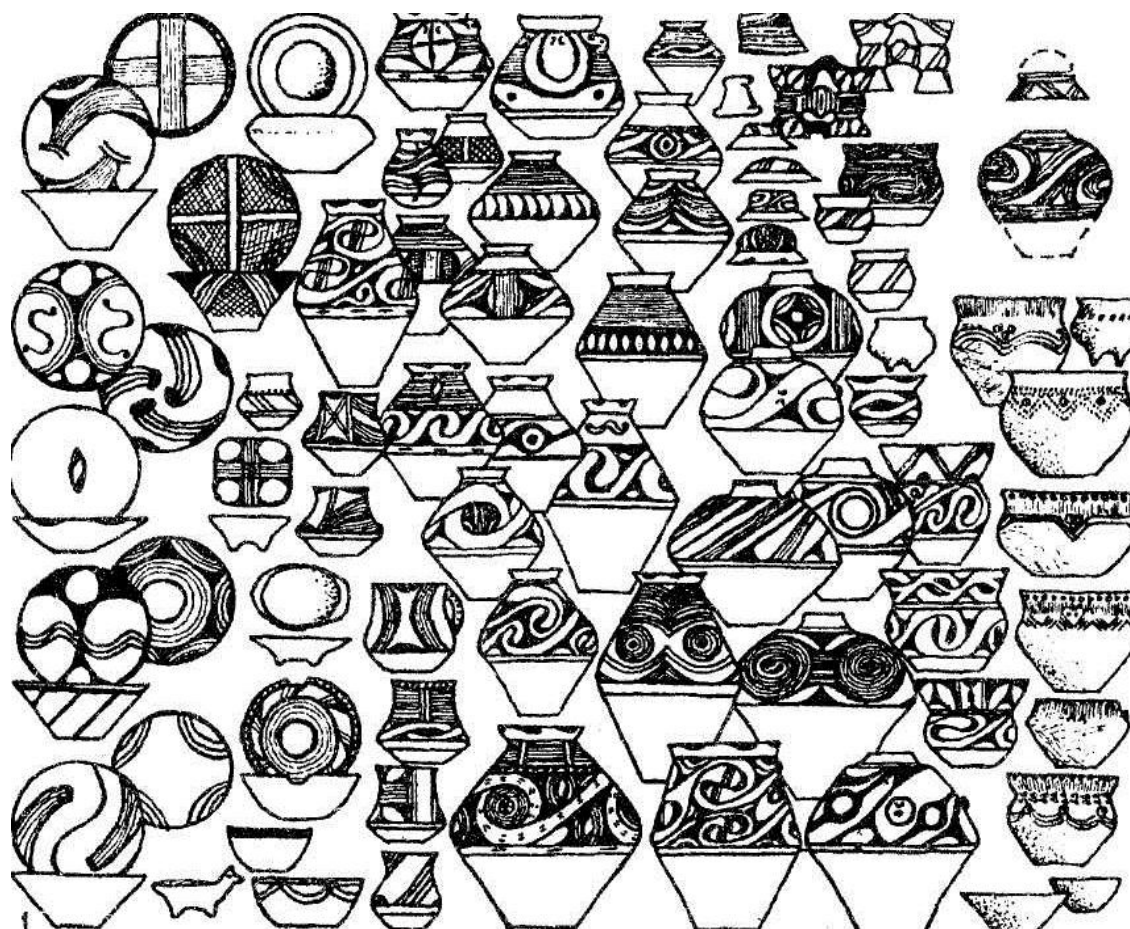
Така незначна їх кількість, очевидно, пояснюється труднощами, з якими зіткнулися перші переселенці адже з доволі примітивними знаряддями важко було вивільняти значні площі під поселення та посіви. Незважаючи на такі перешкоди освоєння території краю було започатковане.

Поселення небелівців здебільшого розміщувались на схилах виступів плато, що обмежувалися долинами річок та глибокими ярами.

Площа поселень коливалась від кількох гектарів (Коржова Слобода) до 30-50 га.

В межах поселень дослідники знаходять знаряддя праці з кременю (ножі, скребки, різці, вкладні до серпів, проколки, фрагменти пилок тощо). Вироби з каменю представлені сокирами, долотами, теслами, зернотерками, відбійниками. Із кістяних знарядь праці – мотики, проколки, лошила. Із глини – відтяжки до ткацьких верстатів, прясельця тощо, а також антропоморфна пластика (орнаментовані жіночі стилізовані статуетки двох типів – з веретеноподібною тонкою ніжкою і з масивною стовбчастою ніжкою) і незначна кількість зооморфної. Інколи зустрічаються моделі жител і саней.

Найбагатше представлена кераміка, дослідження якої дало підґрунтя для встановлення характерних рис небелівської групи пам'яток.

Рис.21. Кераміка пам'яток небелівської групи.

Кераміка небелівської групи позначена впливами попередньої володимирівської (домішка черепашки у глиняному тісті, наявність заглибленої орнаментатії, поєднання заглибленої та розписної та малюнка на зовнішній поверхні мисок тощо). Проте ці риси поступово від I до II фази зникають. Зокрема, з'являються приземкуваті та банкоподібні горшки. В орнаментатії менше шеврону, фестонів, зигзага, більше вдавлень, насічок, защипів. Вперше виникають зооморфні наліпи. З'являються миски прямокутної і овальної у плані форм. В орнаментах фіксуються концентричні кола, кометоподібні та вісімкоподібні стрічки з тонких ліній. Багато кубків, сфероконічних та грушоподібних посудин, кратерів. Виникають циліндро-конічні покритишки, панівними стають гострореберні посудини. У розписах посуду також відбуваються певні зміни: переважають геометричні схеми, але з'являються зооморфні зображення та малюнки „світового дерева” [79, 6].

За техніко-технологічними, морфологічними та стилістичними ознаками кераміка поділяється на кухонну (20% керамічного комплексу) і столову (80 %).

Кухонний посуд виготовлявся із червоних (т.зв. „рябих”) залізистих глин з домішками до тіста подрібнених черепашок, жорстви, піску, зерен слюди, кварцу, каоліну, вапняку і шамоту. За формою дослідники виділяють два типи посудин – миски та горшки. Ці типи поділяють на підтипи та варіанти за способом орнаментативної і формами.

Столовий посуд виготовлявся із залізистих гончарних глин, до тіста яких домішували у значній кількості пісок, каолін, рідше шамот та вапняк.

До столової кераміки відносять посудини із заглибленою орнаментативною (великі грушоподібні посудини і шоломоподібні покришки), а також 10 типів посудин, прикрашених розписом. Це миски, кубки, сфероконічні посудини, біконічні посудини, амфори, грушоподібні посудини, покришки, горшки, біноклеподібні посудини [79, 103–110].

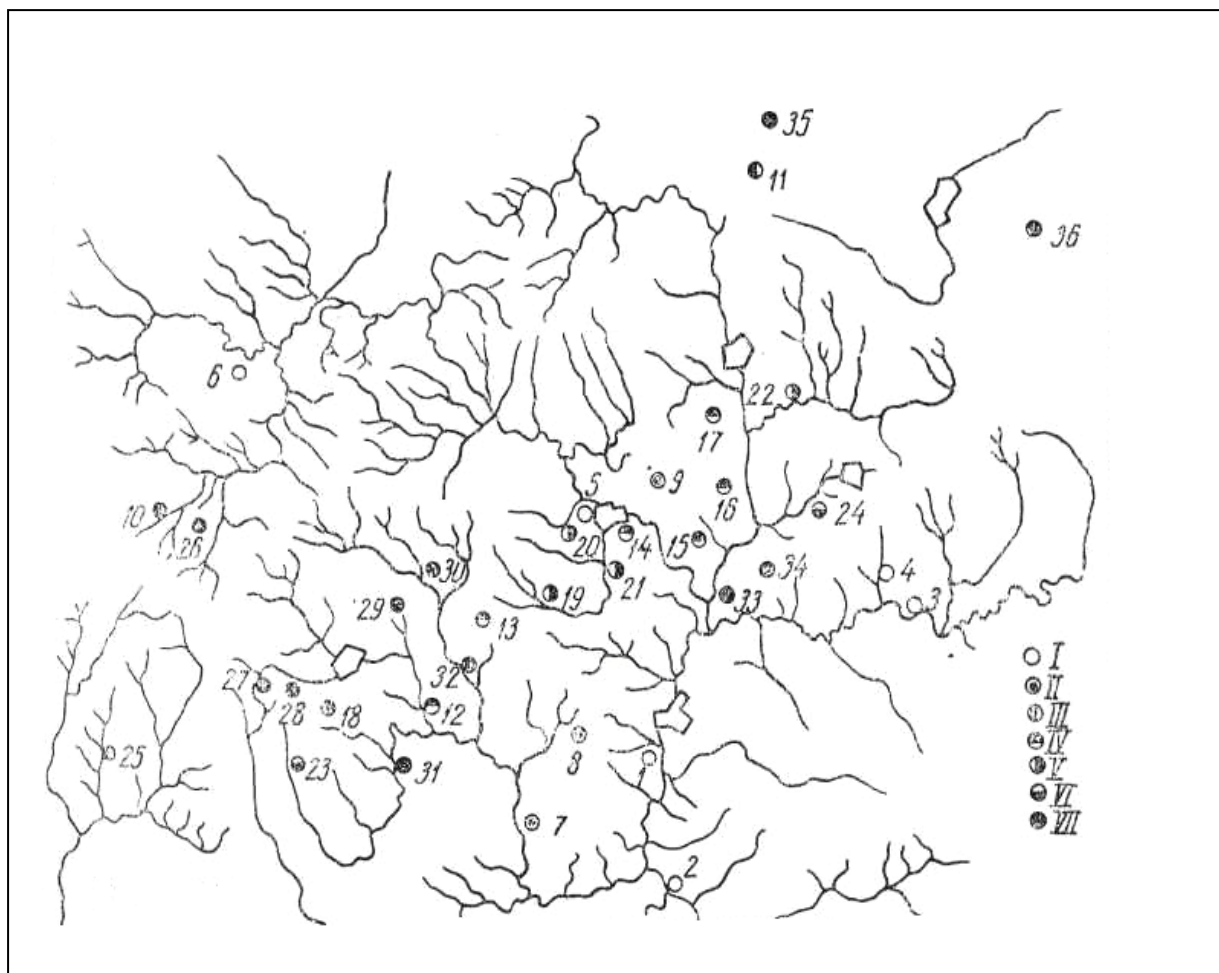
Небелівська група пам'яток трипільської культури стала основою формування томашівсько-сушківської. Між ними є багато спільних рис: майже та сама територія, приблизно однакова топографія поселень, традиції житлобудування.

Томашівська або томашівсько-сушківська група пам'яток сформувалася на початку етапу СІ. Назву отримала від поселень, які були раніше досліджені.

На теперешній час з'ясовано, що не лише небелівська група була підосновою створення томашівської, а й шипинецька та володимирівська. Певні культурні зв'язки були з племенами полгарської культури.

Зараз відомо близько 30 поселень томашівсько-сушківської групи. Серед них такі як раніше згадувані Томашівка, Сушківка, Стара Буда, Попудня, Колодисте, Майданецьке, Тальне, Доброводи, Тальянки, Мошурів, Василькове та інші.

З них на території сучасного Уманського району знаходиться 12 поселень: Бабанка, Городниця, Дмитрушки, Доброводи, Кочержинці, Пугачівка, Сушківка, Томашівка, Черповоди (І і ІІ), Ятранівка (І і ІІ).

Рис. 22. Карта поширення пам'яток володимирівської та томашівсько-сушківської груп:

I - поселення Володимирівської групи: 1 – Володимирівка; 2 – Михайлівка; 3 – Андріївка; 4 – Маслове; 5 – Гордашівка; 6 – Владиславчик;

II - поселення перехідних ступенів: 7 – Перегонівка; 8 – Небелівка; 9 – Глибочок;

III - поселення I фази томашівсько-сушківської групи: 10 – Попудня; 11 – Стара Буда;

IV - поселення II фази томашівсько-сушківської групи: 12 – Сушківка; 13 – Доброводи; 14 – Тальне; 15 – Колодисте; 16 – Россоховатка; 17 – Вільховець;

V — поселення III фази томашівсько-сушківської групи: 18 – Кочержинці (урочище Паньківка); 19 – Тальянки; 20 – Мошурів; 21 – Майданецьке; 22 – Чичиркозівка;

VI — поселення IV фази томашівсько-сушківської групи: 23 – Томашівка; 24 – Василькове;

VII — поселення томашівсько-сушківської групи, належність яких до окремих фаз не визначена: 25 – Теплик; 26 – Сарни; 27 –

Синиця; 28 – Паланка; 29 – Дмитрушки; 30 – Старі Бабани; 31 – Ятранівка; 32 – Бабанка; 33 – Піщане; 34 – Кайтанівка; 35 – Комарівка, 36 – Буда Орловецька.

На поселеннях даної групи знаходяться знаряддя праці з кременю та інших порід каменю (зернотерки, розтиральники, мотики тощо), антропоморфна (переважно жіночі стилізовані фігурки) та зооморфна (в основному фігурки бичків і баранчиків) пластика. На площадках зустрічаються цілі посудини (різних форм і орнаментациї) і розвали. Характерними є різні моделі саночок (стилізовані, без упряжі, у вигляді фігурок тварин тощо). Знаходять також вироби із кістки та рогу.

На основі матеріалів археологічних розкопок, розвідок, музейних колекцій дослідники виділили 4 фази розвитку томашівсько-сушківської групи.

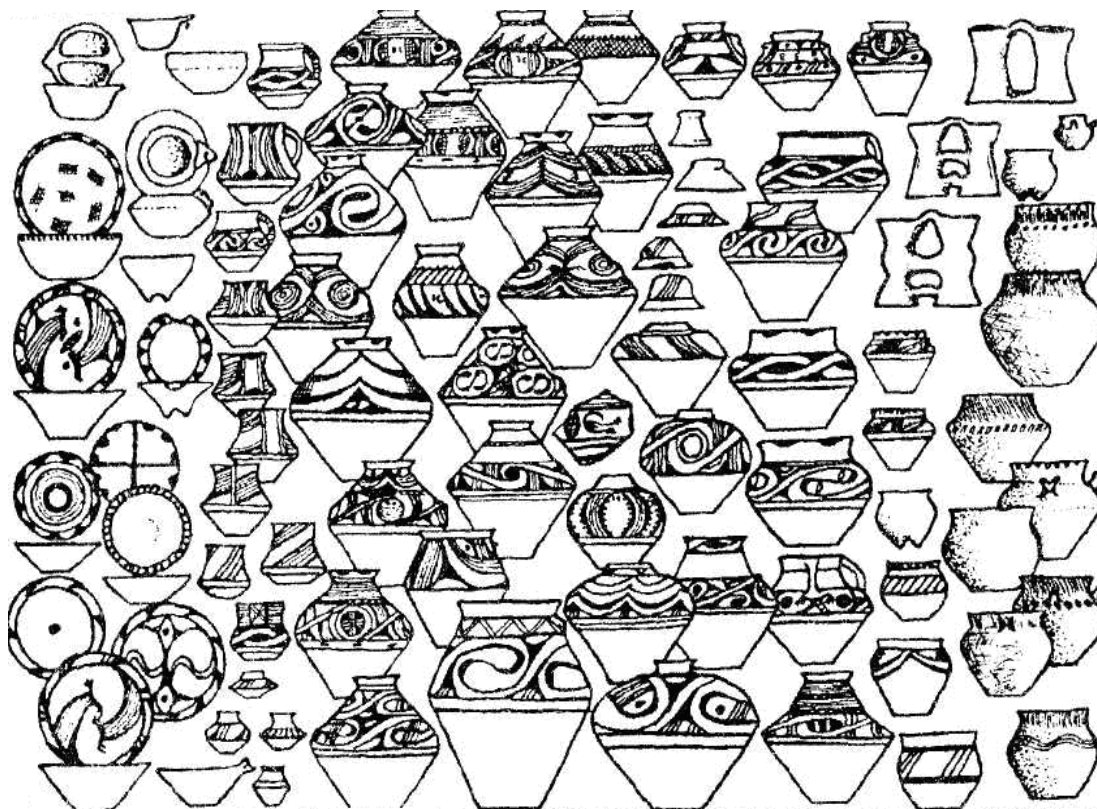
На території Уманщини племена з'являються вже на другій фазі розвитку. Хоч географія поширення їх пам'яток ще незначна, зокрема (це Доброводи, Сушківка), поселення великі за розміром. Їх відносять до протоміст (Доброводи – 250 га, Сушківка – 250 га).

Керамічний комплекс цих поселень має свої відмінні особливості, зокрема, у формах посуду.

Поступово зникають посудини з S-подібним профілем і відбувається перехід до гостро реберних, з явним переважанням біконічних, посудин. В орнаментациї зменшується кількість схем, зникають або трансформуються спіральні композиції, які замінюють метопні і тангетні схеми. Орнаментальні композиції стають більш схематичними, в той же час основний мотив надмірно ускладнюється другорядними деталями. Особливістю є і те, що орнамент компонується в одну вузьку смугу.

В орнаментациї кухонного посуду суттєвих змін не відбувається.

Зокрема керамічний комплекс поселення Доброводи характеризується наявністю приземкуватих посудин і амфор, гострішими стають їх плічка. Збільшується кількість конічних мисок з потовщеним краєм вінець, півсферичних мисок, гостро реберних кубків, кратерів з гострими плічками.

Рис. 23. Кераміка пам'яток томашівсько-сушківської групи.

Дещо змінюється орнамент у розписі. У декоруванні конічних та напівсферичних мисок набуває поширення схема у вигляді концентричних кіл. Для кубкоподібних біконічних посудин характерним стає метопний розпис, але зберігається орнамент із горизонтальних S-подібних дуг з „листочками” на кінцях тощо.

До поселень третьої фази відносяться поселення Кочержинці (урочище Паньківка). Посуд цієї групи гострореберний. Переважають біконічні посудини, приземкуваті амфори, кубки. Змінюються форми і орнаментация посудин: у розписі зникають концентричні кола, з'являються дугоподібні лінії, „драбинки”, зображення дерев та ін. [46, 51].

До четвертої фази відносяться поселення Томашівка, назва якого і лягла в основу назви всій локальній групі.

Керамічний комплекс зазнає таких змін: зникають грушеподібні та сфероконічні посудини, збільшується кількість горщиків з широкою горловиною. Частина горщиків має стовбчасті ніжки. Зазнає певних змін орнаментация посуду. Виникають композиції з трикутників з „сіткою”, лицьовий

орнамент. У композиціях стає багато деталей з трикутників, „сіток”, „ком”, коротких стрічок з вертикальних ліній тощо.

Особливістю цієї групи пам'яток є певне скорочення території проживання порівняно з небелівською. На завершальному етапі поселення томашівсько-сушківської групи концентруються тільки у південно-західному регіоні Уманщини.

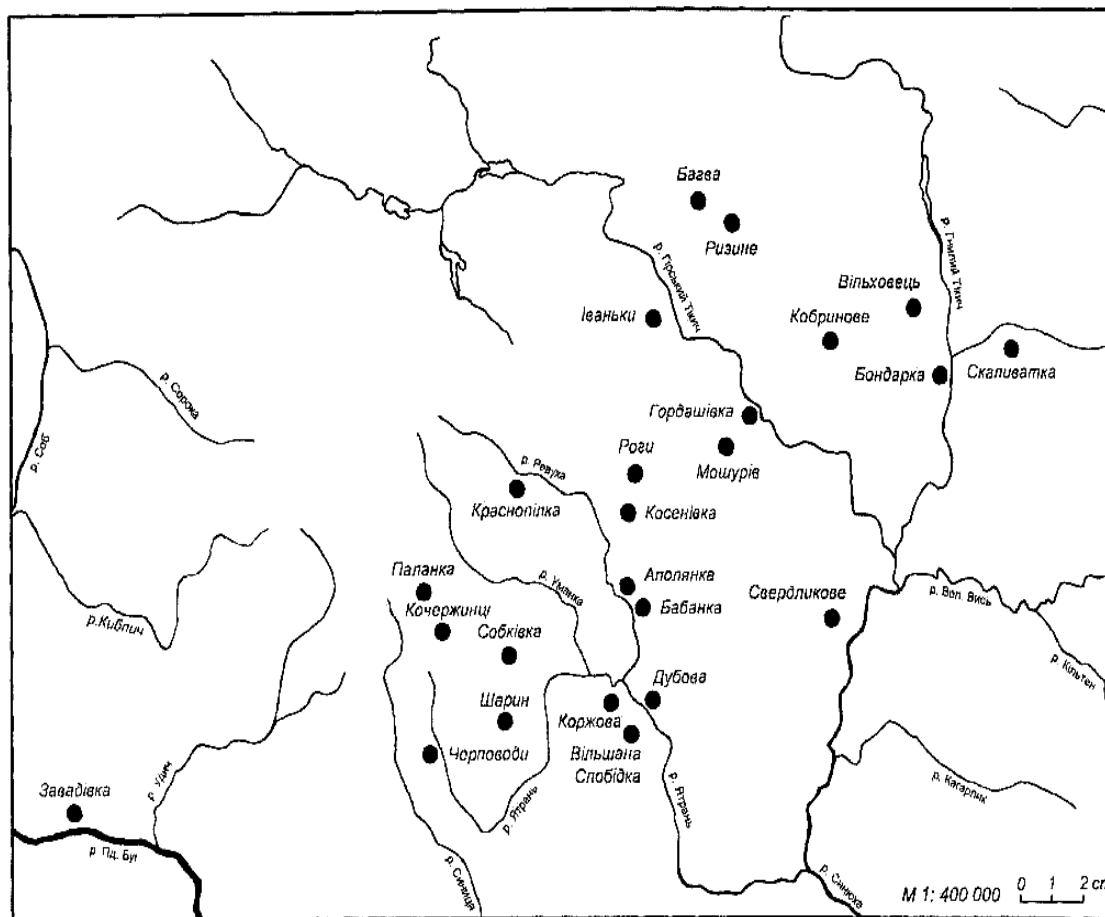
На території нашого краю на етапі СІ-ІІ (3400–2750 років до н.е.) з'являються племена косенівської групи. Вчені дійшли до висновку, що ці племена прийшли з території Середнього Подністров'я у повністю сформованому вигляді [79, 10]. Генетично вони були споріднені з жванецькою (бринзенською) групою. Крім того, окремі елементи керамічного комплексу вказують на певний вплив на них чечельницької групи Побужжя.

Хронологічний розрив між пам'ятками томашівсько-сушківської та косенівської груп, на думку С. Ришова і В. Круца, пояснюється тим, що степові скотарські племена потіснили на деякий час томашівсько-сушківські на захід. І лише через деякий час територію межиріччя заселили племена косенівської групи [47, 54].

Косенівську локальну групу виділила Т. Мовша у 80-х роках ХХ ст. Хоча ще на початку століття були відомі поселення Коржова, Краснопілка, Вільшана Слобідка, Кочержинці, а на поселенні Косенівка у 1919 р. проводив розкопки П. Курінний.

На сьогоднішній день у Буго-Дніпровському межиріччі нараховується більше двох десятків косенівських поселень, з яких 9 відносять до сучасної Уманщини: Аполянка, Вільшана Слобідка, Дубова, Коржова, Косенівка, Кочержинці, Собківка, Шарине, Юрківка. Ці поселення знаходилися у вузькій зоні, що простягається з південного заходу на північний схід у басейнах річок Гнилий Тікач, Ятрань, Синюха.

Найменше поселень цієї локальної групи на Тальнівщині. Дослідник Д. Чорновіл вважає, що землі краю були вже виснажені племенами попередніх локальних груп, і тому косенівські племена не знайшли більше місць, придатних для проживання і господарювання.

Рис. 24. Поселення косенівської локальної групи (за Є.Пічкуром).

Під час розкопок археологи знаходять залишки одно- і двоповерхових жител, господарських будівель, господарські ями; знаряддя праці із кременю (різці, скребки, вкладиші до серпів, наконечники стріл, дротиків, тощо), кам'яні зернотерки із граніту та пісковика, розтиральники, кам'яні мотики, вироби із кістки (проколки, шила, лошила, гачки, молотки та ін.), рогу (мотики, оправы до кремінних знарядь праці тощо). Значно менше зустрічається антропоморфної та зооморфної пластики. Керамічний комплекс має свої особливості як у формах, так і в орнаментатії посуду.

Зокрема, дані розкопок на косенівському поселенні у 2004 р. переконують, що весь посуд поділяється на кухонний і столовий. Кухонний становить 6,3 % від всього керамічного комплексу. Виготовлювався із глини, у яку додавали жорству, товчені черепашки, крупнозернистий пісок, іноді домішували шамот.

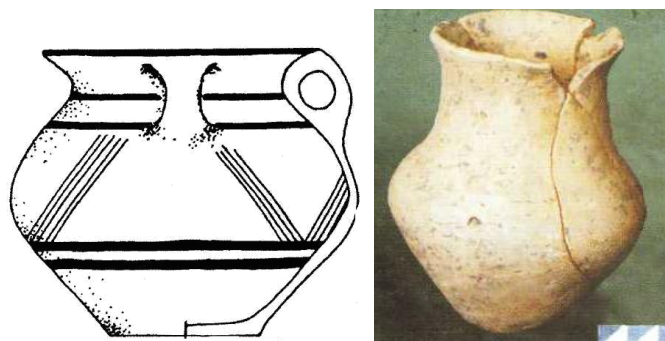
Горщики були товстостінні, симетричних форм, з добре заглаженою поверхнею, орнаментація незначна – легкі розчіси, смуги.

За формою виділяють миски і горшки. Горшки мали широкі округлі плечики і високий вінчик. Серед прикрас – ручки-наліпи у вигляді ріжків чи стовпчиків. Окремі горщики мали ручки-вушка на плечиках.

93,7 % керамічного комплексу становив столовий посуд. Глиняний заміс містив компоненти подібні до кухонного посуду. 38 % посуду зроблено із добре відмученої глини з домішками тонкоструктурного піску.

За формою розрізняють декілька типів столового посуду. Більшу половину становлять миски, які, у свою чергу, поділяються на ряд підтипів. Найбільший відсоток становлять миски, які мають зрізано-конічну форму, орнаментовані зсередини.

Другим типом посуду є кубки – високогорлі, з округленими плечиками.

Рис. 25. Посуд з Косенівського поселення.

Крім того, у значній кількості є сфероконічний посуд двох видів, біконічні і кратероподібні посудини.

Характерною є орнаментація посуду: вона спрощується до монохромної (чорна фарба); зрідка використовується біхромна (чорна у поєднанні з червоною). Основним декоративним елементом є широка дугоподібна стрічка, яка складається з тонких паралельних ліній. Миски орнаментували композиціями із трикутників, овалів, тонкими і товстими лініями. Кубки прикрашалися метопою схемою; сфероконічні та інші посудини – тангетною, композиціями із дрібних трикутників, дуг, овалів, тонких фестонів тощо [46, 81].

Племена косенівської локальної групи проіснували недовго, за підрахунками вчених до XXVI ст. до н.е.

Природно-кліматичні умови існування стали несприятливими. Ресурси лісостепу (родючість ґрунтів, ліси тощо) внаслідок господарської діяльності трипільців скоротилися, посилилася інвазія степовиків. Частина трипільців, на думку вчених, починає змішуватися із наступними племенами, про що свідчать підкурганні поховання з трипільським посудом (Колодисте, Вільшанка та ін.). Основна маса трипільців залишає територію межиріччя і входить до західних рубежів свого ареалу [29, 245–247].

На території сучасної Уманщини на довгий час утверджуються племена давньоямної культури.

3.2. Господарські досягнення західних трипільців

На думку дослідників, у час існування трипільської культури утверджуються найбільш сприятливий клімат – атлантичний і початок суббореального – так званий кліматичний оптимум. Клімат атлантичного періоду був меншою мірою континентальний, ніж сучасний. Зимми були м'якшими, а середньорічна температура на 2 градуси вища за сучасну. Середньорічний рівень опадів становив 400-600 мм, що було значно вище від сучасної кількості. Це сприяло поширенню вологолюбної рослинності [71, 77].

Спеціалісти-дендрологи вважають, що у середню та останню фазу голоцену у зоні, в яку входила сучасна Уманщина, росли соснові і широколисті ліси. Сосна росла на піщаних терасах річок, по схилах ярів та балок. У пізньому голоцені поширення набули ліси із граба і дуба. У меншій кількості росли берези, ясени, клени. Нижні яруси лісів вкривали: ліщина, жостер, шипшина, кизил тощо. В долинах рік поширення набули верби і вільхи, у цілому, ліси займали до 50 % території.

Споро-пилковий аналіз показує, що скрізь ріс подорожник, полин, осот, волошки та інші трави.

На етапі СІ-II відбулися значні кліматичні зміни. Настала пора посушливості (суббореальний період). Його ще називають ксеротермічним. Насамперед змінюється ландшафт і лісова зона

відступає на північ (частковою причиною є результати господарської діяльності трипільців), а на території Буго-Дніпровського межиріччя починає панувати степ. Землеробство стає ризикованою справою, ним можна було займатися лише в долинах річок. Скотарство відділяється від землеробства, скотарі переходять до кочового способу життя [70, 15].

В таких природно-кліматичних умовах жили і працювали як східні, так і західні трипільці. Останнім виявилось набагато важче вести господарське життя, оскільки на етапі СІ земель, придатних для заняття землеробством, виявилось набагато менше. Про це свідчить хоча б той факт, що на території Тальнівщини представники останньої (косенівської локальної групи) змогли створити лише одне поселення, придатне для проживання.

Тим не менш, той факт, що трипільці господарювали на землях сучасної Уманщини впродовж сотень років, свідчить про їх вміння ладнати з природою, знаходити найбільш ефективні способи керування її проявами.

Землеробство. Трипільська культура вважається однією з найстаріших землеробських культур.

Трипільці пройшли тривалий шлях від примітивних знарядь і технологій обробітку землі до тогочасних ефективних і високопродуктивних. Безперечним є те, що на землі сучасної Уманщини ці племена прийшли вже з готовим набором культивованих злакових і бобових культур; виведеними породами свійських тварин і відпрацьованою технологією освоєння цілинних земель.

Землеробство трипільців, з огляду на примітивні знаряддя праці та надзвичайно трудомістку техніку обробітку землі, було заняттям важким і, звичайно, виснажливим.

Західнотрипільські землероби для підготовки землі під посів використовували мотику, соху, дерев'яне рало, а, можливо, і плуг. Як тяглову силу, використовували волів. Експерименти і спостереження показали, що один землероб з упряжкою волів за день міг зорати 1,2 га землі [50, 50–54].

Як переконують результати дослідження, трипільсько-кукутенські племена, як і східні трипільці, вирощували півчасті пшениці: двозернянку (переважно), однозернянку та спельту, голозерний багаторядний та півчастий ячмінь. Відмічено також

голозерні пшениці, але їх рештки нечисленні [74, 196]. Вирощували також жито і просо, але вони знайдені в незначній кількості. Дослідник В. Мицик вважає, що давні землероби знали 10 сортів зернових культур [58, 24]. Посів злаків, на думку З. Янушевич, здійснювався колосками. Про це свідчать зображення колосків у землі на трипільському мальованому посуді.

Крім злакових культур, вирощували і бобові: горох, біб, вику ервілію [109, 257].

Зерно зберігали в спеціальних великих посудинах, а також у зернових ямах з обмашченими глиною й випаленими стінками.

Зернові ями рили в землі, стінки обкладали соломною, обмазували глиною і обпалювали. Тим самим ями добре висушували і дезинфікували. Засипали зерно, призначене під посів (або цілі колоски), закривали соломною і замазували глиною, щоб у яму не потрапляв кисень і волога. Ями розкривали перед посівом. Зерно для приготування їжі зберігали у глиняному посуді чи корзинах у житлі чи сараях. Розмелювали його на кам'яних зернотерках, що виготовлялися з граніту, пісковика та інших твердих порід каменю.

Щодо характеру землеробства, то дискусійним є питання про поширення орного землеробства в трипільській культурі, поставлене свого часу С. Бібіковим. Він вважав, що трипільське населення обробляло землю за допомогою тяглової сили тварин, починаючи з раннього періоду [13, 282]. На користь положень С. Бібікова свідчать такі непрямі дані, як знахідки скульптурних зображень упряжок, моделей саней, слідів деформації на кістках биків, кісток волів, палеоекономічні підрахунки. Однак Т. Пассек, Г. Коробкова пропонують обережніше ставитись до питання про орний характер трипільського землеробства, насамперед через відсутність прямих доказів та сумнівність прямих свідчень, вважаючи основними знаряддями мотики [44, 92]. А М. Відейко вважає, якщо мати на увазі видовий склад культурних рослин, які вирощувалися у мідному віці, то цілком вірогідними виглядають обидва варіанти „технічного забезпечення” землеробської галузі [22, 34].

Збереження родючості можна було досягти чергуванням різних культур. У трипільців, на думку дослідників, порядок

чергування міг бути таким: два роки на одній ділянці вирощували зернові, потім один рік – бобові (вони мають здатність накопичувати в коренях азот), потім – знову зернові. За такої системи землекористування ґрунт навіть не потрібно було тримати під паром [56, 60].

Отже, землеробство західотрипільських племен мало свої особливості: відсутність достатньої кількості земель, придатних для господарювання; низька врожайність і падіння її на фінальному етапі; довгий період природного поновлення родючості ґрунтів; застосування, в основному, примітивних знарядь обробітку ґрунту та збирання врожаю; культивування невибагливих до природних умов рослин.

Тим не менш, воно у цілому задовольняло продовольчі потреби населення. Якщо виходити із загального положення, що розвиненим землеробство вважається тоді, коли культивуються три зернові культури, то землеробство трипільців слід віднести саме до розвинених.

Тваринництво. Важливою складовою господарства західних трипільців було тваринництво, яке забезпечувало їх м'ясом, молоком, жиром, салом, хутром, шкірою, вовною, а також тягловою силою в упряжі (рала, сани, повозки). У тваринництві перевага надавалась великій рогатій худобі, яка, крім м'ясо-молочного призначення, використовувалась як тяглова сила під час обробітку землі та транспортування вантажів. Про останнє свідчать малюнки на посуді та знахідки глиняних моделей саней (Доброводи, Тальянки та ін.), запряжених волами.

Крім того, у стадах були свині, вівці, кози та коні. Співвідношення тварин у стаді було тісно пов'язане з локальними умовами та характером пам'яток. Видовий склад та співвідношення між дикою та домашньою фауною залежало від конкретної ситуації. Наприклад, у період міграції трипільського населення зростала питома вага полювання, скорочувалося поголів'я свиней, а дрібної рогатої худоби – зростало. З часом остання відходила на другий план. Такі циклічні зміни відбувалися на всіх етапах розвитку, в окремих локальних варіантах – від Дністра до Дніпра [22, 35]. На думку палеозоолога О. Журавльова, трипільське тваринництво в Буго-Дністровському межиріччі носило м'ясо-молочний напрям.

Приручені тварини були спільною власністю поселення, тому всі його члени за ними доглядали. Тримали тварин у спеціальних загонах, які розміщували або в центрі поселень, або на вигоні. Взимку тварин, можливо, утримували в особливих прибудовах (хлівах), годуючи заготовленими влітку сіном, соломною, гілками дерев, омелою, корою дерев. Свиной могли випускати в ліс на пошуки їстівних коренів і жолудів, кіз і овець – гризти кору дерев.

Промисли. У західних трипільців також мало поширення збиральництво. В багатьох поселеннях знайдено обвуглені жолуді дуба або їх сліди в обмазці, а також кизил, терен, глід тощо. Звичайно ж, трипільці збирали лікарські рослини, які виконували функцію фітотерапевтичних засобів. Не виключено, що трипільцями культивувались деякі фруктові рослини, зокрема, слива, алича, абрикос, які разом з виноградом потрапили на ці землі з Малої Азії через Балкани. Хоча й немає прямих даних, але існує припущення того, що було розповсюджене збирання меду та воску диких бджіл.

На всіх етапах розвитку трипільської культури мали значення риболовля й олювання. Знаряддями ловлі риби були сіті, про що свідчать знайдені кам'яні або керамічні грузильця, а також вудочки, від яких знайдено кістяні і мідні гачки. На території багатьох поселень виявлено чимало риб'ячої луски і кісток. Трипільці жили на берегах річок і не користуватися їхніми дарами не могли, хоч деякі дослідники вважають, що жителі трипільських поселень не надавали рибальству надто великого значення.

Більш розвинутим було полювання. Західні трипільці полювали на благородного оленя, косулю, тура, кабана, лося, сайгака, ведмедя. Заради теплих красивих шкурок люди добували куниць, тхорів, борсуків, лисиць, зайців, бобрів. Це підтверджують не тільки залишки кісток диких тварин, а й ритуальні мисливські поховання обгорілих кісток, частин черепів тварин, їхні роги [37, 201–209]. Так, під долівкою одного із жителів поселення Доброводи знайдено череп тура.

Склад мисливської здобичі залежав, насамперед, від оточуючих ландшафтів, зокрема, в лісостеповій зоні переважали олень звичайний та кабан [37, 209].

Головними знаряддями полювання були лук і стріли, списи, дротики тощо.

Полювання мало характер сполошення і переслідування дичини – гоном з використанням мисливських собак. Для добивання тварин використовували палицю, дерев'яний або кістяний кинджал. Ці знаряддя полювання, очевидно, використовували і як зброю дальнього і ближнього бою.

Ремесла. У племен трипільсько-кукутенської культури були розвинуті ремесла. На першому місці, ймовірно, було виготовлення знарядь праці, без яких неможливі всі інші види занять.

Інструменти, що використовувались у господарстві трипільців, виготовлялися переважно з різних порід каменю, з кістки, рогу, міді і, мабуть, дерева. Основною сировиною був кремій, здебільшого волинського походження. Його добували у відслоненнях і штольнях, потім застосовували первинну обробку у спеціальних майстернях і розповсюджували у трипільському світі та далеко за його межами. З кременю виготовляли ножі, серпи, скребки, різці, свердла, проколки, сокири-тесла, а з інших порід каменю – зернотерки, розтирачі, мотики, сокири-тесла та сокири-молоти.

З кістки та рогу виробляли проколки, тесла, мотики, рала, кинджали, бойові молоти, рибальські гачки та ін.

Менше знайдено знарядь з першого відомого трипільцям металу – міді, бо вона особливо цінувалася в трипільському суспільстві. Вироби з міді були престижними речами, засобом обміну, знаком соціального статусу, об'єктом культу і служили іноді мірою вартості. Тому мідні речі, які ставали непридатними, не викидалися, а перероблялися на інші. Металообробка та металургія, як і гончарство, належали до особливих галузей виробництва, оскільки потребували спеціальних знань і досвіду. Через відсутність власних родовищ міді західні трипільці спочатку користувались, очевидно, мідними речами, отриманими в процесі обміну з населенням Балкано-Карпатського регіону, а потім почали виготовляти їх самі з сировини, привезеної з того ж регіону. Вже на ранньому етапі розвитку культури трипільські майстри володіли такими прийомами обробки міді як витягування, плющення, обточування, шліфування, а пізніше освоїли виливання у кам'яних та глиняних формах. З міді виробляли переважно прикраси та окремі знаряддя праці [48, 8].

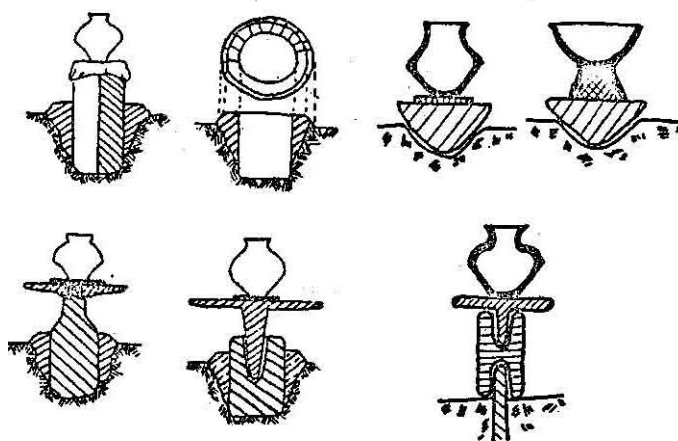
Гончарство. Найбільш масовим матеріалом, який знаходять під час розкопок трипільсько-кукутенських поселень, є кераміка, вироби з якої вражають досконалістю своїх форм і орнаментациї. Трипільські майстри добре знали властивості окремих сортів глини і часто, готуючи керамічну масу, змішували різні сорти глини й додавали різні присадки, що забезпечувало міцність посуду при досить тонких його стінках.

Для виготовлення посуду трипільські майстри використовували глину місцевого походження. Глини різняться своїм хімічним складом, фізичними властивостями, наявністю різних мінеральних домішок. Розрізняють глини „рябі” з високим вмістом сполук заліза (їх ще називають жирними); глини з високим вмістом карбонату; з домішками кремнію, алюмінію, магнію; глини, насичені гідролюдистими складовими.

Для виготовлення керамічного тіста (формувної маси) використовували відмулену глину. Процес її очистки передбачав переминання її руками у вже змішаному вигляді на плоскій основі – дерев’яній дошці.

Найголовнішим етапом виготовлення кераміки є формування посуду. На ранній стадії найчастіше використовували метод виліплювання посуду різних форм з одного куска глини. На пізніших – використовувався для формування посуду малих форм.

Для виробництва посуду трипільці використовували повільне гончарне коло [22, 42].

Рис. 26. Види первісних гончарних кругів (За О. Цвек).

Більш поширеним був спосіб формування посуду із пластин глини. Його використовували для виготовлення зерновиків.

Для формування ряду посудин застосовувалася ліпна техніка (основні прийоми – кільцевий і спіральний).

Ряд дослідників вважають, що велик, на посудини, на зразок амфор, формувалися з двох половин.

Існував спосіб формування посудини за допомогою болванки, тобто мішечка, наповненого піском. На таку болванку накладали глину і розгладжували шпателем.

У період пізнього Трипілля застосовувався метод витягування пальцями глини від дна до вінчика впоперек глиняних стрічок [99, 62–63; 78, 13].

Наступним етапом виготовлення посуду була орнаментация. Існували різні її орнаментації керамічних виробів. За технікою нанесення орнаменту виділяють види декору: заглиблений, наліпний, мальований (фарбування, розпис).

Західні – трипільські майстри для розпису посуду використовували три основні кольори – білий, червоний та чорний. На думку дослідників, білу фарбу отримували двома шляхами: брали або розтерту черепашку чи крейду, або білу каолінову глину, у якій містився силікат кальцію (CaSiO_2). Могли отримувати силікат кальцію шляхом термічної обробки карбонату кальцію (CaCO_3).

Червону фарбу, на думку О. Кульської, отримували шляхом розбавлення водою тонкоструктурної, вохристої глини. Можливо, до складу цієї фарби входив кровавик (гематит), або інші мінерали, які містили оксид заліза (наприклад, лимоній).

Чорна фарба вироблялася з оксидів марганцю (MnO_2 , Mn_3O_4) або оксидів заліза (Fe_2O_3) [26, 55].

Посуд оздоблювали заглибленими, сполученими у стрічки борозенками та мальованим орнаментом. Кукутенські майстри в період заселення території краю використовували мальований орнамент для декорування столового посуду. В окремих випадках орнаментувався тарний посуд – зерновики.

Заглибленим орнаментом, наліпками, насічками тощо оздоблювали кухонний посуд.

Орнамент виконували мінеральними червоними, чорними, коричневими та білими фарбами. Малюнок мав вигляд переважно

спіралі та її елементів у поєднанні з різними знаками, серед яких трапляються зображення сонця, місяця, тварин і рослин.

Важливим етапом процесу виготовлення посуду, під час якого завершується випаровування вологи з посуду і перетворення керамічної маси на кераміку, є випал. Розрізняють низькотемпературний і високотемпературний випали. Низькотемпературний здійснювався на відкритому вогнищі на поверхні землі, або у спеціальних ямах. Про це свідчить невисокий і нерівномірний випал посуду. Високотемпературний – здійснювався у спеціальних печах-горнах.

За способами випалу розрізняють окислювальний (з доступом повітря), який давав посуду червоний колір; відновлювальний (без доступу повітря), що забезпечував чорний або сірий колір посуду.

Західні трипільці виробляли кухонний, столовий і тарний посуд. Кухонний на різних поселеннях становить від кількох відсотків керамічного комплексу до половини, або навіть переважної більшості посуду. До категорії кухонного відносять посудини різного призначення і розмірів: власне побутовий кухонний посуд, тарний посуд і ритуальний, включно з поховальною керамікою. Звичайно, кухонною називають кераміку з досить грубої маси з домішками шамоту, зернистого піску, жорстви, слюди, товченої черепашки (ракушняку, вапняку).

Форми кухонної кераміки різноманітні, проте зазвичай їх кількість менша, ніж кількість форм столового посуду. Це, в основному, горщики різних типів, миски. Тільки на фінальному етапі – Трипільля СІІ діапазон форм посуду розширюється, оскільки вони стають дещо подібними до форм столових посудин. Для оздоблення посудин здебільшого використовувалися пластичні елементи та різноманітні види заглибленого візерунку, що не утворював ніяких складних компонентів, а складався з окремих рядів у верхній частині виробу.

До категорії столового посуду відносять посудини різного призначення і розмірів: побутовий, тарний і ритуальний посуд, зокрема, поховальний. Звичайно столовий посуд вирізняється різноманітністю і вишуканістю форм та багатим оздобленням. Він виготовлений з добре промішаної глини, починаючи з середнього етапу Трипільля – тонкої дрібноструктурної глини з

дрібнотовченими домішками. Вироби малого та середнього розміру тонкостінні. Поверхня посудин ретельно заглажена, часто вкрита ангобом, лощена. Столова кераміка зазвичай орнаментована. На ранньому етапі трипільської культури посуд прикрашався різними типами заглибленого орнаменту: різьбленим, прокресленим, канельованим та штапованим, який доповнювався фарбуванням після випалу з використанням білого, чорного, червоного кольорів, що робило кераміку поліхромною, як і при оздобленні розписом. На етапах VI – VI-VII поряд із керамікою із заглибленим орнаментом розповсюджений посуд з монохромним розписом, біхромним розписом та поліхромним розписом, нанесеним до випалу посудин.

Тарний посуд – вид кухонного посуду трипільської культури, який використовувався для зберігання припасів. До тарної кераміки належать великі товстостінні горщики, корчаги, піфоси. Особливу категорію тарного посуду становлять посудини – піфоси, виявлені на поселеннях томашівської групи. Це посудини великі, товстостінні, грушоподібної форми, їх виготовлено з формувальної маси, до якої входило декілька видів пісних глин з домішкою піску та полови. Використовувалися глиняні маси, що різняться за своїм складом та структурою. В них присутні кварцит, слюда, польові шпати. В інший тип формувальної маси додано вапняк, доломіт, крейду. Піфоси ліпилися пошарово, поетапно, у клаптевій техніці. Обличкування робилось у вигляді тонкого шару із пісної глини з домішкою шамоту. Поверхня добре заглажувалась, іноді фарбувалась вохрою. Вінця і плічка посудини прикрашені стрічками заглибленого орнаменту. Низькотемпературний випал на відкритому вогні забезпечив з'єднання зовнішнього шару облицювання та фарби, що надавало посудинам міцності та вологостійкості. Структура глиняної маси всередині стінок залишалася майже незмінною. Розвали таких піфосів знаходять серед руїн глинобитних жител біля глиняних підвищень та лав. Очевидно, посудинки із Сушківської моделі житла зображують саме такі піфоси.

Численною категорією керамічного комплексу Трипілля є глиняна пластика: антропоморфні та зооморфні статуетки, модельки жител, „саночок”, культових „хлібців” тощо.

Майже всі вони пов'язані з релігійними уявленнями трипільців. Серед антропоморфної пластики перевагу мають жіночі статуетки.

Під час розкопок у селі Томашівці, Уманського району, в 1925 році працівники Уманського краєзнавчого музею знайшли на трипільському поселенні дві половини якоїсь невідомої посудини. Згодом було встановлено, що це шаблон-форма, за допомогою якого трипільці виліплювали невеликого розміру посуд. Про такий шаблон донині в літературі не згадувалося [92, 28].

У трипільців були розвинуті і промисли. Крім уже названих вище – полювання і рибальства, – це вичинка шкур тварин, виготовлення взуття й зимового одягу, прядіння й ткацтво.

Одомашнення трипільцями тварин забезпечувало людей необхідною кількістю шкур, яких обробляли механічними і хімічними способами. При механічній обробці користувались різної величини і форми скребачками, які знаходять на місці кожного поселення. Для хімічної обробки використовували водний розчин попелу. Трипільці вміли видублювати шкури, застосовуючи природні дубильні речовини. Зі шкур за допомогою ножів з напівкруглими лезами, кістяних шил, голок, лоцил, виробляли взуття, одяг, ремінці тощо.

В окремих поселеннях дослідники знаходять статуетки жіночих фігурок, які зображені у взутті, що дає змогу реконструювати вигляд взуття і деталей одягу.

Західні трипільці мали добре розвинуте ткацтво, про що свідчать відбитки тканин на днищах посуду, глиняні пряслиця, кам'яні тягарці для ниток. За відбитками на посуді нараховують кілька видів тканин, які різнилися за товщиною [22, 46]. Сировиною були коноплі, льон, вовна. Жінки вміли ткати репс і візерунчасті полотна. Для фарбування використовували різні рослинні матеріали: відвари зі шкаралупи лісових горіхів, березової чи вільхової кори тощо. Одяг оздоблювали прямокутними чи ромбічними пластинами з кістки чи міді, аплікаціями зі шматочків хутра і вишивками, які застосовували з магичною метою – захистити тіло і душу від злих сил.

Значний асортимент виробів домашнього призначення трипільці виготовляли з дерева. Це, насамперед, руків'я для різноманітних знарядь – мотик, сокир, ножів та скребачок, оправи

для серпів. З дерева виготовлялись також частини верстатів – ткацьких, сверлильних. Інтер'єр трипільських будівель прикрашали меблі – стільці, столи, крісла. На поселеннях знайдено численні глиняні моделі цих виробів.

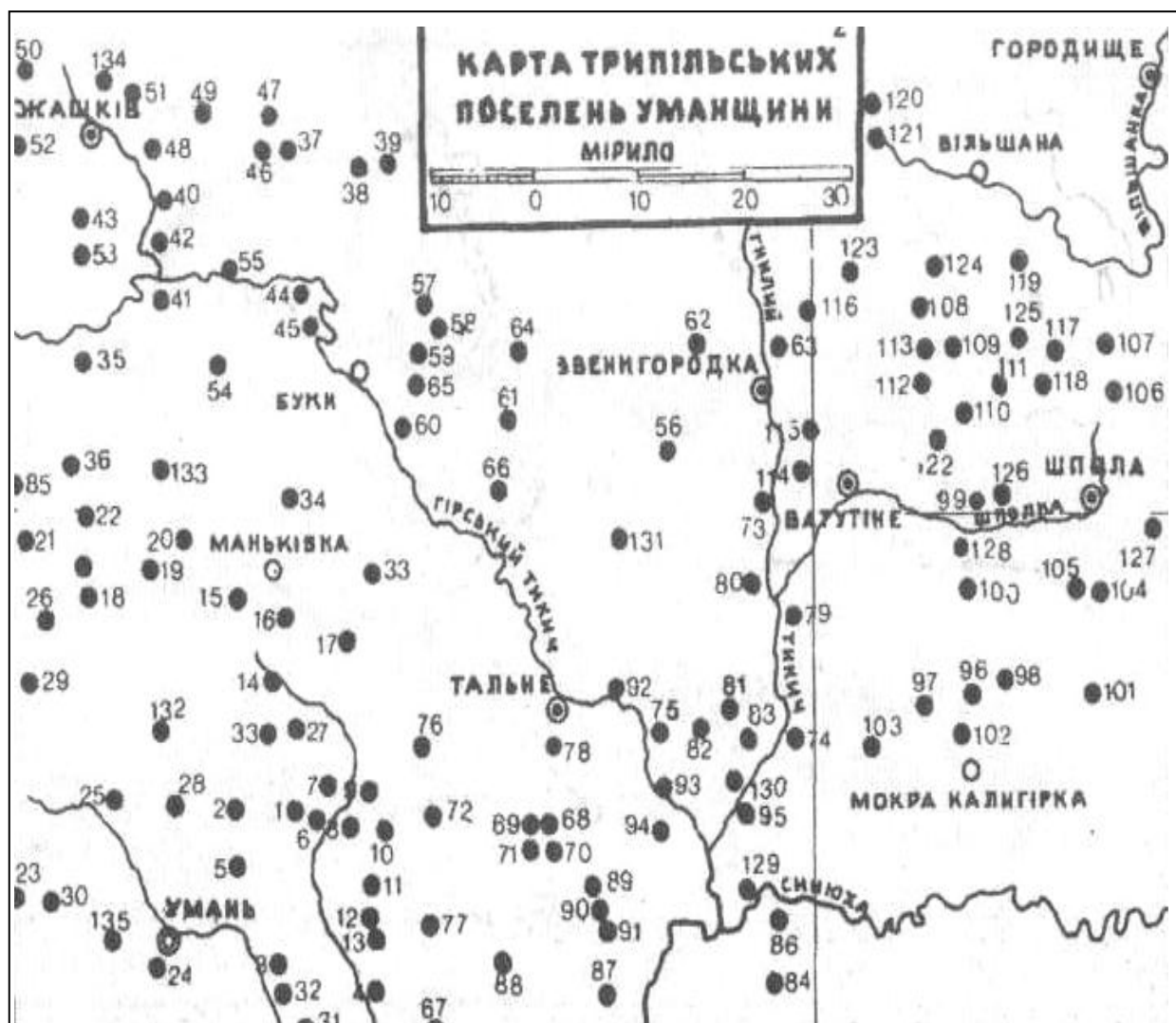
Поширеним було різьблення по дереву і виготовлення дерев'яної скульптури. Про це свідчать глиняні зображення зооморфних та антропоморфних спинок тронів та стільців. Відомі глиняні моделі саней, в які запрягали биків [22, 46–47].

У період трипільської культури мала місце спеціалізація окремих общин на виробництві тих чи інших видів продукції, що сприяло до появи обміну. Найбільш поширеними предметами обміну були кремій, метал, кераміка і пластика. Обмін здійснювався як всередині племен трипільської культури, так і з племенами інших культур.

3.3. Поселення і житла трипільців

Західні трипільці так званої небелівської локальної групи, які вперше почали освоювати території Уманщини, мали ще великий вибір місць для спорудження поселень і достатню кількість будівельного матеріалу: ліс, глин тощо.

Поселення небелівців, як правило, містилися на схилах. Вони планувалися по кількох концентричних колах з вільною або квартално забудованою центральною частиною. Невеликі поселення, здебільшого, сплановані були в один-два ряди вздовж схилу мису. Житла були одно-двоповерхові стовбово-каркасної конструкції. Двоповерхові житла мали земляну долівку на першому поверсі і глинобитне перекриття – на другому. В кожному житлі – купольна піч або відкриті вогнища. Неподалік від них – жертівники округлої чи квадратної форми, інколи прикрашені орнаментом. В межах жител знаходять спеціальні виробничі зони, місця для посуду і зберігання харчових припасів. Деякі будівлі дослідники ідентифікують як господарські споруди. В межах жител або поза ними знаходять господарські ями, які використовували як погребі для зберігання припасів, а пізніше їх засипали побутовим сміттям [79, 102].

Рис. 27. Карта трипільських поселень Уманщини (за В.Паїком).

На наступному етапі територію сучасної Уманщини заселили племена томашівсько-сушківської локальної групи. Вони споруджували як малі, так і великі поселення, що налічували сотні будівель, на мисах рік, плато схилів рік. Як правило, природним захистом служили також балки, яри, які огорожувало поселення з різних сторін. Наприклад, поселення Доброводи, розташоване на правому березі р. Ревухи, займає мисоподібну ділянку плато.

Топографія поселень різна. Малі поселення споруджуються рядами. Більші – мають квартальну забудову. Поселення-гіганти мають колово-радіальне планування.

Житла на поселеннях різні: одно- і двоповерхові, напівземлянки; окремі садиби, житлово-господарські комплекси.

Двоповерхові житла, як правило, споруджували на

поселеннях-гігантах.

Археологи на основі матеріалів розкопок відтворили процес спорудження жител, їхній зовнішній вигляд, інтер'єр, а також процес їх знищення (спалення).

На думку більшості дослідників, для трипільців з самого початку найбільш поширеними були каркасно-стовпові конструкції із дерев'яними стінами, перекриттями (другий поверх, горище). Стовпові конструкції конструювали з твердих порід дерева. Щоб зафіксувати колоди у вертикальному положенні, їх заглиблювали у землі. Стіни робили у вигляді тину з лози, гілок, або із колотого дерева. Ззовні і зсередини їх обмазували глиною, затирили, шліфували і розфарбовували, іноді розписували. Орнаментальні мотиви були різними, іноді подібні до орнаментів посуду, іноді це були різні композиції з ліній різного кольору.

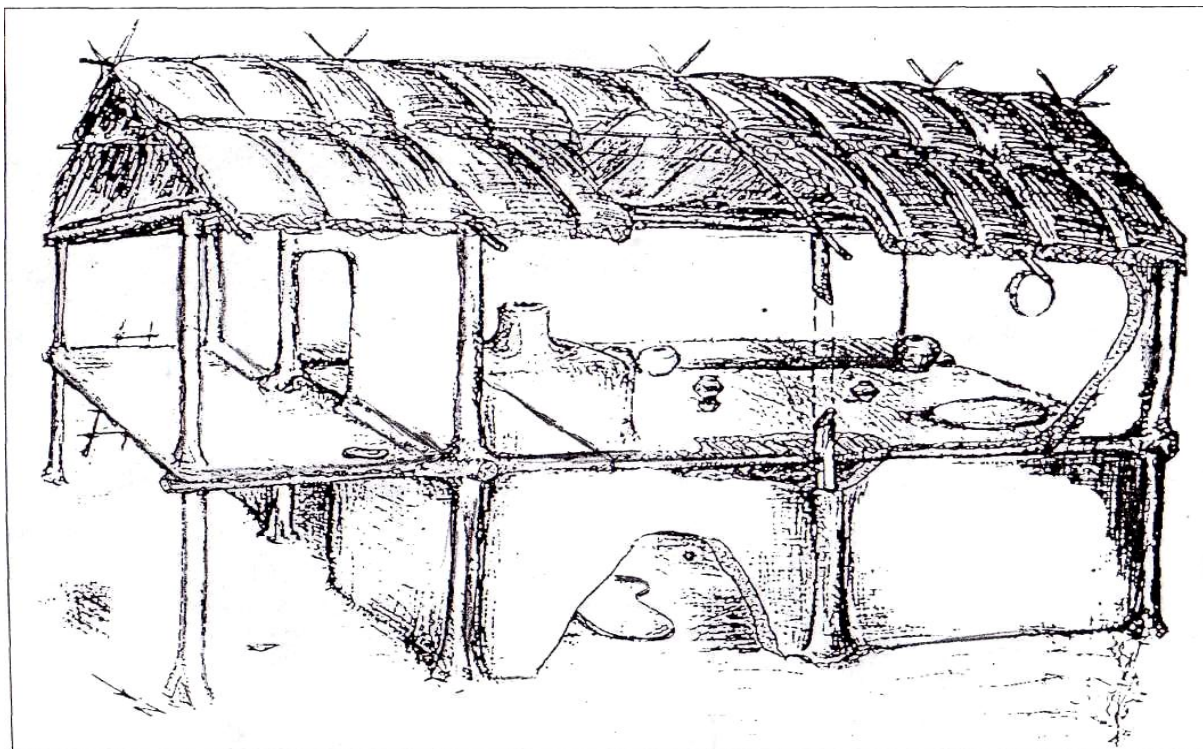
Перший поверх слугував для господарських цілей. На земляній підлозі знаходять невеликі підвищення, а також господарські неглибокі ями. На підвищеннях і поза ними – посуд різної величини і форм.

Стіни викладеними із сирцевих блоків або глинобитними. На стінах першого поверху клали дерев'яний настил із великих плах цілої або колотої деревини. На нього товщиною 20 см наносили шар глини з половиною. Настил одночасно був підлогою другого поверху. Тут були печі, лежанки, підвищення, жертovníки, знаряддя праці та побуту. Така будівля мала горище, яке теж викладали за допомогою плах, але намащували вже тонший шар глини з половиною. Дах був двосхилим, критим соломною або очеретом.

Всі житла мали веранду або стіни, довжиною 3–3,5 м. Тут археологи, майже, не знаходять ніяких пам'яток.

У жилій частині будинку відразу праворуч від входу знаходилася прямокутна купольна піч розміром приблизно 4 кв. м. Вздовж лівої стіни був розміщений подіум, на зразок підвищення, шириною 60-80 см для зберігання посуду і припасів. Навпроти входу біля торцевої стіни, був жертovníк круглої форми, діаметром 1,5 м з утрамбованої глини.

Дослідження у 2004 році площадки (залишку житла) № 4 поселення Доброводи дали додаткову інформацію про житла, які споруджували племена томашівсько-сушківської групи.

Рис. 28. Реконструкція трипільського житла томашівсько-сушківської групи (за В.Круцом).

Така знахідка була виявлена завдяки тому, що дві стіни – південна поздовжня і східна торцева – випали назовні, і тому вдалося встановити реальні розміри будівлі – 15 x 5 м. Збереглися місця від 8 стовпів, а всього по довжині будівлі їх було 11. Вони розташовувалися на відстані 1–1,1 м один від одного. Вдалося з’ясувати висоту стін – трохи більше 2-х м. Товщина стін – 15–20 см. В середині будівлі стіни були поштукатурені і пофарбовані в червоний колір та орнаментовані прокресленими дугоподібними лініями; одна стіна мала ліпну прикрасу округлої форми, товщиною 1,5 см. Загальна площа будівлі 75 кв. м, а житлової площі – 55 кв. м. [46, 58-59].

У пізньому періоді (етап СІІ), на який припадає проживання у нашому краї племен косенівської локальної групи, зберігається традиція прив’язувати спорудження поселень до ландшафтно-топографічних умов тієї чи іншої місцевості [46, 72].

На першому етапі існування косенівські пам’ятки розташовувалися по річках Ятрань (Коржова), Ревуха (Бабанка, Косенівка).

На другому етапі – ареал їх розширюється, але збільшуються відстані між ними.

На третьому етапі в одних випадках має місце концентрація поселень кількома невеликими групами, а в інших – житла були відокремленими.

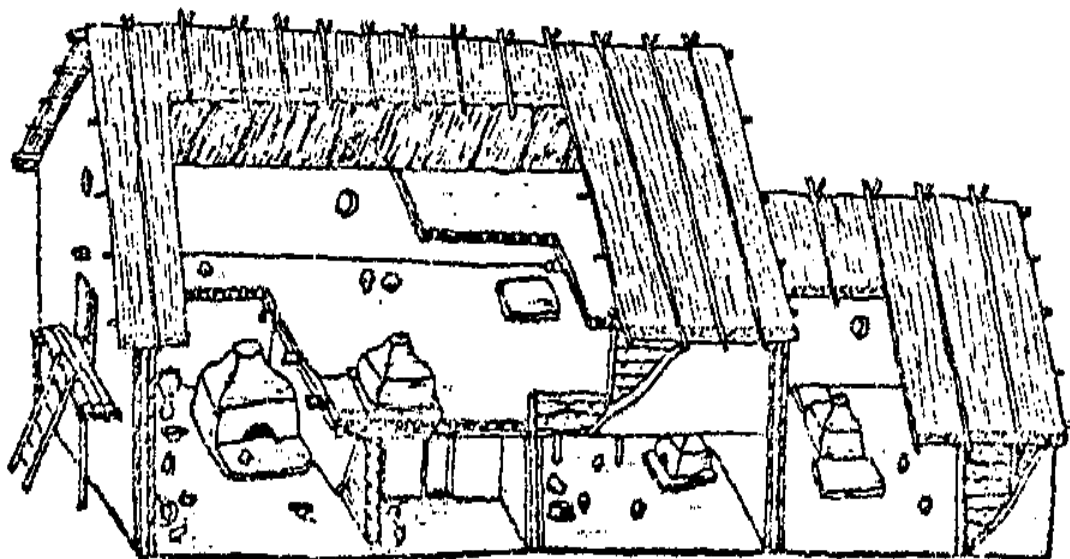
Поселення розташовувалися на схилах плато, мисах, часто обмежених протоками рік, ярами і балками, частина поселень розташована на мисах, утворених злиттям двох річок (Коржова, Вільшана Слобідка, Черповоди).

Розміри поселень різні: від 15-30 га до 100-200 га. Найменше поселення – Дубова (6 га), найбільше – Вільховець (до 200 га).

Топографія поселень теж різна. Зокрема, Косенівське поселення утворювали концентричні кола, Коржова – кілька рядів, Дубова – окремі групи жител.

Для пам'яток цієї групи характерний регрес у розмірах поселень. Якщо на першому етапі можна говорити про поселення-протоміста (Косенівка – 70 га), на другому етапі поселення займають 20-30 га, то на третьому – лише 6-10 га. Має місце спрощення у плануванні житла на поселеннях. Використовувалися такі самі будівельні матеріали, що і раніше – дерево, глина, очерет.

Дослідники реконструювали комплекс жител за залишками будівель № 2 і № 4, які досліджували у Косенівці у 1988 році.

Рис. 29. Реконструкція житла Косенівського поселення.

На пізнішому етапі набули поширення напівземлянки та землянки, які споруджувалися майже без застосування глини, з деревини, що вже більш характерно для житлобудування бронзового віку [46, 73].

Крім жител, відкрито і ями господарського призначення.

Отже, дані розкопок вказують на регресивні зміни, які відбувалися у племен трипільців від небелівської до косенівської груп при збереженні загальних рис житлобудування. Певний регрес також спостерігається і на території заселення Буго-Дніпровського межиріччя, зокрема на сучасній Уманщині.

3.4. Трипільські протоміста на землях Уманщини

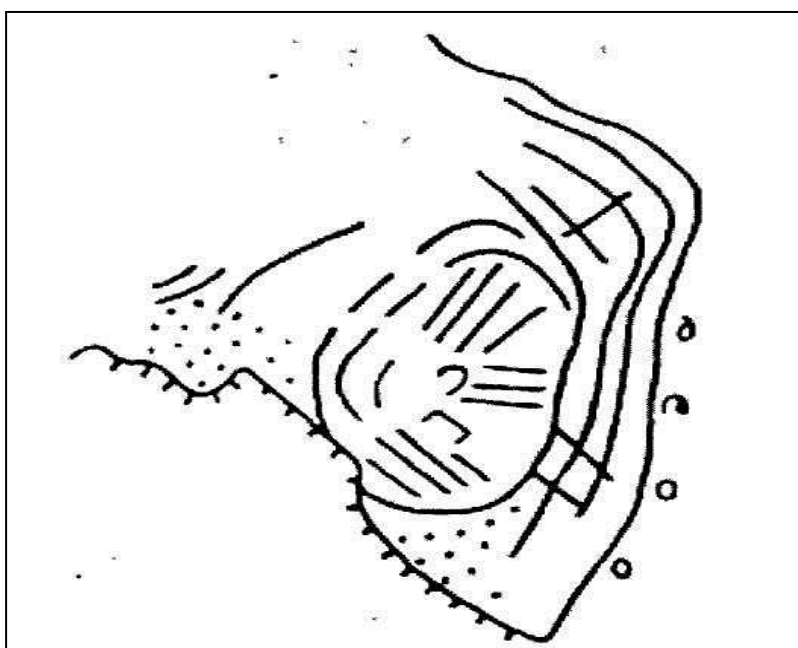
Із територією історичної Уманщини пов'язаний феномен трипільських поселень-гігантів (протоміст). Щоправда, перші із них з'явилися на землях сучасних Христинівщини і Тальнівщини на етапі VI-II, коли тут проживали племена східнотрипільської культури. До них відносяться поселення Пеніжкове-Богачівка, Веселий Кут та інші.

Пізніше, на етапі VII-СІ, внаслідок напливу у межиріччя Південного Бугу і Дніпра великої маси західних трипільців-кукутенців відбувається активне (і, можливо, не зовсім мирне) витіснення східних трипільців у Подніпров'я. На вивільнених землях західні трипільці споруджують свої поселення і утверджують свою матеріальну та духовну культуру, яка поглинає (абсорбує) низку рис східного трипілья. Зокрема, ще має місце використання у декорванні посуду орнаментальних мотивів заглибленого характеру, а також спорудження великих за розміром поселень. У племен володимирівської групи вони ще не були гігантами (Володимирівське поселення – 60 га). Поселення понад 100 га з'явилися вже на етапі розселення племен небелівської групи.

Проте на землях сучасної Уманщини трипільці все ще споруджували невеликі поселення. І лише на етапі існування томашівсько-сушківської групи виникають поселення-гіганти (Доброводи – 250 га, Сушківка – 250 га, Томашівка – 150 га).

Серед вчених немає єдиної думки щодо причин утворення протоміст. Так одні з них (М. Гімбутас, В. Даниленко, К. Черниш,

В. Круц та ін.) припускають існування загрози для трипільців з боку степового населення (племен середньостогівської культури), що заставляло їх споруджувати поселення-укріплення. Тим більше, що вони локалізувалися якраз на межі лісостепу і степу і були серйозною перешкодою для степовиків. Проте інші вчені (М. Шмаглій, М. Відейко) переконливо спростовують ці припущення, аргументовано доводять, що степовики не могли становити серйозної загрози для землеробів-трипільців. Дані з розкопок поселень свідчать, що для пастухів середньостогівської та нижньомихайлівської культур типовою була осілість.

Рис. 30. План поселення-гіганта біля с. Сушківка.

Найближчі до трипільської території середньостогівські пам'ятки були зосереджені в басейні Дніпра. Господарство цього населення було пов'язане з використанням ресурсів великих річкових долин, де були, в цілому, сприятливі умови для розвитку тваринництва і землеробства, а також багаті мисливські та рибальські угіддя. Тому сенсу нападати на поселення землеробів у трипільців не було. Крім того, реконструкція військового потенціалу степових племен показує, що вони не мали абсолютно ніяких переваг перед землеробами ні в озброєнні, ні у використанні коней тощо [22, 85]. Тим більше вони поступалися і кількісно. За припущенням В. Круца, сумарна кількість степових

племен дорівнювала, а то й була меншою, за населення одного лише Тальянківського поселення-гіганта.

Разом з тим М. Шмаглій та М. Відейко припускають існування конфліктів між самими трипільськими племенами, для яких є більш характерна експансія. Спочатку носії східнотрипільської культури, проникнувши у межиріччя Південного Бугу і Дніпра, опанували його. А пізніше з заходу і південного заходу на ці ж території вторглися племена західного Трипілья, т.зв. кукутенці. Хоча вони селилися на незайманих землях, але, очевидно, це не могло проходити мирно. Адже східні трипільці на той час вже мали такі великі (понад 100 га) поселення. Разом з тим, слідів явних військових конфліктів (масових знахідок зброї в межах поселень – наконечників стріл, дротиків, бойових сокир-молотів тощо) немає.

Але, тим не менш, є факт витіснення східних трипільців у Середнє Подніпров'я. Сам процес цих великих переселень не був швидкоплинним, бо маємо цілий ряд свідчень одночасного співіснування двох етносів (особливо на етапах Володимирівки, Миропілья і Гарбузина).

Можливо, саме у цей час західні трипільці перейняли від східних ідею спорудження великих поселень.

Проте є цілком вірогідне припущення В. Круца та інших дослідників, що виникнення величезних поселень було зумовлене відсутністю достатніх територій для вільного розселення. Тому, щоб компактно розселитися у доволі вузькій смузі вздовж кордону зі степом, необхідно було споруджувати поселення гігантських розмірів.

На думку М. Відейка, у західних трипільців формуються ознаки цивілізації, однією з яких є процес урбанізації. Вчений припускає існування своєрідних номів, які становили собою певну округу із центром – протомістом. Таким чином, протоміста створювалися як певні адміністративні центри родоплеменних утворень.

Про існування поселень-гігантів на землях, які у свій час заселяли трипільці, стало відомо лише після сенсаційних відкриттів у 70-х рр. ХХ ст., хоча припущення про них набагато раніше висловлювали дослідники-краєзнавці Г. Храбан та В. Стефанович.

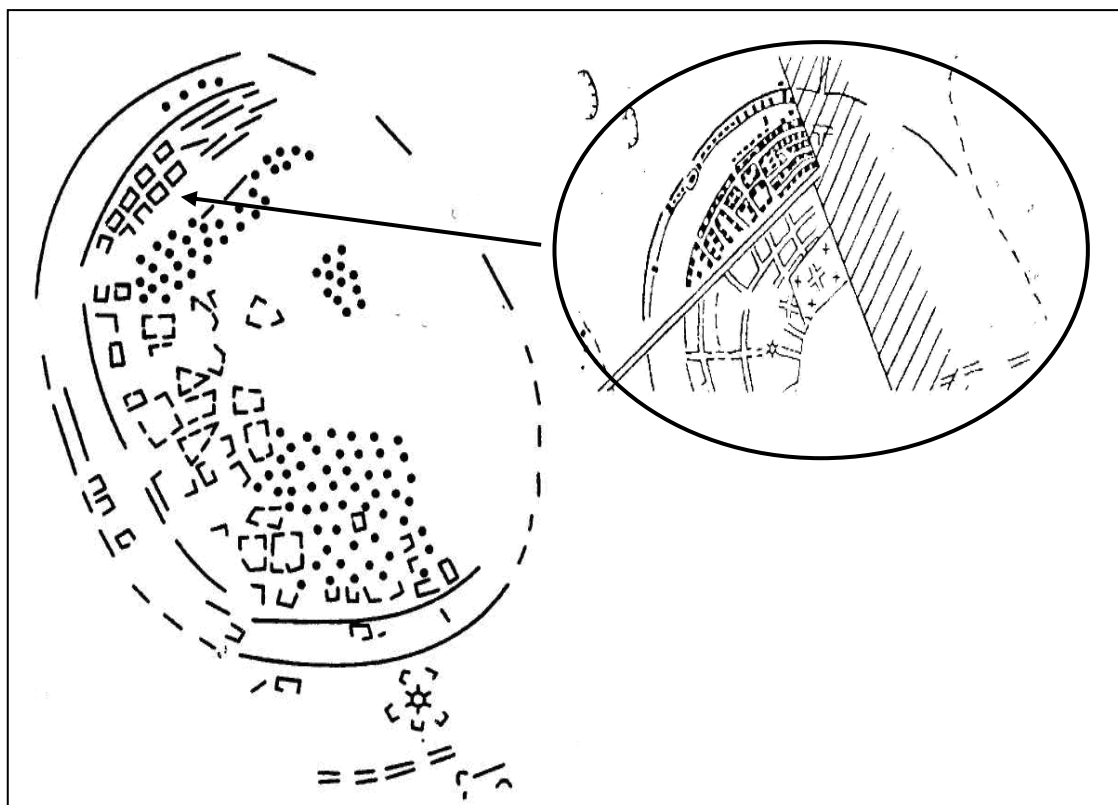
Друга проблема, яка залишається невирішеною у науковому світі, – це інтерпретація поселень-гігантів. Одні вчені (В.Даниленко, М. Шмаглій, М. Відейко) інтерпретують їх як протоміста, інші (В. Круц, О. Корвін-Піотровський та інші) – як агломерації ранньоземлеробського населення. На їх думку, вони навіть не є городищами, а просто великими селищами [22, 74]. Зокрема, М. Шмаглій визначав подібні поселення як „предстанцію давньоєвропейського міста”, аграрного у своїй основі, але з певними морфологічними ознаками урбанізації суспільного життя, або населені пункти протоміського типу. Для таких самих було запроваджено термін „протоміста”.

З іншого боку, вчені В. Массон, В. Збенович вважають, що трипільське суспільство взагалі йшло не урбанізаційним шляхом розвитку. Трипільці лише створили певну ієрархію поселень. Великим поселенням не належали функції військового чи ідеологічного центру. В. Збенович визначає великі поселення типу Веселого Кута як племінні центри, а пам'ятки типу Доброводів, Майданецького, Тальянок як об'єднання в одних межах кількох споріднених племен [22, 75].

На думку дослідника, трипільські поселення-гіганти були центрами значних околиць. В них зосереджувалося економічне життя, вони були адміністративними, військовими, ідеологічними осередками. У початкових їхніх формах були такі археологічні ознаки міста, як монументальна архітектура (укріплення, громадські будівлі), передписемність (знакова система графічних і об'ємних символів), кількість мешканців перевищувала 5 тис. осіб [22, 77].

Основними аргументами критиків ідеї про протоміста є те, що вони не мали „міської” топографії (поділу на квартали), культових споруд, ремісничих кварталів, громадських будівель, укріплень.

М. Відейко у своїй праці „Трипільська цивілізація” наводить фрагмент аерофотознімка трипільського протоміста біля с. Доброводи, на якому добре помітна квартальна забудова та вулиці у північній частині селища. Один із дослідників Майданецького поселення В. Мицик вважає, що і у цьому поселенні жителі селилися за приналежністю до певного виду занять по кварталах.

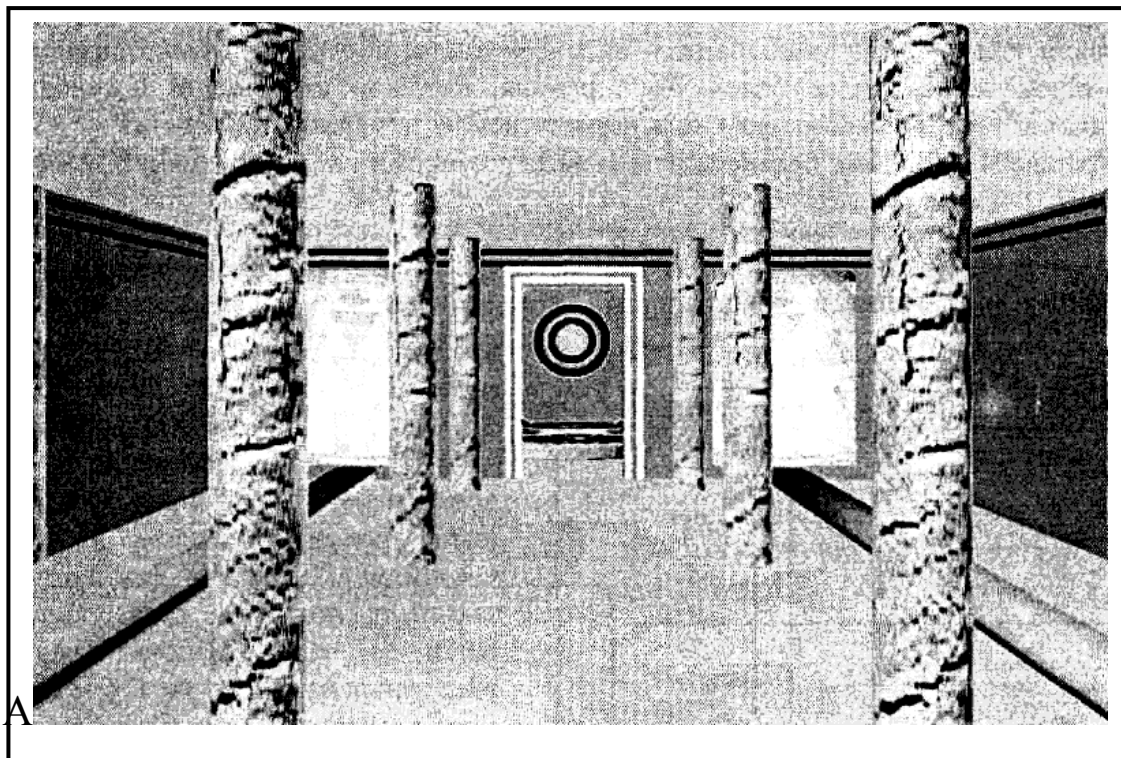

Рис.31. План-схема поселення біля с. Доброводи.

За даними археологічних розкопок, поселення біля с. Майданецького, яке також, як і Доброводи, входило до томашівсько-сушківської групи, встановлено наявність особливого типу громадських споруд. У приміщенні характерною є наявність глиняного подіуму по периметру вздовж стін. За даними моделі житла із Володимирівки, яка з інтер'єру мала лише піч, стіни, прикрашені орнаментом як зсередини, так іззовні, пофарбовану підлогу, вчені реконструювали внутрішній вигляд громадської будівлі (храму).

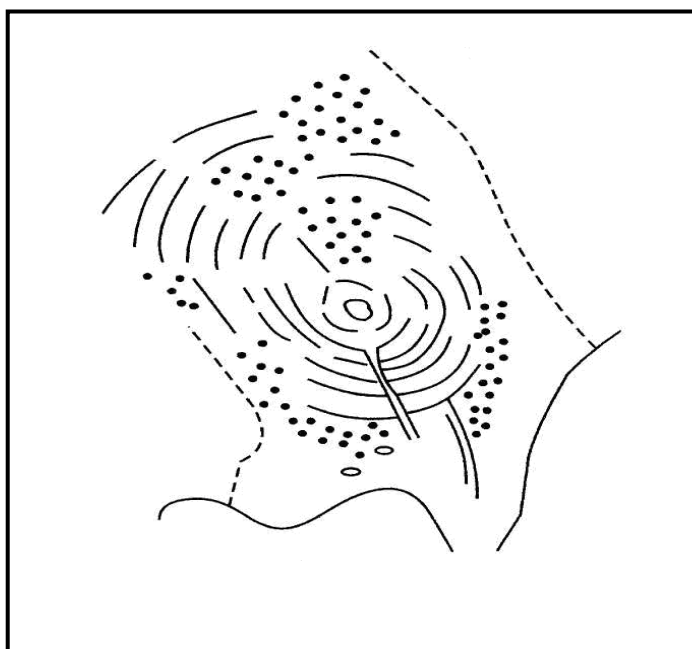
На жаль, трипільські протоміста на території сучасної Уманщини за браком фінансування ще надто мало досліджені. Зокрема, на Доброводському поселенні, яке, за приблизними підрахунками, нараховувало до півтори тисячі жител, досліджено лише чотири. Дещо у кращому стані дослідження Тальянківського поселення: із 2700 жител досліджено лише близько чотирьох десятків. Масштабні дослідження таких поселень у майбутньому.

Інформація, яка може бути отримана у результаті цих досліджень, сприятиме з'ясуванню багатьох „білих плям” не лише протоміст, але й трипільської культури в цілому.

Рис. 32. Реконструкція зали для зібрань з поселення Майданецького (за М.Відейком).

На завершальному етапі існування трипільців на землях Уманщини простежується певна деградація різних сторін життя спільноти. Зокрема, це добре відбито на керамічному комплексі і на розмірах поселень, їх географії, проте, поселення-гіганти все ще існують.

Рис. 33. План Косенівського поселення (за В.Шшикіним).

Одним із них є Косенівське (70 га), яке дало назву локальній групі, що завершувала історію перебування трипільців у нашому краї.

На цьому процес урбанізації трипільців фактично зупинився.

Племена степових скотарів, які прийшли на землі сучасної Уманщини, не мали потреби у довготривалих поселеннях, а тим більше у поселеннях-гігантах. Покинуті і спалені трипільські протоміста під дією природних чинників і часу розвалювалися і поступово вкривалися товщею ґрунту.

3.5. Реконструкції суспільного устрою та духовної культури західних трипільців

Основними джерелами для реконструкції суспільного ладу носіїв трипільської культури є матеріали, отримані при дослідженні поселень і жител. Зміни, які зафіксують археологи у структурі поселень, типах та розмірах жител, є яскравим свідченням змін у суспільному устрої.

Дискусійним залишається з'ясування самого рівня розвитку суспільства, що загострилося після відкриття феномену поселень-гігантів. Окремі дослідники, наприклад Ю. Шилов, схильні вважати, що у трипільців була державність, проте не у матеріалістичному сенсі, а більше у духовному. Ці твердження базуються на наявності малих і середніх за розміром поселень і незначної кількості великих, які могли бути своєрідними „столицями”.

Звичайно, більшість вчених вважає, що у трипільців були патріархальні, первіснообщинні відносини.

Ряд вчених досліджували суспільну організацію трипільсько-кукутенської спільноти, зокрема О. Колесников (О. Корвін-Піотровський) визначає такі структурні елементи: сім'я → громада, основою якої є сегмент роду → кілька громад утворюють гніздо з кількох поселень → гнізда інтегруються у плем'я. Громада була сусідською [43, 29–76].

М. Відейко, розглядаючи соціальну структуру суспільства, за основу бере матеріали з дослідження поселень. Він виділяє шість-сім рівнів соціальної організації. Перший рівень – сім'я, яка проживає в однокамерному житлі, або дві сім'ї у двокамерному.

Другий рівень – великосімейна громада, яку утворюють група жител. Третій рівень – мале поселення або відповідна йому група жител на великому поселенні. Її можна зіставити із сільською громадою, яка локалізується або в одному поселенні, або в окремому кварталі великого поселення. Четвертий рівень – велике поселення (протомісто), у межах якого були окремі громади. Наступний рівень складався з великих, середніх і малих поселень, що утворювали своєрідні трипільські номи. Одночасно існували різні за розмірами номи, один з яких був, як правило, найбільший. Зокрема, у Небелівській групі – Небелівка, у Томашівській – Доброводи.

Локальний варіант (на території сучасної Уманщини), на думку М. Відейка, міг утворювати конфедерацію або „лігу”. Племена Володимирівської-Небелівської-Томашівської локальних груп могли належати до однієї конфедерації, оскільки вони генетично зв’язані.

Ще важче реконструювати систему управління в трипільському суспільстві. Зрозуміло, що керівні структури повинні були бути на всіх рівнях. Очевидних речових доказів цьому нема, а є лише окремі прояви майнової нерівності: (скарби металевих виробів), перетворення ряду ремесел в общинні, що свідчить про появу спеціалізації. Є наявність великих поселень, монументальних культових будівель [22, 74].

Такі непрямі свідчення відображають існування централізованої системи керівництва, яка спиралася на ієрархію ватажків усіх рівнів. Їх можна називати по-різному: старійшинами, вождями, жерцями та ін. Зрозуміло, в первіснообщинному суспільстві найвищим органом влади були загальні збори членів тих чи інших спільнот, на яких шляхом колективного обговорення приймалися рішення. Але цілком очевидним є і те, що в період між засіданнями великої ради були виборні керівники, які здійснювали функції оперативного керівництва.

Можливо, майбутні археологічні дослідження поселень Уманщини дадуть конкретніший, очевидніший матеріал, який проллє світло і на структуру трипільського суспільства, і на систему цього управління.

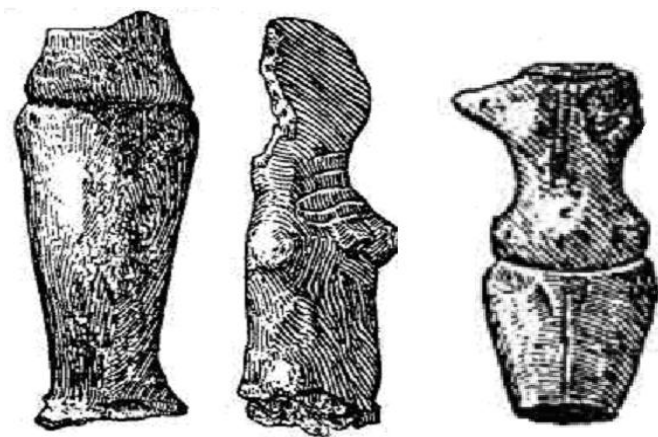
Духовний світ племен трипільсько-кукутенської спільноти, які проживали на території сучасної Уманщини можна

реконструювати, і то лише фрагментарно, за допомогою даних археології. Джерелом знань можуть бути культові предмети: антропоморфні та зооморфні статуетки, посуд, орнаменти на кераміці тощо.

В основі вірувань трипільців, на думку С. Бібікова, Т. Пассек, Б. Робакова та інших дослідників, лежав культ родючості з його складним ритуалом і символікою [28, 199].

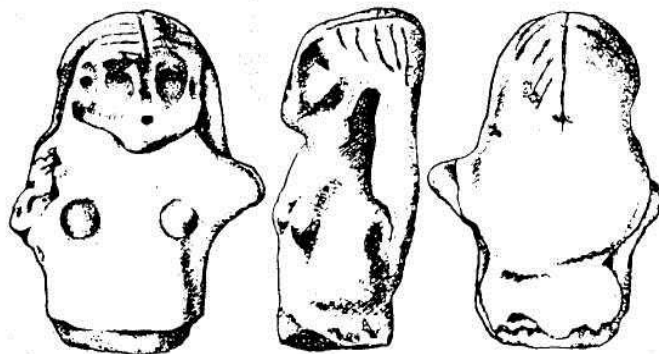
На поселеннях небелівської, томашівської, косенівської локальних груп досить часто знаходять антропоморфну пластику. Як правило, це жіночі фігурки. Практично всі вони фрагментовані.

Переважають уламки нижньої частини фігури або тулуб. Фігурки зображені стоячими: з однією веретеноподібною ніжкою, з двома ногами, розділеними лінією або виліпленими окремо, а також привісками, що мають дірочки біля плечей та стегон [41, 59].

Рис. 34. Антропоморфні фігурки (за П.Курінним).

Зустрічаються і верхні частини фігурок.

Рис. 35. Антропоморфні фігурки із Сушківки.

Всі фігурки схематично передають образ жінки: замість рук – невеликі потовщення, іноді їх передають зображення дірочок на плечах і стегнах. Можливо, через них пропускали шнурочки, які символізували руки. Ніс великий, зроблений заціпом. Рот не позначений. Очі передані або двома (або й чотирма) наскрізними отворами.

Очевидно, особливостями мистецтва малої пластики була не передача портретної схожості, а позначення жіночої сутності. Пластика трипільських поселень Уманщини підтверджує загальну тенденцію мистецтва до стилізації зображень. Відповідно, малу пластику використовували у культових дійствах.

На думку дослідників, ці фігурки вказують на тісний зв'язок між уявленнями стародавніх землеробів про родючу силу жінки і родючості землі [28, 208].

С. Бібіков вважав, що антропоморфна пластика Трипілля з-поміж інших культів (культ предків, культ охоронниць домашнього вогнища, благополуччя сім'ї і роду) найбільш показово відображала культ родючості [13, 259].

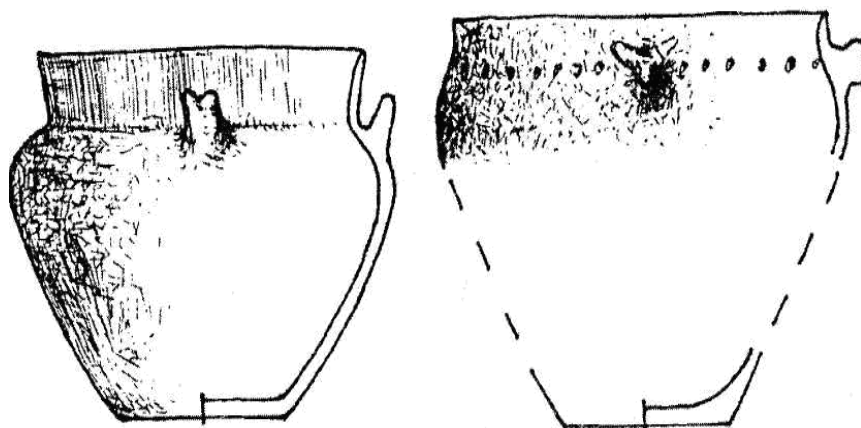
Підвісні фігурки виконували роль своєрідних оберегів для дівчат-підлітків і жінок, які начіплювали їх на шнурок і носили на грудях (подібно, як сучасні жінки носять хрестики чи якісь прикраси).

Хоча фігурки чоловіків практично відсутні, все ж чоловіче начало у культурі родючості є. Воно передавалося у вигляді бика або іншої тварини.

На трипільських пам'ятках Уманщини знаходять багато зооморфної пластики. Практично на місці кожного житла знаходять фігурки тварин, переважає зображення биків (бичків), які різні за розмірами. У більшості випадків ці фігурки дійшли до нас у вигляді фрагментів. Маленькі фігурки (бовини, за класифікацією В. Балабіної) виготовлені дуже схематично, а більші за розмірами виконані старанніше.

В. Козловська дійшла висновку, що бики були ще й головними священними, жертвними тваринами [43, 59].

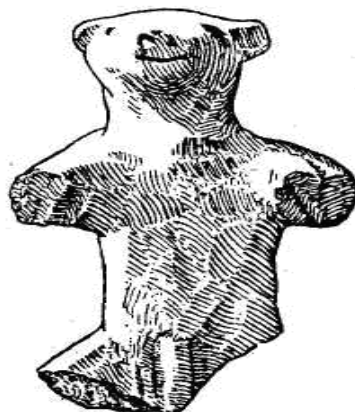
Про особливу роль цих тварин свідчать наліпи – ручки у вигляді їх стилізованих голівок і рогів на кухонному посуді поселень Доброводи, Томашівка, Сушківка та інших.

Рис. 36. Зооморфні наліпи у вигляді ручок на кухонному посуді (за В.Круцом).

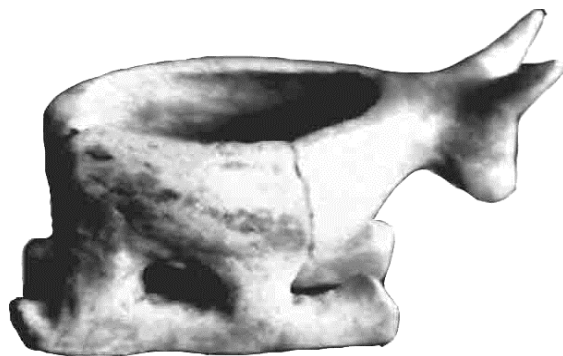
Крім фігурок бичків, зустрічаються зображення й інших тварин, зокрема на Сушківському поселенні знаходять вироби, що символізують корову, коня, баранчика.

Цікавими є знахідки на ряді поселень глиняних фігурок ведмедиці.

Рис. 37. Фігурка ведмедиці із Сушківського поселення (за В.Козловською).

Поклоніння тваринам втілювалося у зооморфних рисах на посуді: оздоблення наліпами у вигляді ручок – голівок бичків, наліпи на вінчику мисок голівок і хвостів тварин, ніжки на денцях. Такі посудини використовувалися у різноманітних культових дійствах. Дуже цікавим є виріб з поселення Доброводи у вигляді бичка, який мав заглиблення у тулубі і стояв ніжками на полозках саней.

Фото 20. Посудина з поселення Доброводи.

На думку дослідника С. Гусєва, простежується семантичний зв'язок між двома видами культової пластики, пояснений, певно, тим, що і антропоморфні, і зооморфні фігурки взаємно доповнювали одні одних у споріднених ритуалах відповідно культу – культу родючості [28, 218].

Крім антропоморфної та зооморфної пластики, ще одним джерелом для відтворення землеробських культів є знахідки глиняних конусів, про які ще у 1926 р. згадувала В. Козловська, досліджуючи поселення біля с. Сушівка [42, 47, 49].

На думку дослідників, разом з пластикою, вівтариками та іншими культовими виробами, конуси могли використовуватися в обрядових діях трипільської сім'ї [28, 221].

Одним із важливих елементів духовної культури трипільців є орнаментальні схеми керамічних комплексів та пластики.

Фактично посуд декорували майстри-гончарі ще з епохи неоліту, коли лише з'явився посуд із глини. Уже з самого початку орнаменти несли певне смислове навантаження. По-перше, вони були певними оберегами для самого посуду, оскільки візерунки наносилися у найбільш вразливих місцях посудини; по-друге, вони були оберігали спільноту (сім'ю, громаду), яка ними користувалася; по-третє, з них закладався певний код самої спільноти, що носив характер конкретної інформації для неї. Разом з тим орнаменти, як і форми посуду, несуть дуже важливу інформацію для дослідників – археологів. Адже вони є своєрідною візитівкою для тої чи іншої культури. Кожна спільнота мала свій неповторний стиль орнаменталії, який дає можливість її ідентифікувати, виділити серед інших (особливо це стосується для багатошарових пам'яток). Використовуючи метод

картографування, за орнаментами на посуді можна визначити ареал поширення носіїв тієї чи іншої культури, а також такі складні суспільні процеси як міграцію, взаємодію з іншими спільнотами. За зміною технології виготовлення посуду, елементів декорування можна прослідкувати етапи розвитку спільноти тощо.

Існує ряд спеціальних досліджень систем орнаментування трипільського посуду, серед яких є і дисертаційні.

Опис кераміки, способів орнаментування кухонного та столового посуду є практично в усіх звітах про розкопки археологічних об'єктів.

Але найбільше досліджень присвячено саме трактуванню (прочитанню) орнаментальних схем на трипільському посуді. Це наукові фундаментальні праці, статті, окремі розвідки і не тільки археологів, але й істориків, мистецтвознавців, шанувальників трипільської культури. Як правило, за об'єкт дослідження береться посуд томашівсько-сушківської групи, що виділяється із всього керамічного комплексу багатством орнаментальних схем, способами декорування тощо. Керамічне мистецтво західних трипільців-кукутенців досягло найвищого розквіту саме на землях Уманщини.

Орнаментальні схеми складаються із символів (гр. symbol – умовний знак) – образів, у яких закодовано суть того чи іншого явища. У дослідженнях щодо трипільської культури аналізуються: 1) образ, який вказує на загальний зміст; 2) алегоричний образ; 3) будь-який знак в широкому сенсі. Символи трипільської культури поділяються на графічні (розписний та заглиблений орнамент) та речові (антропоморфні і зооморфні пластика та посуд, моделі будівель, об'ємні символи тощо). Матеріальна культура трипільців насичена сакральними символами, які залишалися в цілому стабільними майже для всього періоду розвитку культури, відображали духовний світ давніх землеробів і відігравали ключову роль в магії. Найбільш поширені символи пов'язані зі сферою Місяця і Богині, серед них антропоморфні, зооморфні, орнітоморфні, міksamорфні зображення, знаки – символи води, змії, рослинності, які утворюють знакові системи в межах складних орнаментальних композицій або складають піктограми [90].

Звичайно, серед дослідників немає єдності у трактуванні тих

чи інших символів. Кожне розшифрування, прочитання орнаментів базується на певній концепції, методології, яку застосовував конкретний дослідник.

Зокрема, академік Б. Рибаків виходив із триярусності розміщення орнаментів на посуді. Відповідно вчений пояснював існування уявлень у трипільців про будову всесвіту.

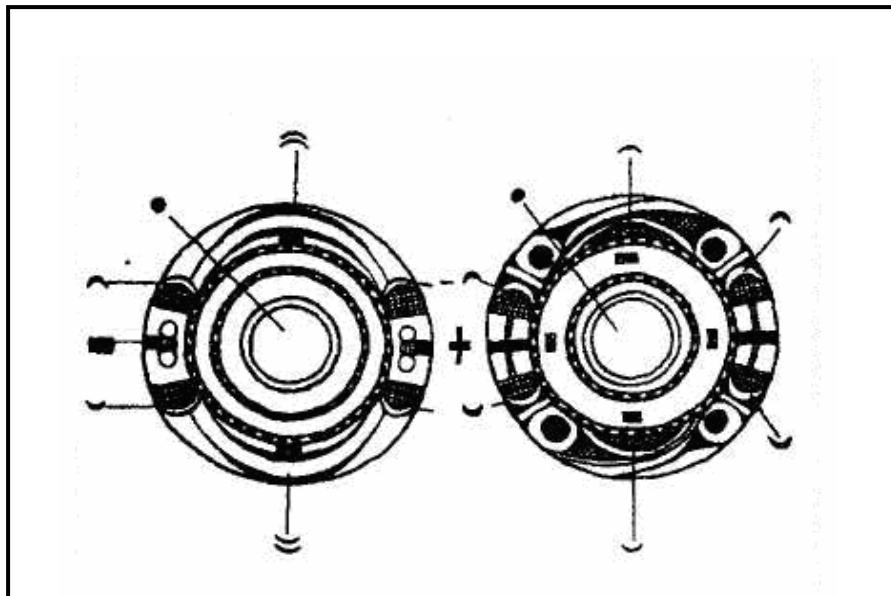
Зовсім інший підхід до вивчення цієї проблеми пропонують Н. Бурдо та М. Відейко. Під час вивчення орнаменту дослідники використовують його кругову розгортку. Це дає змогу побачити орнаменти не за фрагментами, а у загальній концепції.

Вчені дійшли висновку, що декорування посуду на етапі ВІІ-СІ, С-ІІ повторює основні композиції ранньотрипільського періоду. Напевно, це пояснювалося значними труднощами життя, які були пов'язані з аридизацією клімату. Минулі часи уявлялися, як Золотий Вік, коли всі жили в добробуті та достатку. Тому трипільці повернулися до використання знаків-символів Золотого Віку [22, 95]. Отже, орнаменти посуду використовувалися для здійснення магічних обрядів. Цим і пояснюється таке багатство і розмаїття у декоруванні посуду томашівсько-сушківської локальної групи.

Орнаменти-символи несли і інше інформаційне навантаження, зокрема, вони відображали уявлення про землеробський цикл: підготовку поля, засівання зерном, проростання нового стебла і колоса, збір колосків, включаючи зображення моління про дощ [22, 95–96]. Найбільш яскраво це прослідковується в орнаментативній кубків та мисок. Очевидно таке зображення землеробського циклу несло певний магічний зміст.

Символічне значення мали і зображення небесних світил на стінках посуду. Чотири Сонця вказували на зміни пір року, біг часу, передавали рух, динаміку. Зображення Місяця теж наносилося з певною метою. Можливо, це були своєрідні календарі. Оскільки найкраще досліджений посуд томашівсько-сушківської групи, то саме його орнаменти є ілюстрацією окремих рис духовної культури трипільців.

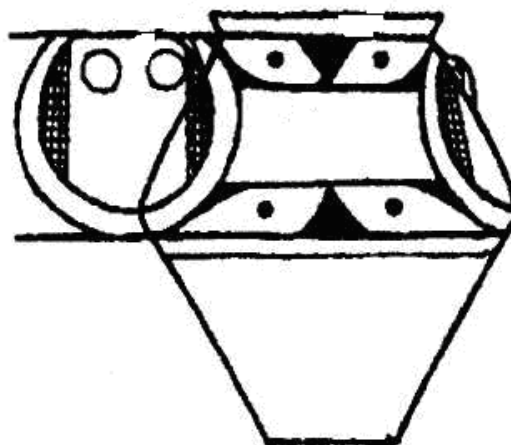
Зокрема, вчений Т. Ткачук запропонував таку інтерпретацію зображення Місяця.

Рис. 38. Місячне кодування на посуді (за Т.Ткачуком).

Серед посуду виділяються антропоморфні горщики, орнаментация яких передає зображення вищих істот в уявленнях населення. Це амфори, розмальовані схемами „лицьовий мотив”.

Трипільські майстри створювали посуд, що представляє зображення двох (іноді однієї) істот з чотирма очима. Ці істоти були пов’язані з водою, зерном і місяцем, і їм, більше всього, поклонялися трипільці.

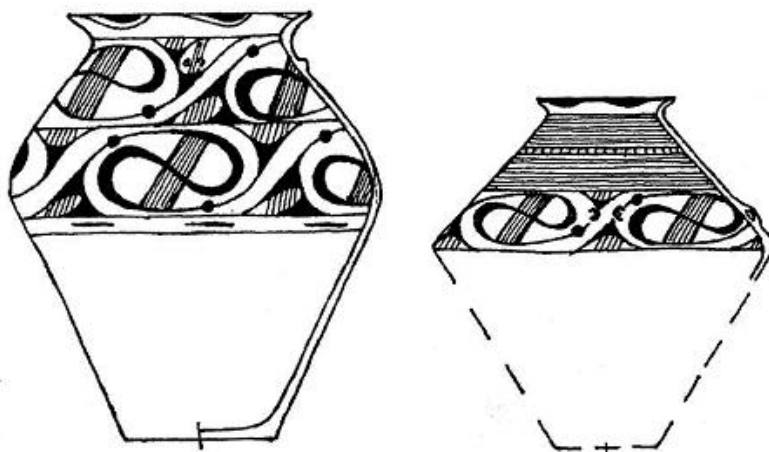

Рис. 39. Амфора з „лицьовим зображенням” (за Т.Ткачуком).

До числа відтворень на посуді, які, на думку дослідників, носили культовий характер, належать зображення змій (вужів). Вони могли мати різне призначення: символізувати чоловіче начало, позначати воду (вологу, дощ), бути одним із парних божеств, символом добробуту, благополуччя, захисником дому

тощо. Важко визначити, яка з інтерпретацій найбільше відповідає дійсності. Але залишається факт змалювання цієї істоти на оригінальному посуді не лише у поселень на території сучасної Уманщини, але й по всьому ареалу розселення трипільців-кукутенців.

Рис. 40. Посуд із зображенням змій (поселення Доброводи).

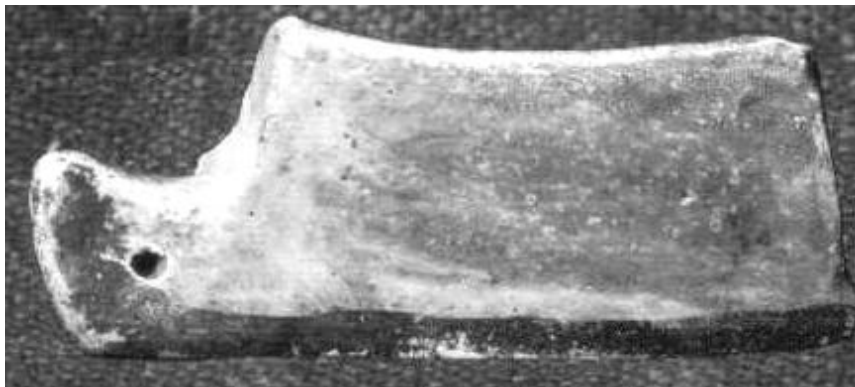
Досліджуючи проблему знакових систем у пошуках проявів писемності, Т. Ткачук дослідив велику кількість посуду небелівської і томашівсько-сушівської локальних груп, племена яких проживали і на території сучасної Уманщини (Сушківка, Томашівка, Доброводи). Серед знаків, які найчастіше вживалися на посуді фіксуються знаки місяця, води, зерна, вертикальні та діагональні лінії та стрічки, чотирикутники тощо. За допомогою них люди передавали певні явища та предмети. А всього дослідник нарахував приблизно 300 окремих знаків та їх композицій [90].

Переконливо вважає М. Відейко: „давні розписи промовляють до нас забутими мовами з глибини шести тисячоліть... Досконала ритміка орнаменту, його насиченість символами доносить до нас могутню первісну магію, звертання людей до потойбічних сил...” [22, 97].

На трипільських поселеннях сучасної Уманщини донині не виявлено будівель-храмів, як спеціальних приміщень, де проводились культові обряди і дійства. Проте практично у кожному житловому приміщенні західних трипільців, як і у східних, знаходять залишки вівтарів – хрестоподібних, овальних,

округлих тощо, які були духовними центрами сім'ї. Археологи на них та під ними знаходять культовий посуд, фігурки тварин чи людей. Вочевидь, навколо цих фігур здійснювались обряди молінь, вшанування божеств та святкування якихось родинних подій тощо.

Культове призначення мали різноманітні модельки. Найбільше зустрічаються фрагментовані (дуже рідко цілі) моделі саночок.

Фото 21. Моделі саночок з поселень томашівсько-сушківської групи.

Вчені по-різному їх інтерпретують: побутувала думка, що це дитячі іграшки; своєрідні шкатулки для збереження якихось дрібних побутових речей, прикрас. Проте існує припущення про культове призначення цих модельок. Їх використовували під час здійснення якихось обрядів (наприклад, для перевезення душ у потойбічний світ тощо).

Дуже рідко трапляються глиняні моделі жител. Одна із найраніших знахідок – відома модель із поселення Сушківка, яку знайшла В. Козловська.

Вчені також неоднозначно трактували такі моделі. Одні вважали, що це дитячі іграшки, інші – що це своєрідне місце душі хатньої душі. В. Мицик висловив припущення, що такі моделі слугували собутнім еталоном для спорудження великих жител (внаслідок багатократного їх збільшення) [58].

Моделі пов'язують з використанням їх у різноманітних дійствах, спрямованих на досягнення загального добробуту в домі та господарстві [73, 126].

Фото 22. Модель житла із Сушківки (за В.Козловською).

С. Бібіков пов'язував їх з ідеєю благополуччя і родючості через культ предків, а Т. Мовша співвідносила з культом Сонця. Отже, більшість вчених вважає, що глиняні моделі хаток мали культове призначення й застосовувалися у різноманітних ритуалах.

Хоча немає ніяких археологічних підтверджень, вчені припускають наявність у трипільців системи певних наукових ботанічних та зоологічних знань. Плем'я вирощувало різні сорти зернових і бобових культур, розводило різні породи домашніх тварин, зокрема, вони одомашнили коня. Трипільці мали певні математичні знання, послуговувалися ними під час спорудження жител і поселень, розподілу земельних наділів тощо. Вони володіли знаннями і в інших галузях: астрономії (для ведення землеробства); хімії (для приготування фарб та клеїв при виготовленні посуду); фізики (для металургії міді).

Отже, вивчення матеріалів трипільських поселень на території Уманщини дає можливість окреслити окремі, найбільш очевидні, ланки системи ідеологічних уявлень найдавніших землеробів і переконатися у високому рівні духовної культури цього племені.

РОЗДІЛ 4

ЗАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ КРАЮ ПЛЕМЕНАМИ ЯМНОЇ ТА БЛОГРУДІВСЬКОЇ КУЛЬТУР

4.1. Бронзовий вік на території України

Наступним етапом епохи палеометалів вважається бронзовий вік. На території України він охоплює другу половину III – початок I тис. до н.е. Цей період характеризується подальшим поступом населення у розвитку скотарства і землеробства, які започаткувалися в епоху міді.

Особливістю епохи бронзи було те, що, на відміну від попередньої і наступних епох, якийсь час головним заняттям населення не лише у степу, але й лісостепу стало скотарство. На початку епохи відбувається певний занепад землеробства у лісостеповій зоні. Це частково пояснюється різкою аридизацією клімату, а частково – екстенсивними методами господарювання трипільських та інших землеробських племен енеоліту, що призвело до виснаження ґрунтів. Також велику роль відіграла масова вирубка лісів, що спричинило до перетворення лісостепу у степ. Внаслідок цього ареал побутування степових пастуших культур розширюється далі на північ. Крім того, у епоху бронзи завершується другий великий суспільний поділ праці – відокремлення скотарства від землеробства, виділення скотарських племен із маси решти. Остаточний перехід до нових форм господарювання був важливим етапом у розвитку продуктивних сил. У результаті збільшення чисельності населення прискорився процес диференціації племен, їх переселення на нові території. [39, 98]

Підставою для виділення бронзового віку послугувало значне поширення виробів із бронзи – першого штучного металу (сплаву міді з оловом, цинком, миш'яком). Цей новий сплав був високоякісним матеріалом. Бронза значно твердіша міді, для її виготовлення була необхідна висока температура в межах 700-900 °C (у той час для міді 1000–1100°C). Це давало можливість виплавляти бронзу у примітивних печах і навіть на відкритих вогнищах, що перетворило бронзу у більш поширений метал. Виготовлення виробів із цього металу стало доступним для

більшої кількості племен.

Завдяки бронзі значно розширився асортимент виробів, вдосконалилися і стали більш продуктивними знаряддя праці та зброя. Проте бронза не змогла повністю витіснити вироби із каменю. Ними користувалися ще протягом всього бронзового віку. Більше того, у цей період техніка виготовлення виробів із каменю досягла найбільш високого рівня розвитку, про що можуть свідчити експонати Уманського краєзнавчого музею.

Найбільш широке виробництво бронзи на території країни припадає на II тис. до н.е. Існували два основних центри її виробництва – Закавказький і Карпато-Дунайський. Племена степової зони протягом всього бронзового віку використовували закавказьку сировину, а лісостепової – карпато-дунайську.

Оскільки своїх запасів сировини було мало, то розвиток металургії в основному базувався на привозній, незважаючи на те, що на території України також були виявлені мідні копальні, у яких добували мідну руду. Залишки таких копалень виявлено поблизу сучасного м. Артемівськ Донецької області, (басейн р. Бахмут притоки Сіверського Дінця), біля сіл Пилипчатине, Климівка, Мідна Руда та ін. Тут знайдено не лише котловани, а й залишки мідеплавильних печей у межах поселень бронзового віку [19, 94].

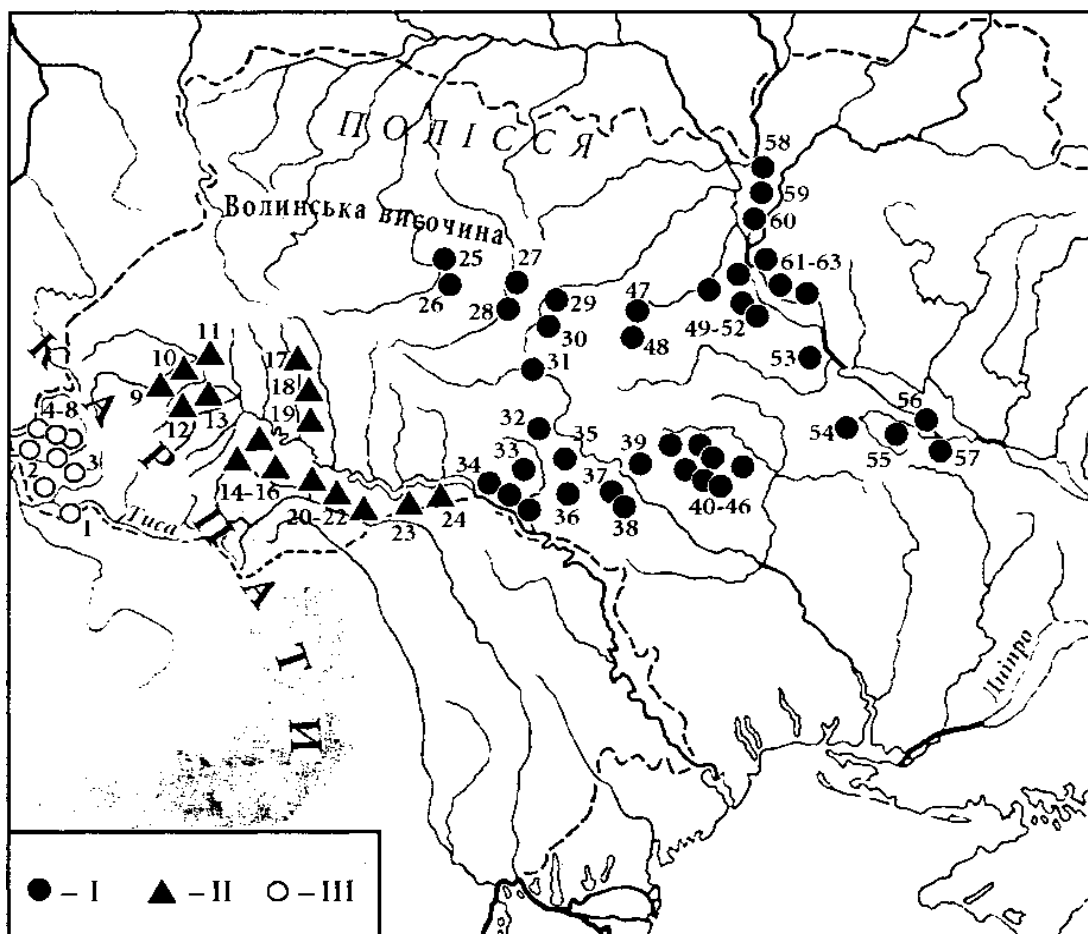
На кінець епохи (II – початок I тис. до н.е.) уже припадає розквіт бронзованої справи, відбуваються певні зміни як у суспільному виробництві, так і в соціальній структурі.

Зокрема, у складі общин з'являються майстри, які займалися виключно металургією і обробкою міді та бронзи. Має місце виділення окремих великих центрів з обробки бронзи. Це пришвидшило процес суспільного поділу праці, вплинуло на розвиток племінного обміну, який починає набувати систематичного характеру [39, 99].

Розвиткові обміну сприяло поширення колісного транспорту – кибиток, колісниць і загонів войовничих вершників. Внаслідок цього зросла мобільність тогочасної людності. Тому не є дивними знахідки пам'яток степових пастуших племен (зрубної, катакомбної, середньодніпровської) на території сучасної Уманщини, які демонструються у місцевому краєзнавчому музеї.

Бронзовий вік пройшли всі племена, які населяли територію

сучасної країни. Проте у той час проявилися відмінності у напрямках розвитку господарства окремих її регіонів. В основному дослідники виділяють дві зони господарювання – лісостепову і степову.

Рис. 41. Пам'ятки культур землеробських племен періоду пізньої бронзи.

I – білогрудівська культура; *II* – культура Ноа; *III* – культура Станове.

I – Дякове; 2 – Берегове; 3 – Станове; 4-8 – Холмці, Медведівці, Німецька Кучава, Старе Давидкове, Мукачеве; 9 – Держів; 10 – Ісаків; 11 – Дем'янів; 12 – Сидорів; 13 – Бовшів; 14-16 – Островець, Вікторів, Коцюбинчики; 17 – Підгора; 18 – Улашківці; 19 – Королівка; 20-22 – Магала, Бурдюги, Берново; 23 – Кельменці; 24 – Оселів; 25 – Нетішин; 26 – Славута; 27 – Миропіль; 28 – Чорторія; 29 – Слободище; 30 – Троянов; 31 – Сандраки; 32 – Северинівка; 33 – Букатинка; 34 – Яриня, Чернявка, Яруга; 35 – Печера; 36 – Оленівка; 37 – Гордіївка; 38 – Білий Камінь; 39 –

Гайсин; 40-46 – Ягубець, Паланка, Піківець, Собківка, Попудня, Кочержинці, Білогрудівський ліс; 47 – Швайківка; 48 – Райки; 49-52 – Пирогів, Підгірці, Мокіївка, Салтанівка; 53 – Тростянець; 54 – Сміла; 55 – Суботів; 56 – Стецівка; 57 – Велика Андрусівка; 58 Новоселки; 59 – Чернин; 60 – Хотянівка; 61-63 – Бортничі, Вишеньки, Козинці.

На території сучасної Уманщини це розмежування відбулося лише на етапі пізньої бронзи, завдяки появі тут землеробсько-скотарських племен білогрудівської культури. бо до того часу тут були умови лише для організації кочового скотарства.

Кочівники почали освоювати території, віддалені від водоймищ і великих річок. Як показали дослідження, вони, крім скотарства займалися землеробством. Про це свідчать знахідки рала, а також наскельні зображення биків в упряжі навіть на валунах знаменитої Кам'яної Могили. Отже, землеробство, ймовірно, носило допоміжний характер.

У кінці бронзового віку у зв'язку з розвитком металургії значно зросла роль землеробства, з'явилися більш досконалі металеві знаряддя – сокири, мотики, серпи. Пастуші племена у постійних пошуках нових пасовищ ставали агресивнішими, тому їх стосунки із сусідніми землеробськими племенами погіршувалися, а то й зовсім ставали ворожими. Кочівники постійно потребували нових пасовищ і намагалися збільшити територію свого розселення шляхом воєнних сутичок. З самого початку бронзового віку вони захоплювали не лише північ, лісостепову зону, але й захід, територію землеробських племен Придунав'я і Балкан.

У лісостеповій зоні певний час землеробство практично не розвивалося, але традиції часів трипільських племен підтримувалися певними групами населення, яке проживало тут у різні часи. Це стосується знарядь праці, використання сили волів і коней, систем землеробства. Тому племена білогрудівської культури не лише використовували ці основні технології землеробства, але й розвивали їх, зокрема започаткували перелогову систему обробітку полів, та значно збільшили розміри посівних площ. Поряд із основними зерновими культурами (пшениця кількох сортів, ячмінь тощо) культивуються льон,

коноплі, горох, сочевиця. Розвивається садівництво, городництво [19, 96].

Характерною ознакою бронзового віку була поява укріплених поселень, оскільки і для землеробів, і для пастухів особливого значення набув захист земельних угідь, пасовищ, а також і худоби – головного багатства племен [39, 100].

У досліджуваній період відбуваються прогресивні зміни у суспільному устрої і політичних формах життя. Основою тогочасних спільностей стає патріархальна сім'я. Глави великих сімей стають власниками земель, угідь, пасовищ, стад худоби, центрів металургії. Закладаються підвалини для майнового, а згодом і соціального розшарування суспільства. Поступово формується родоплемінна знать. Це підтверджують археологічні дані: трапляються багаті поховання, а також скарби, в тому числі і скарби зброї (Бесарабський та ін).

Вищого рівня досягла духовна культура, особливо в аспекті образотворчого мистецтва. Зокрема, появляються перші схематичні скульптурні зображення людини – головної продуктивної сили суспільства. Напевно, ці скульптурні відтворення відіграли політичну роль в обрядових дійствах. Дослідники вважають, що спершу вони появилися у середовищі пастуших племен, а згодом поширилися і у землеробів (свідченням цього є знамениті білогрудівські стели). Розвивалася також і мала пластика. Певний спад мав місце у керамічному виробництві, що особливо яскраво спостерігається на фоні трипільської кераміки.

Значного вдосконалення набув обряд поховання: підкурганні могили одночасно відігравали роль своєрідних святилищ і обсерваторій. Ряд археологічних культур отримали свої назви саме за своєрідним обрядом поховань.

Для епохи бронзи характерна наявність великої кількості археологічних культур, які належали різним групам племен. Така багатоманітність була зумовлена зростанням господарської спеціалізації, мобільності племен, культурним і етнічним розвитком окремих груп тогочасного населення [39, 98–101].

Таким чином, бронзовий вік на території країни тривав з III – до початку I тис. до н.е., і тогочасне населення, яке залишилося після себе численні археологічної пам'ятки, досягло нового,

вищого рівня розвитку традиційних видів господарювання – землеробства, скотарства, бронзоліварного виробництва. Це зумовило зростання якості змін у суспільному устрої та духовній сфері життя.

4.2. Пам'ятки племен епохи бронзи на території історичної Уманщини

Доба бронзи характеризується великою кількістю археологічних культур.

Фото 23. Пам'ятки бронзового віку та скіфо-сарматського часу на Уманщині (за Г. Храбаном).

На території сучасної Уманщини у різні часи проживали племена ямної, зрубної, комарівської культур, поодинокі пам'ятки залишили носії катакомбної культури, а на етапі пізньої бронзи в

Уманському регіоні навколо сучасного міста сконцентрували свої поселення племена білогрудівської культури.

Початок бронзового віку на досліджуваній території пов'язаний з племенами ямної культури.

Її носії сформували певну спільноту ще в епоху енеоліту в степовій зоні. Вже на той час у них виникли і склалися основні особливості матеріальної і духовної культури

У XXVI ст. до н. е. племена ямної культури почали обживати території північніше р. Синюхи. Вони не зустріли ніякого опору, оскільки трипільці внаслідок значного погіршення кліматичних умов більше не в змозі були займатися землеробством. Певна їх частина (косенівська локальна група), яка зберегла хліборобські традиції, відкочувала на захід [29, 245]. Ті, що залишалися, вибрали пастуший спосіб виробничої діяльності і тому легко злилися з племенами ямної культури, були ними асимільовані.

Племена цієї культури споруджували свої могили на території трипільських поселень. Там, наприклад, на ряді площадок Косенівського поселення знаходяться їх кургани [29, 246]. Подібне явище спостерігається на Доброводському трипільському поселенні тощо.

Пам'ятки ямної культури виявлено біля сіл Піківець, Коржової, Сушківки [72, 8]. У фондах Уманського краєзнавчого музею зберігалися матеріали з розкопок О. Бидловського, що стосувалися ямної культури, проведених ним на початку XX ст. в Монастирищенському і Жашківському районах, зокрема: гостродонні горшки з сіл Долинка і Новосілки (Монастирищенського району) і кістяна шпилька з могили, розкопаної в селі Івахнах цього ж району. Пам'ятки ямної культури, знайдені біля названих сіл, згадуються і в науковій літературі [94, 14].

На території Жашківського району, біля сіл Баштечки, Королівка, Нагірна, знайдено понад 200 курганів, що утворювали окремі групи з 5-10 курганів кожна. У 1979–1980 роках їх досліджували вчені Інституту археології АН УРСР, ними досліджено 17 курганів, в яких виявлено 30 поховань ямної культури [35, 15].

Крім того, пам'ятки ямної культури, знайдено біля сіл Колодисте та Луківка Катеринопільського району, Криві Коліна,

Павлівка I та Веселий Кут Тальнівського району[32, 53].

Дослідники історії Уманщини зафіксували наявність на території краю пам'яток катакомбної культури, хоча основний ареал її поширення – степові простори від Дністра до Дону і на Кримському півострові. Очевидно, окремі загони кочівників-катакомбників проникали на територію краю і залишили після себе окремі пам'ятки. Племена катакомбної культури змінили ямне населення. Деякі дослідники вважають ці племена генетично спорідненими, але більшість – трактує як прийшли. Носії цієї культури займалися переважно скотарством (розводили овець і корів) і лише на окремих територіях – землеробством. Із ремесел досить поширеними було гончарство, бронзоліварна справа, обробка каменю. Кераміка катакомбників досить оригінальна за формами й оздобленням, що дає можливість їх ідентифікувати. Основні пам'ятки цієї культури – курганні поховання. У катакомбників був досить оригінальний поховальний обряд, за яким покійників клали у могили-катакомби у позі вешника, хоча на Подніпров'ї покійників клали у ґрунтові могили у випростаному стані [19, 120]. Але на території Уманщини поховання не виявлені так само як і невідомі і поселення. Перебування носіїв цієї культури на території краю було визначено за фрагментами посуду.

Приблизно в XVI–XII ст. до н. е. на всьому просторі степової зони від Волги до Дунаю встановлюється панування скотарсько-землеробських племен зрубної культури. Вони проникають і вглиб лісового Лівобережжя, а місцями навіть на Центральне Правобережжя, а, значить, і на Уманщину [82, 52]. Основні пам'ятки цієї культури – поселення, могильники, скарби, майстерні. Головними заняттями зрубників було землеробство і скотарство. На території Правобережжя ці племена споруджували наземні житла, збудовані з використанням каменю. Для опалення жител послуговувалися купольними печами з глинобитним подом. Це наводить на думку, що зрубники перейняли досвід домобудівництва від місцевого населення, оскільки на інших територіях житлами у них були землянки і напівземлянки, що опалювалися відкритими вогнищами.

Основним типом поховальних споруд є кургани, насипані над зрубами з колод дерева, у яких знаходилися покійники. У багатьох

випадках їх ховали і в безкурганних могильниках з небагатим супровідним інвентарем.

На території історичної Уманщини могильників не виявлено. Лише поодинокі речі ідентифіковані як пам'ятки зрубної культури. Для того, щоб з'ясувати, чи справді племена зрубників проживали на території краю, а чи лише епізодично заходили, необхідно провести цілеспрямовані фундаментальні дослідження.

Наприкінці бронзового віку виникли великі союзи племен, що є необхідною передумовою для утворення народностей. Територія Уманщини в цей час виступає як область контакту між ямно-катакомбними племенами і носіями середньодніпровської культури. Про це свідчать знахідки біля сіл Шуляки Жашківського району мініатюрних горщиків, про які згадує в одній із своїх статей Т. Пассек [72, 40-41], та Рижанівки Монастирищенського району, де в могилах знаходився посуд типу середньодніпровської культури [93, 68]. В Уманському краєзнавчому музеї зберігається горщик цієї культури з села Рогової Уманського району [94, 16].

Племена середньодніпровської культури займали лісові райони верхнього і середнього Подніпров'я. На територію сучасної Уманщини вони проникали у середньому періоді епохи бронзи. [82, 53].

До цього ж часу відносяться окремі пам'ятки комарівської культури, які знайдені на території краю. Племена цієї культури проживали у Прикарпатті, південній частині Волині, на півдні країни. І. Свешніков і С. Березанська вважають, що у формуванні даної культури важливу роль відігравали ряд культур, серед яких важливе місце займали носії пізньотрипільської [19, 108]. Тому не видається нереальним перебування якоїсь групи племен на території краю.

Племена комарівців також були землеробами, займалися скотарством, розводили коней кіз, овець. Землеробство носило підсічний, плужний характер. Землі, вкриті лісом розчищали за допомогою крем'яних і бронзових сокир. Житла у них були наземні підпрямокутної форми, де в одному з кутків стояла глинобитна піч, а попід стінами – ряди напівукопаних великих посудини.

Племена комарівської культури займалися різними ремеслами і промислами. Серед них розвиненими були гончарство,

бронзолivarне виробництво, ковальство. Поховання – підкурганні або у ґрунтових могильниках.

На території історичної Уманщини носії комарівсько-тшинецької культури також появлялися спорадично, тому залишили невелику кількість пам'яток.

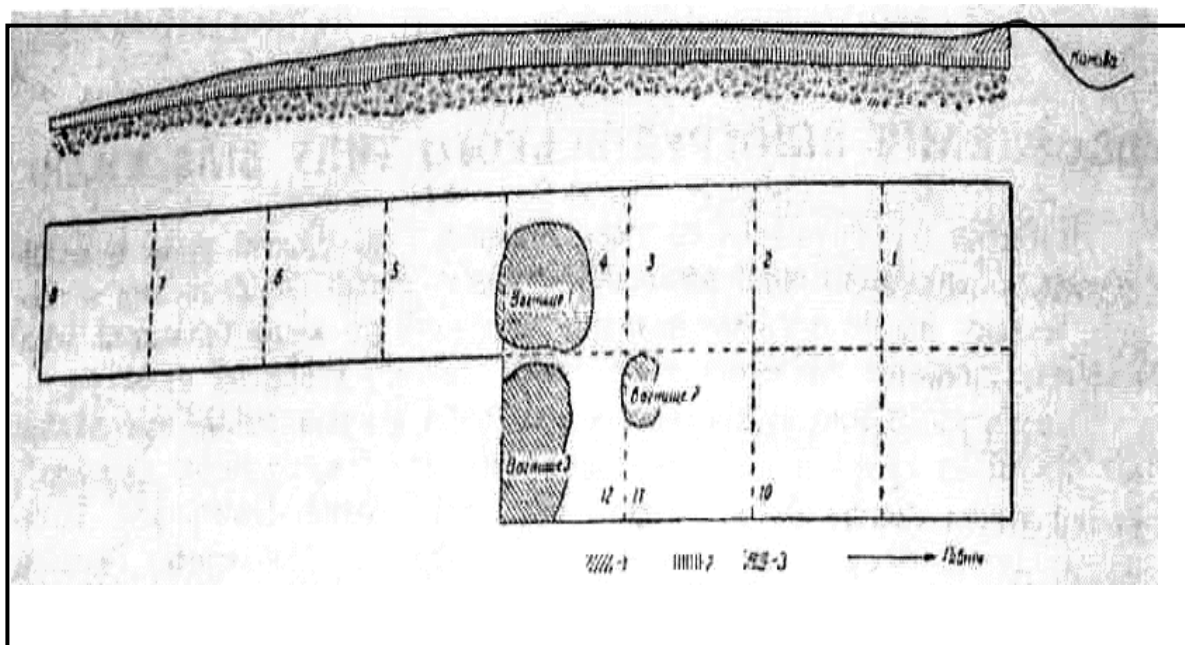
У кінці бронзового віку на Уманщині проживали племена, що займалися землеробством і скотарством, і залишки їх поселень були виявлені працівниками Уманського краєзнавчого музею під керівництвом П. Курінного у Білогрудівському лісі поблизу села Піківець [92, 29]. Саме тому їх ідентифікують як носіїв білогрудівської культури.

Пам'ятками білогрудівського типу є горби з культурними залишками, які відомі, як кургани з тіло спаленням, або як “білогрудівські зольники”. Групи таких горбів були відкриті біля сіл Піківець, Дмитрушки, Пугачівка, Попудня, Гереженівка, Собківка, Теклівка [88, 173].

Зазначені білогрудівські зольники являють собою курганоподібні підвищення із попелу та інших побутових решток – уламків глиняного посуду, кісток тварин, виробів з кременю тощо.

Зольники іноді знаходяться на поселеннях, а іноді й на великій відстані від водойм. Найповніше вивчені зольники, що навколо Умані, а також ті, що у селах Собківка, Краснопілка, Кочержинці, Ятранівка. Вони являють собою підвищення від 0,5 до 0,8 м, а іноді навіть до 2 м; діаметр насипу – 20–24 м, іноді – 45–50 м.

В одному із зольників у Білогрудівському лісі, в шарі чорноземного ґрунту, змішаного із значною кількістю попелу і побутовими рештками, було зібрано сім великих крем'яних вкладишів до серпів, кам'яне долото, уламок шліфованої кам'яної сокири, багато відщепів кременю, кістяні шило і долото, велику кількість (понад 1,5 тис.) уламків різних глиняних посудин, багато пряслиць та інших глиняних виробів, печини (обгорілої глини), дрібних каменів і кісток домашніх та диких тварин. Печина має відбитки лози, з чого видно, що вона є рештками обмазки стін якоїсь згорілої будівлі [112, 144].

Рис. 42. Розріз та план розкопок горба № 2 у Синицькому лісі:
 1 – рослинний шар; 2 – культурний шар; 3 – поховальний ґрунт.

Слідів поховань у зольниках не виявлено. У цих пагорбах траплялися також кам'яні зернотерки і просверлені сокири-молоти, глиняні формочки бронзових предметів та інші речі.

Практично у всіх зольниках виявляється глиняний посуд (горщики, блюда, кухлі з ручками), що має заглажену, нерідко лощену поверхню. Посуд прикрашено орнаментом з відбитків шнурочка, врізними насічками та наліпним валиком, інколи несучільним, а з одним опущеним донизу кінцем. Траплялися маленькі ємкості з великою кількістю дрібних круглих дірочок (друшляки) та ін. [51, 82].

У ряді пагорбів дослідники виявили залишки вогнищ, зокрема О.Тереножкін розглядав зольники як залишки стародавнього житла, а утворення насипу пояснював розвалом його стін [88, 10].

На місцях поселень білогрудівської культури знаходять металеві вироби, серед яких є бронзові прикраси, зброя та знаряддя праці. Про місцеве бронзолivarне виробництво свідчать знахідки у зольниках бронзолivarних форм для відливу ножів, браслетів, кельтів (в Уманському краєзнавчому музеї форма для відлиття експонується).

Племена білогрудівської культури розселилися нерівномірно і не щільно. Єдина значна концентрація білогрудівських пам'яток

зосереджена навколо Умані і вони густо займали площу 30–40 км у поперечнику. Можливо, це був один із найбільших їх племінних союзів [88, 201].

Племена цієї культури протягом XI–IX ст. до н.е. заселяли Уманщину. Понад 100 населених пунктів відзначено пам'ятками, які знаходились на відстані близько 5 км одне від одного, нерідко гніздами. Поселення білогрудівської культури розташовувались звичайно на південних схилах берегів річок і ярів, тобто у місцях, придатних для землеробства.

Житла обмащували глиною. Це були великі напівземлянки (від 40 до 120 м²), які мали прямокутну, відносно правильну форму. Були заглиблені на 1 м. у ґрунт. Зсередини стіни облицьовувалися товстими дерев'яними плахами. На земляній підлозі, місцями обмазаній глиною, були вогнища, викладені із каменю. Окремі вогнища розташовувалися на поді, вимощеному глиняними черепками. Дим від вогнищ виходив через отвір у покрівлі або через двері. Дах міг бути двосхилим і вкритим очеретом. Вогнища знаходилися також і поза межами жител. Очевидно, на них готували їжу у теплий період року.

Господарські ями знаходилися як всередині жител, так і за їх межами.

Оскільки контури жител чітко не прослідковуються, то їх визначають за місцезнаходженням вогнища, скупченням кісток, кераміки та інших речей. Проблемним є питання визначення типу будівлі. Іноді залишки вогнища інтерпретують як „зовнішні вогнища” або „літні кухні”, що також не виключається.

Як правило, житла у поселеннях розміщувалися в один, рідше у два ряди.

Таким чином, землі історичної Уманщини виявилися цілком придатними для тривалого проживання на них як пастуших, так і землеробських племен.

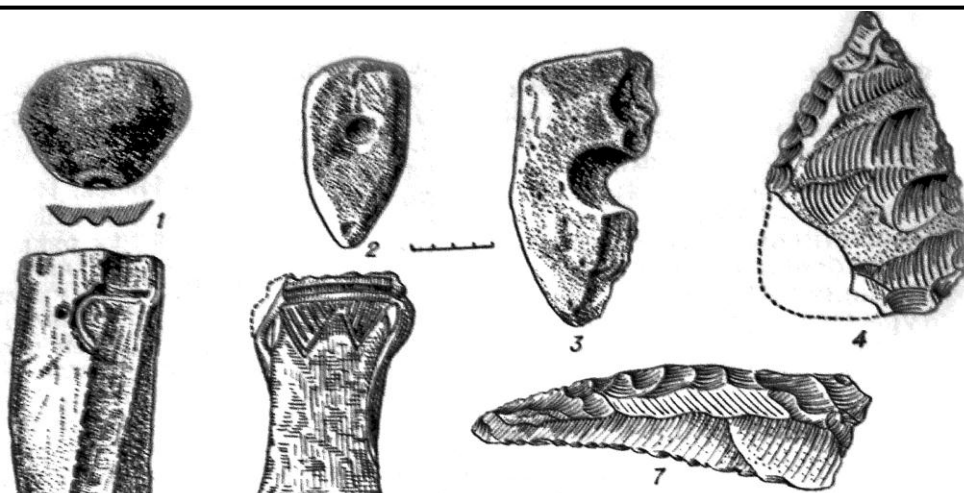
4.3. Господарське життя племен ямників і білогрудівців

Населення, яке проживало у цей період, займалося землеробством і скотарством. На етапі ранньої бронзи, коли на території сучасної Уманщини склалися природно-кліматичні умови степу, основним заняттям людей могло бути лише скотарство. Племена ямної культури випасали стада великої та

дрібної худоби, коней, вели кочовий спосіб життя.

Пам'ятки матеріальної культури племен білогрудівської

каме
соки
9,10,
із гли

В епоху пізньої бронзи природно-кліматичні умови змінилися і основним заняттям населення знову стало землеробство.

Землеробство. Основною галуззю господарства племен білогрудівської культури було землеробство. Дослідники встановили, що білогрудівці вирощували пшеницю і ячмінь. На деяких посудинах знаходять відбитки проса.

Топографія поселень дає підстави вважати, що для посівів готували вільні від лісу ділянки землі вздовж річкових долин. Ґрунти були глинистими і супісковими, тому вимагали великої праці. Землю обробляли за допомогою металевих знарядь праці. На території Правобережжя знаходять значну кількість бронзових і залізних мотик, що подібні до кельтів, але мають загнуту до середини клиноподібну робочу частину і незімкнуту втулку [88, 61].

Мотики використовувалися рідше, і більше всього, для обробки городніх культур. Збирали врожай серпами, серед яких, залежно від форми рукоятки, виділяють два види. Мололи зерно з допомогою ручних зернотерок.

Продукція сільського господарства зберігалась в ямах-сховищах, розташованих поблизу жител, а також в спеціальних великих глиняних посудинах, які називались зерновиками. Їх зберігали в господарських приміщеннях типу комор

Достеменно не відомо, що, крім зернових, вирощували білогрудівці. Оскільки у них були розвинуті прядіння і ткацтво, то, очевидно, вирощували льон і коноплі. Споживали і дикоростучі плоди яблук, груш, черешні, інші ягоди.

Тваринництво. Землеробство в умовах осілого побуту було тісно пов'язане з скотарством. Численний кістковий матеріал дав можливість археологам у цілому визначити видовий склад домашнього стада, з'ясувати, яке місце у господарстві білогрудівців займало полювання на диких тварин, а також відтворити видовий склад промислових тварин.

Остеологічний матеріал із зольників Синицького лісу і Собківки показав, що до складу домашнього стада входили: велика рогата худоба, вівці, кози, свині, коні. Крім того, у господарстві білогрудівців були собаки і кури.

З розкопок у Синицькому лісі визначено такий остеологічний

матеріал:

Види тварин	Кількість кісток	Кількість особин
Бик	15	2
Дрібна рогата худоба	6	2
Свиня свійська	10	2
Кінь	4	1
Собака	1	1
Олень благородний	2	1
Разом	38	9

[87, 180].

Кістяні псалії вказують на те, що коней розводили не лише на м'ясо, але й використовували для верхової їзди і для упряжу [2, 511].

Крім землеробства і скотарства племена епохи бронзи займалися мисливством і рибальством. На це непрямно вказують кістки диких тварин, знайдені на білогрудівських поселеннях Уманщини [88, 177]. У лісах було багато оленів, лосів, косуль, кабанів, зайців, лисиць та інших промислових звірів.

Серед кісткового матеріалу, знайденого на поселеннях, відсоток кісток диких тварин досить значний. Відсутність серед археологічного матеріалу знахідок наконечників стріл не означає, що не можна реконструювати процес полювання. Це стосується і рибальства, оскільки на поселеннях краю не знайдені рибацькі гачки або гарпуни. Але життя біля водойм так чи інакше сприяло риболовлі. За даними з інших поселень, вчені вважають, що рибу ловили руками або сітками, забивали острогами і кістяними наконечниками. Про наявність сіток свідчать фрагменти кам'яних і глиняних грузил, знайдені на ряді поселень.

Очевидно, білогрудівці користувалися човнами, залишків яких також не може бути. За даними експериментальної археології човен завдовжки 4 м два чоловіки могли видовбати за 10 днів. Причому перша частина човна була видовбана кам'яною сокирою, друга – мідною [7, 47].

Можливо, білогрудівці ловили рибу за допомогою заколів. Поширеним був промисел на молюсків, які також вживалися у їжу.

Засоби пересування. У пізній період бронзи з'являються різноманітні види повозок: великі вози з суцільними дерев'яними колесами, що оберталися разом з віссю, легкі бойові двоколкі повозки, у яких були колеса зі спицями. На окремих білогрудівських поселеннях сучасної Уманщини зустрічаються прясельцеподібні кружечки зі ступицями. Дослідники вважають, що це були коліщата від модельок возів.

Взимку для пересування користувалися, напевно, санками.

Ремесла і промисли. Сільськогосподарське виробництво у цих племен поєднувалось з різними видами ремесел.

Певного розвитку у білогрудівців набрала бронзоліварна справа. Вчені вважають, що технологію бронзоліварного виробництва вони перейняли у племен зрубної культури [39, 124].

З бронзи виготовляли переважно предмети озброєння.

Фото 24. *Бронзові вироби в експозиції Уманського краєзнавчого музею.*

На території сучасної Уманщини знаходять бронзові вироби –

кельти, наконечники списів і кинджали, а також кам'яні форми для їх виливки. На Собківському поселенні було знайдено частини кам'яної матриці для виготовлення шестигранного кельта, у якого від кутів леза до центру обідка йдуть додаткові грані. У Собківці, Андрусівці та інших поселеннях знайдені також уламки талькових ливарних форм для виготовлення наконечника списа. Ці наконечники, на думку дослідників, були пласкими і мали листоподібну форму.

За матеріалами досліджень встановлено, що наконечники списів були декількох видів: з довгим, середнім і коротким пером і втулками, різними за розміром.

Особливу групу утворюють наконечники з порівняно невеликим листоподібним пером і втулкою у вигляді широкого розтруба [2, 505].

У Білогрудівському лісі знайдено два обломки ливарних форм. Один із них раніше використовувався для виливки листоподібного кинджала [51, 76].

Крім того, білогрудівці виготовляли кинджали, що поділялися на дві групи: списоподібні з ромбічним потовщенням біля основи і з паралельними лезами та прямокутним черешком.

Дослідники вважають, що для білогрудівської культури були однаково типовими як кам'яні, так і глиняні ливарні форми [88, 94].

Напевно, з часом будуть знайдені й інші знаряддя для виготовлення виробів із бронзи – тиглі, ллячки.

Разом з тим на завершальній стадії свого існування білогрудівці освоїли виробництво заліза. На це вказує кусок залізного шлаку, знайдений на одному з поселень Уманщини. Самих залізних виробів, які були б віднесені до бронзового віку, поки що не знайдено.

Білогрудівські ремісники виготовлювали різноманітні вироби із каменю і кістки. Розкопки пам'яток цієї культури на території Уманського регіону показали, що в культурному шарі досить часто знаходиться велика кількість різних кам'яних знарядь: серпів, бойових молотів, наконечників списів, скребків та інших предметів.

Найбільш поширеним кременним знаряддям є вкладиші для серпів. Вони зустрічаються двох типів: досить великі серповидні

пластинки довжиною 10–12 см, в яких центральна частина злегка вигнута та звужена, і маленькі кремінні вставки, які являють собою пластини різних форм: трикутні (кінцеві) з одним загостреним кінцем і другим – вертикально зрізаним, чотирикутні (серединні) і хвостові, в яких один край зрізаний рівно, а другий – грубо оббитий. Довжина таких пластинок не перевищує 4–5 см. При складанні їх в одне ціле виходить серп значних розмірів з добре вигнутою формою.

Кам'яні знаряддя представлені здебільшого провушними бойовими молотками клиноподібної форми і кількома уламками молотків лопатевого типу. Можна припустити занепад техніки обробки каменю.

Фото 25. Речі з білогрудівських зольників.

Слід відзначити досить значну кількість знахідок уламків зернотерток, розтиральників і точильних каменів. Особливо

необхідно наголосити на тому, що культурний шар білогрудівських пам'яток насичений величезною кількістю каменів, звичайно круглої форми, невеликих розмірів, часто зі слідами обпалювання [11, 126].

Під час обстеження території Уманщини Г. Храбан знайшов відповідь на питання, звідки білогрудівці брали кремій для виготовлення знарядь праці.

Вчитель Бабанської школи І. Руденко повідомив, що між його селом і Аполянкою є поклади кременю. У 1963 р. Г. Храбан провів детальне обстеження балки, яка примикала до лівого берега р. Ревухи, і виявив у обривах і на її дні крем'яні конкреції – брили вагою 200–300 кг., багато менших відколів, відщепи. Цей кремій значно нижчої якості від привозного, яким користувалися трипільці з поселень на Уманщині. Аполянський кремій має сірий, з численними відтінками від вкраплень, колір. Інше родовище подібного мінералу було знайдено на правому березі р. Ятрань, між Рижавкою і Городницею, на полі „Кремінниця”. Ці кремінні конкреції були значно менших розмірів. Крім них також було багато уламків, відщепів. Третє родовище кременю було виявлене біля гирла на правому березі р. Білашка, понад берегом р. Тальянки, на полі с. Білашки [95, 7].

В епоху бронзи люди володіли вже усіма основними способами обробки каменю: обтісуванням, шліфуванням, свердлінням, пилянням.

Серед прийомів обробки кам'яних виробів, які характерні більше для епохи бронзи, слід виділити двосторонню обробку і виготовлення знарядь із відщепів. Удосконалились обробка поверхні виробів і виготовлення фактичних копій металевих виробів. Прикладом можуть бути вислообушні сокири катакомбної культури, які були знайдені на території Уманського регіону і експонуються у місцевому краєзнавчому музеї.

Проте у кінці епохи бронзи відбувається занепад техніки обробки каменю: майже зникають відполіровані кам'яні сокири. Шліфуванню піддається уже не вся поверхня виробів, а лише робочі частини. Зокрема, знайдені під час розкопок групи зольників біля с. Собківки молотки зашліфовані досить неохайно, ретуш кремінних знарядь значно поступається перед тією, що характерна для більш раннього часу [11, 126].

Значного розвитку у племен, які населяли Уманщину в епоху бронзи, досягло *гончарне виробництво*.

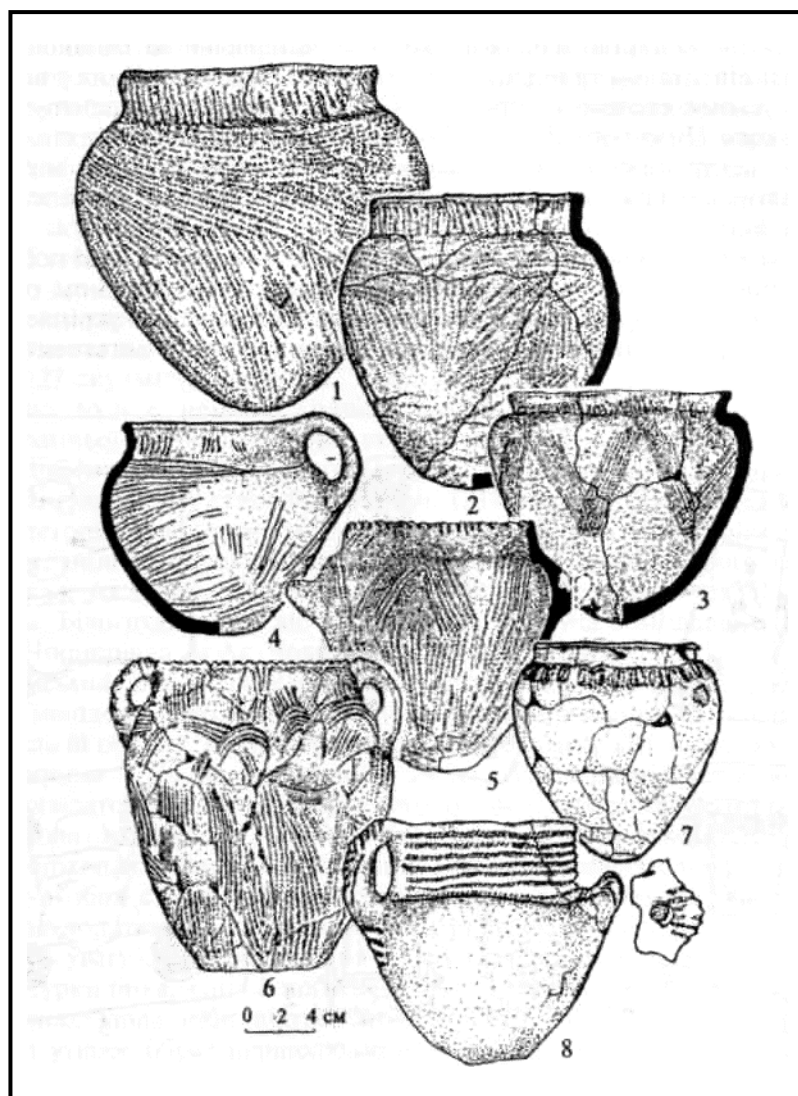
Незважаючи на регіональні особливості, ямна кераміка має низку спільних ознак. Посуд виготовляли з глини із домішками піску, товчених черепашок, вапняку. Випалювали кераміку у вогнищах або ямах.

Характерними для ямної спільності є горщики з яйцеподібним тулубом, округлим, іноді гострим дном, поверхня яких вкрита смугастим згладжуванням. Вінця невисокі, зазвичай прямі або трохи відігнуті назовні. Іноді на таких посудинах є вуха або ручки. Рідше трапляються горщики з плоским дном і з тулубом яйцеподібної форми, ще рідше – такі форми, як кружки, глечики, миски, в тому числі на ніжках – курільниці.

Орнаментальні композиції наносилися за допомогою відбитків шнура, штампів, прокресленими лініями. Серед орнаментальних композицій – зображення трикутників вершинами донизу. На посудині є наліпи – вертикальні або горизонтальні валики, ручки, які також оздоблювали відбитками шнура. Прикрашали здебільшого вінця або верхню частину тулуба посудин.

Посуд ямної культурної спільності відображає натуральний характер господарства, простий побут з досить універсальним і нечисленним набором форм керамічних виробів, рухливий характер життя населення, адже округлодонний посуд призначався для встановлення саме у відкритих вогнищах на тимчасових стоянках [20, 150].

Характеристиці посуду білогрудівської культури окрему працю присвятила С. Березанська [6]. Весь посуд білогрудівської культури виліплено від руки, більшість із глини з домішками товченого граніту. В якості домішки використовували також товчений тальк, слюду, вапно та пісок. Поверхня посудин заглажена, хоча і трапляється нерівна та підлощена. Випал посуду якісний, колір або коричневий або чорний. Посуд білогрудівської культури ділять на кухонний, столовий та ритуальний.

Рис. 44. Посуд ямної культурної спільності.

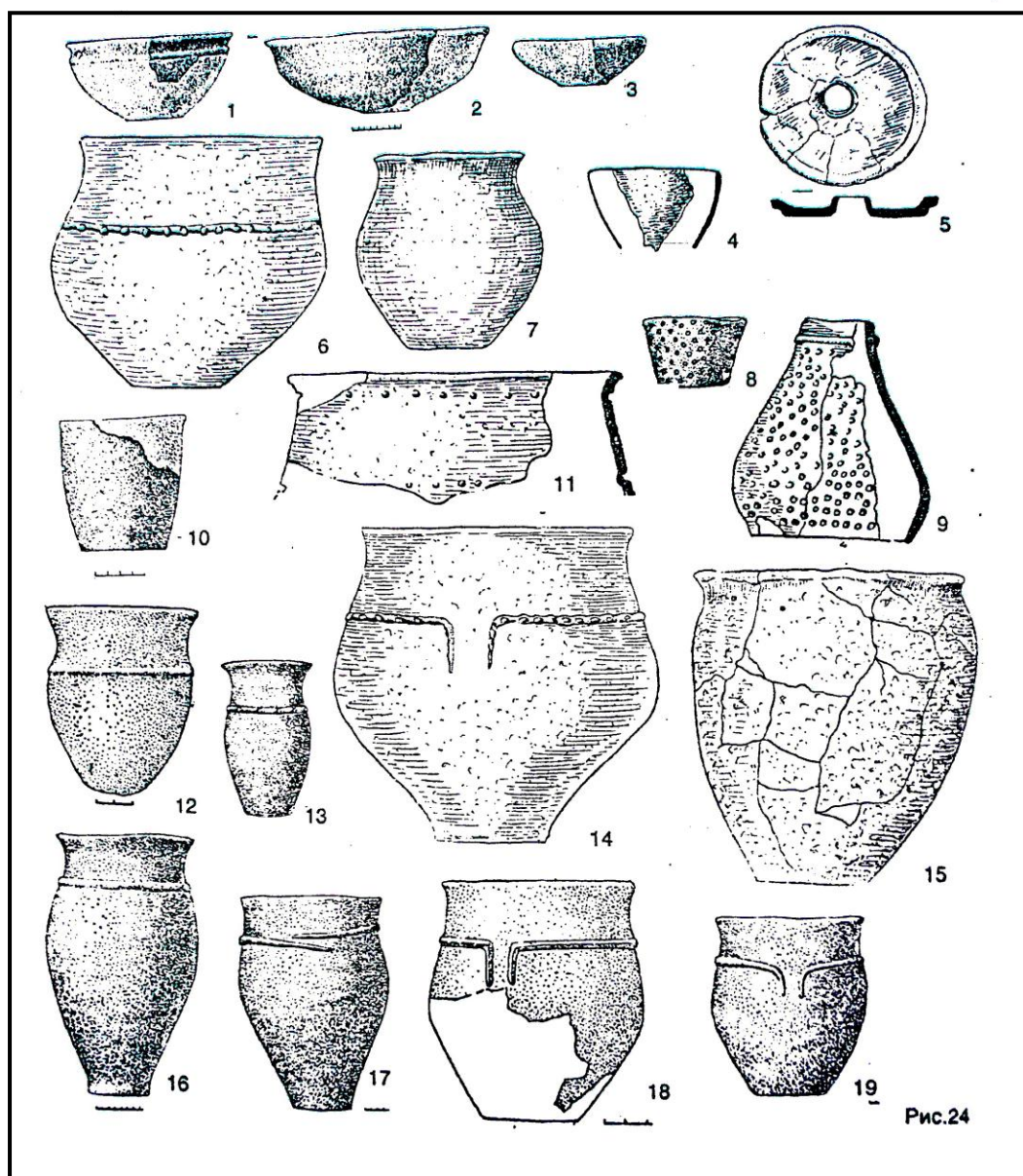
Кухонний має в масі грубі домішки (граніт, вапняк). Форми посудин – тюльпаноподібні горщики та банки виотою 30–40 см. Краї вінець відігнуті назовні. Біля основи шийки вміщено наліпний валик, що оперізує посудину або має кінці, які вільно спускаються донизу. Є посудини, прикрашені двома або трьома наліпними валиками. Донна частина іноді має край, що виступає назовні. Банкоподібні посудини зазвичай неорнаментовані, невеликих розмірів, висотою до 12 см.. Знайдено також глиняні дуршлагі та цідилки різних форм з наскрізними отворами.

Столовий посуд виготовлений більш якісно. Виділяють три основні форми: миски, черпаки та кубки. Миски профільовані або непівсферичні, з невеликим денцем, іноді загнутими всередину вінцями. Численні черпаки відносно невеликі за розміром, висотою до 6–8 см. Ручки черпаків овальні або плоскі в перетині, зазвичай

виступають над вінцями. Є підтип витягнутих по вертикалі черпаків, висота яких сягає до 10–15 см. Ручки так само виступають над вінцями. Більшість черпаків не орнаментована. Трапляються екземпляри, прикрашені прокресленими лініями.

Орнаментальні композиції, які здебільшого розміщені нижче плічок, складаються з горизонтальної лінії (іноді двох), які оперізують посудину, а також груп коротких похилих або ламаних ліній.

Рис. 45. Посуд білогрудівської культури.

1–4 – миски. 5 – накривка. 6, 7, 10–19 – горщики. 8–9 – цідилка (дуришлаги).

Інша досить поширена форма столової кераміки – кубки. Вони досить тонкостінні, мають підлощену поверхню. Це посудини з

округлим тулубом, діаметр вінець менший за максимальний, а самі вінця трохи відігнуті назовні. Орнамент на кубки наносився прокресленими лініями або зубчастим штампом. Орнаментальна зона звичайно розташовувалася нижче плічок, під шийкою. Композиції складаються з кількох рядів паралельних горизонтальних ліній, які оперізують тулуб, і від яких опущені відрізки косих ліній або трикутників. Іноді на плічках кубків робили невеликі овальні наліпи. [20, 156].

До числа ритуального посуду відносять мініатюрні вироби, висотою 2–5 см, які відтворюють великі посудини. Ці знахідки зроблено в основному в зольниках (курганоподібних скупченнях попелу), насичених фрагментами кераміки, кісток тварин та іншими речами.

Населення білогрудівської культури посуд використовувало по-різному. Для приготування їжі населення лісостепової зони послуговувалося високими посудинами, які за формою нагадували квітку тюльпана. У подібних посудинах тільки більших розмірів, зберігали продукти: крупи, муку, молоко, воду. Глибокі миски, чаші, вази та черпаки використовували як столовий посуд. Дірчасті друшляки застосовувалися для проціджування молока і виготовлення сиру, мініатюрні посудини слугували для обрядових дійств [7, 36].

Ювелірна справа

У Білогрудівській культурі відома невелика частина бронзових прикрас. Найчастіше зустрічаються браслети в півтора оберти із незімкнутими кінцями або з кінцями, які заходять один на одного. Такі прикраси знайдені у Собківці. Подібні вироби зустрічаються і в Печерському могильнику (сучасна Вінничина). У Собківці знайдено фрагменти ливарної формочки для відливки вузької пластини.

З бронзового дроту або стрічки виготовляли і персні, які були знайдені на згаданих поселеннях.

Певного поширення на білогрудівських поселеннях набули шпильки з голівками різної форми: кільцеподібної, кулястої і з боковою петлею. Деякі з них знайдені на поселеннях сучасної Уманщини. зокрема, на Собківському поселенні шпильки із кільцеподібною голівкою [2, 508].

Характерними прикрасами племен білогрудівської культури

були двоспиральні скроневі підвіски. Їх виготовляли з круглого дроту, згорнутого у дві спіралі різного діаметру і повернуті у протилежні боки. Менша спіраль утворювалася із 1–1,5 витка, більша з 4–6. Такі підвіски знайдені на Собківському поселенні.

В одному із зольників Білогрудівського лісу виявлено дві прикраси, виготовлені із кістки: шпилька з потовщеною підтрикутною голівкою, у центрі якої є маленький круглий отвір: вісімкоподібна пластинка, орнаментована наколами [2, 509].

Кістяні вироби – молоточкоподібні шпильки, які знаходять разом з кістяками бусами і підвісками – амулети з ікол хижаків ... Очевидно, на думку тогочасних людей, такі амулети повинні були охороняти людей від злих сил за життя і у потойбічному світі після смерті [39, 104].

Отже, на території сучасної Уманщини в епоху бронзи значного розвитку досягли землеробство, скотарство. Розвивалися ремесла, і в першу чергу, бронзолivarне, а також інші види ремесел: гончарство, ковальство, ювелірна справа.

Фото 26. Кістяні вироби білогрудівців у експозиції Уманського краєзнавчого музею.

4.4. Суспільний устрій. Елементи духовної культури племен ямної та білогрудівської культур

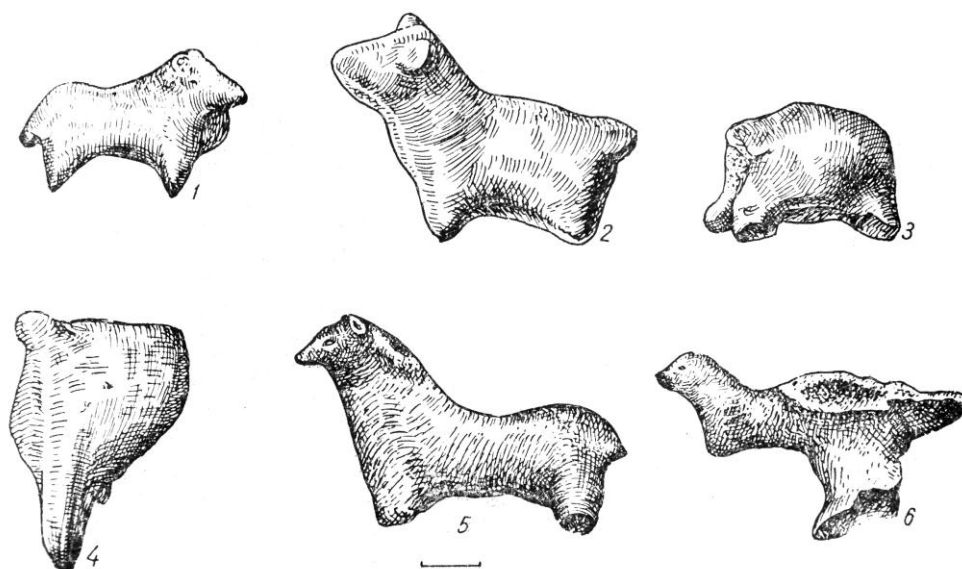
Племена ямної культури мали високу для свого часу суспільну організацію патріархального типу. Матеріали курганних могильників, де в основному були захоронені чоловіки – голови сімей, підтверджують особливе місце чоловіка у житті племені ямної культури [70, 12]. Проте немає достовірних даних про майнове розшарування спільноти. Тільки окремі знахідки (булави, кинджали) можна розглядати як символи влади племінних вождів [39, 105].

Концентрація населення навколо Умані вказує, що це могло бути племінне об'єднання (союз племен). Воно складалося з окремих племен і родів. Основою білогрудівського суспільства були громади. Очевидно, кожна громада проживала у поселеннях, залишки яких відкриті і досліджені.

Рештки поселень, знаряддя праці, зброя, прикраси, що дійшли до нас завдяки археологічним розкопкам і випадковим знахідкам, дають повне уявлення про господарство і матеріальну культуру стародавнього населення епохи бронзи. Набагато важче уявити собі його духовне життя, про яке залишилося надзвичайно мало слідів.

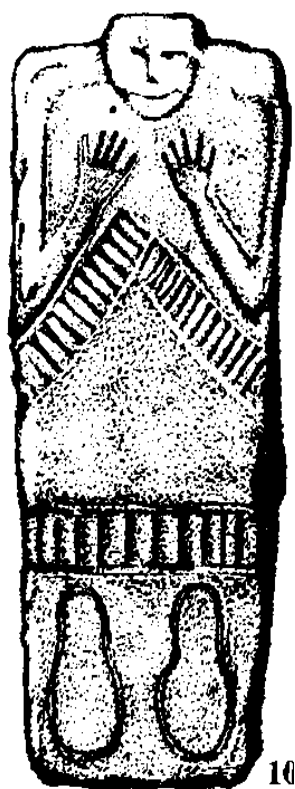
Елементами духовної культури є витвори мистецтва, у тому числі ювелірного, пластика, скульптурні фігури (знамениті білогрудівські стели), орнаменти на посудинах, матеріали поховань і так звані зольники.

Окрему групу предметів мистецтва становить пластика. Її утворюють виключно зооморфні підгрупи (птахів і тварин). Фігурки знаходять у зольниках. Всі вони виготовлені із глини того ж складу, що й посуд. На деяких із них видно сліди ангобу. Розміри фігурок невеликі, переважно 5–7 см. Виготовлені без видимого старання, сильно стилізовані. Іноді підкреслені найбільш характерні риси – роги у биків, морда у свиней, шия у коня, ноги у птахів. Найчастіше зустрічаються фігурки свиней, биків, коней, овець. Трапляються фрагментовані зображення птахів з довгою шиєю і віялоподібним хвостом [6, 65].

Рис. 46. Зооморфні та орнітоморфні фігурки з білогрудівських зольників.

З племенами ямної культури пов'язані й антропоморфні стели, які могли уособлювати або самого покійника, або символізувати якісь племінні божества. Зразком високого рівня монументальної скульптури є відомий керносівський ідол.

Рис. 47. Білогрудівська стела.

На території сучасної Уманщини подібних пам'яток не зафіксовано. Проте на них дуже подібними є білогрудівські стели, які могли виникнути під впливом попередників – ямників [39,106].

Пам'ятники (стели) виявлено і описано П. Курінним ще у 20-х роках минулого століття. Дослідником під час обстеження Білогрудівського лісу знайдено 4 цілих стели і один фрагмент (голова) п'ятої.

Одна зі стел, що найкраще збереглася, була виготовлена із брили пісковика висотою 1,03 м., 0,4 м. завширшки у плечах, 0,36 м. завширшки на рівні п'ят і 0,1 м. завтовшки. Поверхня старанно зарівняна, краї заокруглені. На плиту з лицевої сторони шляхом повторного стесування були нанесені такі деталі: лице, руки, груди, обшивка верхнього і спіднього одягу, ноги з кулеподібними завершеннями, руки, штрихування одягу на боках, зазначено хребет (або шов одягу), штрихування та обшивку одягу ззаду.

Лице відтворено дуже схематично. Зігнуті у ліктях руки, розкриті долоні на грудях, які, очевидно, передають сцену моління.

Стела № 2 виявилася досить пошкодженою, зате з нижньою частиною (коренем), яку білогрудівські майстри закопували у землю вертикально. Стели 3 і 4 мають вигляд стовпчиків без зображень [49, 196–198].

На думку практично всіх дослідників, ці стели мали цілком культове призначення.

Важливим елементом духовної культури племен бронзового віку були різні культи, які дослідникам вдається реконструювати за матеріалами пам'яток, знайдених на території Уманщини.

Своєрідними у білогрудівців були культи, особливо землеробський. На це вказують знахідки глиняних моделей зерен, „хлібців”, „паляниць”. Існували також культи вогню, сонця тощо. В ідеології племен ямної культури помітне місце посідав культ предків.

Певне ідеологічне навантаження несли орнаменти на посуді.

На окремих посудинах зустрічаються смислові інформативні композиції, які передають уявлення племен ямної культури та білогрудівських землеробів про землеробські цілі, про час, про їх вірування.

Орнаменти на керамічному посуді, що зустрічається на землях

Уманщини, ще не були предметом спеціального дослідження. Вони просто зафіксовані в археологічних звітах.

Особливий інтерес становить досить велика посудина з обламаним краєм вінець. Вона має високий піддон, округлий опуклий тулуб і пряме низьке горло. Глина, з якої виготовлена посудина, містить у вигляді домішки випалені зерна (просо?). На плічках її ще по сирій глині прокреслені неглибокими лініями такі знаки: знак у вигляді літери „Л”, квадратик, коротка ламана лінія, три довгі, три короткі й чотири довгі вертикальні смужки. Перед нами якась піктограма, що вказує на культове призначення цієї посудини. Можливо, що й інші мініатюрні посудинки служили для якихось культових дій, наприклад жертвоприношення [87, 179].

Складність ідеологічного уявлення передають і поховальні пам'ятки, у характері і влаштуванні яких відбилосся багато уявлень того часу.

Більш складними були поховальні пам'ятки носіїв ямної культури. Покійників вони ховали під курганами, спорудження яких вимагало зусиль великого колективу. Звичай споруджувати кургани виник у племен цієї культури ще в епоху енеоліту й існував протягом всього віку, виражаючи патріархальний устрій, який постійно ускладнювався. На думку окремих дослідників, курган був не лише поховальною спорудою, але й священним місцем. На вершинах окремих курганів у давнину були святища, що свідчить про складні системи ідеологічних уявлень ямників. Для поховання викопували велику яму, на дно клали покійника у скорченому вигляді і посипали вохрою. Червона вохра могла символізувати життя, світло, очищення. Поховальні ями могли перекриватися дерев'яними плахами або очеретом [39, 106].

Поховальні споруди насипали на відкритих місцевостях, і як правило, біля води. Кургани, які збереглися до нашого часу, фіксують межі родоплемінних територій [39, 102].

Про велику роль вгоню у світогляді племен бронзового віку свідчить один із поховальних обрядів білогрудівців – обряд трупоспалення. На думку С. Березанської, він існував ще з часів мідного віку. Цей обряд полягав у тому, що покійників віддавали очищувальному вгоню, спалювали у якомусь спеціально відведеному для цього місці, а потім попіл ховали в ямах [7, 50-

51].

Внаслідок недостатніх археологічних досліджень поховальних пам'яток відомо не так і багато. Проте відомо, що поховання є підкурганним і ґрунтовим. За обрядом поховань вони поділяються на могили з трупопокладенням і трупоспаленням. Для поховань в Уманському регіоні і найближчих до них місцевостях, де проживали білогрудівці, характерні ґрунтові могильники з обрядом трупоспалення. Покійників у могилу клали у скорченому положенні, на правому боці, головою на захід. Разом з ними клали супровідний інвентар, який і давав можливість дослідникам ідентифікувати покійників за їх приналежністю до певної спільності. Зокрема, бронзові прикраси: ланцюжки, персні, височні підвіски на більшості білогрудівських поховань дуже подібні.

На території історичної Уманщини зустрічаються як могильники, так і поодинокі поховання. Зокрема В. Стефанович виявив могили з похованням у скорченому вигляді. Серед поховального інвентарю були бронзові браслети із товстого дроту, кінці якого заходили один на одного. Він ідентифікував їх як білогрудівські. Проте, на думку вчених, їх вік ще потребує уточнення.

Іноді поховання знаходять випадково. Так, під час дослідження трипільської площадки у с. Легедзине на Тальнівщині у кінці 90-х років ХХ ст. несподівано знайшли поодинокі поховання. За бронзовим інвентарем вдалося з'ясувати, що похований у ньому білогрудівський мисливець.

Проблема зольників.

Люди-землероби завжди намагалися вшанувати сонце, від якого залежало життя. Ще з епохи неоліту виникла ціла система свят, пов'язаних з початком і кінцем польових робіт.

Дослідник С. Березанська, розглядаючи проблему зольників білогрудівської культури, залучила значний етнографічний матеріал, щоб інтерпретувати зольники як залишки від „священних” вогнищ [7, 50–51].

Щодо пояснення характеру зольників, існує декілька думок.

Перші дослідники цих пам'яток, виходячи з їх подібності до курганних насипів та наявності золи і окремих обгорілих предметів, визначили їх як поховальні пам'ятки – кургани з

трупоспаленням[51; 9; 11]. Одні вчені вважають, що зольники утворилися з побутової золи на місці довгочасних поселень, і зазначають, що окремі з таких зольників утворилися навіть на місці стародавніх жител [87]. Інші – продовжують за перечувати їх побутовий характер, розглядаючи їх як поховальні пам'ятки з трупоспаленням [51]. І. Шовкопляс зауважував, що на основі досліджень, які були проведені на білогрудівських зольниках, а також на основі вивчення подібних зольників на ряді поселень та городищ скіфського часу, розташованих в лісостеповій зоні України, мабуть, правильним буде розглядати їх саме як побутові комплекси, тобто скупчення побутових решток, залишених людьми на місцях своїх довгочасних поселень. Тим часом не виключено, що звичай зсипання побутової золи у певних місцях був пов'язаний з певними релігійними уявленнями людей, можливо, у зв'язку з віруванням в надприродну силу вогню [112, 144].

Автори „Нарисів історії...”, говорячи про природу зольників, зазначають, що зберігання золи в окремих місцях відоме у різних народів і пов'язане з культом вогню і землеробськими святами [70, 94].

Безумовно, інтерпретація Уманських пам'яток як поховальних споруд є правдоподібною. Ззовні білогрудівські пам'ятки дуже нагадують невисокі пласкі кургани.

Відомо, що для поховального ритуалу взагалі, і особливо для поховань населення Північного Причорномор'я, в скіфські часи досить характерним був обряд тризни [8, 121]. Тризна відбувалась і при обряді зі спаленням, і при обряді з трупопокладанням. В більшості випадків обряд тризни здійснювався під час похорон чи поряд з могилою, чи безпосередньо над нею, але до спорудження курганного насипу. Однак, відомі випадки, коли влаштовували повторну тризну вже на насипаному пагорбі.

Обряд тризни завжди супроводжувався жертвоприношеннями. В жертву приносили тварин, речі домашнього вжитку, прикраси; в багаття, на якому спалювався небіжчик, кидали залишки їжі, посуд, який використовувався під час поховальних бенкетів.

Крім цього, обряд тризни звичайно відбувався із розведенням вогнищ, необхідних для спалювання небіжчика за обрядом

трупоспалювання і для приготування ритуальних страв при будь-якому обряді.

Все вищесказане і дало підставу вважати, що білогрудівські пам'ятки є поховальними спорудами. Проте на сьогоднішній день ця версія більшістю дослідників не підтримується, бо відсутні самі поховання. У кожному випадку мали бути залишки поховальної тризни тут же, під насипом, в насипах курганів, чи де-небудь поряд знаходяться людські кістки, неперепалені, перепалені чи кальциновані, залежно від обряду поховання.

У білогрудівських пам'ятках на Уманщині поховань ні в насипі, ні в материках немає [51, 81].

Існує трактування білогрудівських пам'яток як залишків давніх поселень. Таке пояснення зольникам дає О. Тереножкін [87, 174].

Підставою для цього є, насамперед, їх інвентар, який носить характер суто побутових уламків глиняного посуду, кісток тварин, печини, каміння, часто зі слідами дії вогню тощо.

Найбільш важкою для пояснення є та обставина, що ці пам'ятки поєднують в собі такі, на перший погляд, несумісні ознаки, як неприродний курганоподібний насип із чорнозему, подібний могильним насипам і наявність звичайних побутових речей, пов'язаних із житлом.

Цілком очевидним є штучний характер цих споруд. В їх основі лежить припіднята площадка, на якій розміщені вогнища, кострища і якісь споруди у вигляді обмащених, обпалених площадок і ям, а над всім цим – чорноземний насип, який часто підстилають міцні шари попелу [51, 81]. При подібному трактуванні структура насипу залишається зовсім незрозумілою.

Білогрудівські пагорби відрізняються від поселень підбором інвентаря.

Стосовно кераміки особливо виділяється співвідношення мініатюрних посудин. Під час розкопок, які проводилися працівниками Уманського краєзнавчого музею в Білогрудівському лісі, потім О. Тереножкіним в Синицькому лісі і, нарешті, під час розкопок в Собківці, з'ясували, що кількість мініатюрних посудин в білогрудівських пам'ятках коливається від 25 до 35 штук на насип. На самому поселенні в Собківці було знайдено всього три фрагменти таких посудин.

Тому найбільш вірогідним поясненням для цих своєрідних пам'яток є те, що зводиться до їх інтерпретації як культових споруд, які виникли в результаті певних релігійних уявлень. Прихильницею саме такого трактування є С. Березанська, яка тривалий час досліджувала білогрудівські пам'ятки на Уманщині [8].

Дослідниця З. Священко у своїй монографії використовує етнографічний матеріал для проведення ряду аналогій.

Поява землеробства поставила людину в гостру залежність від оточуючої її природи. Весь хід землеробських робіт, вся їх продуктивність знаходилась в тісному зв'язку з переміщенням сонця, зміною пір року, дощем та засухою. Безсилля людини в боротьбі з природою спричинило необхідність різними засобами (за допомогою прохань, подарунків, жертв та обрядів) привернути до себе прихильність відповідних божеств. З'являються особливі місця, які використовувалися для культу – священні ліси, скелі, будуються площадки та вівтарі для здійснення культів.

В усіх таких обрядах майже завжди головну роль відігравав вогонь. Це пояснюється тим, що вогонь в той час вважали ланкою, що зв'язує сонце – джерело життя, тепла і світла із землею, як частиною сонця, яка так же священна, як і воно саме.

Внаслідок цього культ бога-сонця, який тісно пов'язаний із землеробськими урочистостями, переплітався зі святковою обрядовістю культу вогню, а також з переживаннями тотемічних культів.

Ідея бога, який помирає і воскресає, пов'язана із циклічним пересуванням сонця і з циклічними змінами всього живого, була властива всім землеробським народам.

Літнє сонцестояння чи день, після якого сонце починає опускатися все нижче природньо з тривогою зустрічався з тих пір, коли людина почала спостерігати рух світил. Звідси, очевидно, з метою утримати сонце, допомогти йому, виникла ціла система свят, пов'язана з літнім і зимовим сонцестоянням і співпадаючих з початком і кінцем польових робіт. Так виникло вшанування святого Іоанна, широко розповсюджене по всій Європі.

Святкування дня літнього сонцестояння відоме й у мусульман і це, безумовно, вказує на те, що цей обряд не залежить від релігії і є пережитком більш давніх часів.

Найбільш давні свідчення про існування у слов'ян звичаїв, пов'язаних із запаленням в певну пору року великих вогнищ, переконують, що зусилля, які докладались християнськими соборами VIII ст., для ліквідації язичницьких звичаїв були надзвичайно потужними.

У середньовічні часи землеробський обряд полягав в розпалюванні на полях великих вогнищ, біля яких співали і танцювали люди. В цей час діти збирали кістки і різне сміття і спалювали його на вогні [82, 60].

Однак і в більш пізній час звичаї святкування дня зимового сонцестояння існували в Англії, Албанії і в південних слов'ян. Святкування полягали в тому, що селяни розпалювали великі вогнища, а потім попелом посипали свої поля, нібито для збільшення родючості.

Як було з'ясовано, в більшості випадків білогрудівські зольники знаходяться на підвищених місцях, на вододілах рік, часто на штучних пагорбах. Це свідчить про бажання виділити на ландшафті місце, де проходив той чи інший обряд.

Вогонь, як символ зв'язку із сонцем та життя, був обов'язковим при таких урочистостях. Кількість попелу і форма вогнищ могли залежати від різних чинників: надлишків чи нестачі палива, боязні пожежі тощо.

Можливим є також пояснення основного інвентаря зольників, який складався із великої кількості кухонного посуду, необхідного для трапези, каміння, яке використовувалось для приготування їжі, серпів, які, можливо, приносились в жертву богу врожаю.

Уманські зольники в основному є культовими місцями, пов'язаними з різними обрядовими діями і священною роллю вогню. Підтвердженням цього є незаперечний факт свідомого збереження попелу; наявність в зольниках культового інвентаря і своєрідних споруд також культового призначення; етнографічні джерела, які свідчать про те, що у давніх землеробських народів були широко розповсюджені весняні польові і осінні урожайні обряди, які супроводжувались запалюванням вогню. Дослідник Л. Залізник вважає, що з очищувальною метою кожна сім'я зсипала попел та побутові відходи у відведеному місці, здійснюючи при цьому певні ритуальні дії [1, 197].

Таким чином, у XI–IX ст. до н.е. на території сучасної

Уманщини простежується нове піднесення матеріальної і духовної культури.

Провідною галуззю господарства білогрудівських племен було орне землеробство. Для обробітку землі використовували рала, сохи. Білогрудівці розводили велику і дрібну рогату худобу, свиней, коней, домашню птицю. Певну роль у господарстві відігравали промисли – полювання, рибальство, каменерізна і косторізна справа.

Значного розвитку досягли ремесла, насамперед, бронзолivarне, а також інші види: гончарство, ковальство, ювелірна справа.

Про розвиток обміну і торгівлі свідчать знахідки виробів із бронзи, імпортного посуду.

Значно ускладнилася соціальна структура суспільства: проходило майнове розшарування.

Матеріали поодиноких поховань і могильників засвідчують про складне духовне життя, дають інформацію про культу племен, їх вірування і обряди.

Фрагментарні відомості до нас дійшли про мистецтво того часу. Вони збереглися в орнаментах посуду, в прикрасах бронзових і кістяних знарядь, у примітивних антропоморфних і зооморфних зображеннях і скульптурах.

ВИСНОВКИ

Розбудова української держави на сучасному етапі сприяє формуванню нової державницької ідеології, що зумовлює необхідність переосмислення історичного процесу в Україні. Важливу роль у цьому процесі відводиться історичному краєзнавству.

Особлива увага надається дослідженню окремих регіонів України.

Дослідження історії рідного краю розкриває багато нових і важливих проблем, збагачує українську історію в цілому. Виділення і детальне вивчення історії окремих регіонів, їх населення дає можливість виявити їх роль в історії українського народу, дослідити і конкретизувати на новому рівні знань специфічні особливості їх розвитку, співвідношення з іншими територіями у загальному контексті історії України.

Уманщина є одним із таких важливих регіонів. Автохтонне населення цієї території сформувалося в найдавніші часи. Як свідчать археологічні знахідки, перші люди появилися тут у період палеоліту. Протягом наступних віків на території краю проживали племена трипільців, білогрудівців, носіїв зарубинецької та черняхівської культур, які вели осілий спосіб життя, займалися землеробством і скотарством. Вперше на територію краю трипільці прийшли приблизно сім тисяч років тому. Це був період становлення нової культурно-історичної спільноти, яка отримала свій розвиток на землях сучасної Черкащини і, в першу чергу, на території нашого краю.

Вони прийшли з запасами кількох сортів пшениці і ячменю, із стадами великої і дрібної рогатої худоби, іншою живністю, з навичками хліборобства і скотарства. Протягом майже тисячі років трипільці освоювали родючі землі Христинівщини. Практично у кожному селі знаходять залишки їх життєдіяльності. Археологічні дослідження, проведені на деяких поселеннях, підтверджують високий рівень матеріального і духовного життя. Східні трипільці успішно обробляли поля, займалися розведенням худоби, освоювали сировинні запаси краю; споруджували затишні і теплі оселі, оскільки мали печі з димарями; створювали перші поселення-гіганти (протоміста), а отже, досягли високого рівня виробничої, соціальної організації і

управління; домоглися значних успіхів у розвитку різноманітних ремесел (кремінна індустрія, ткацтво, домобудівництво, виробництво кераміки). Деякі види ремесел, у першу чергу, керамічне, досягли надзвичайно високого рівня і перетворювалися в общинні. Гончарі обслуговували потреби не лише своїх общин, а й виготовляли високоякісний, красивий і міцний посуд для обміну на інші побутові речі. Володіючи технікою поліхромного розпису, про що свідчать матеріали розкопок, трипільці досягли вершин майстерності декорування заглибленим орнаментом і канелюрами. Східнотрипільський посуд став яскравою етнографічною ознакою цієї спільноти.

Трипільці знали і різні промисли, про що також свідчать знахідки на території краю.

Багатим було духовне життя тогочасного суспільства. Вчені констатують складну систему релігійних вірувань, численних сімейних та общинних культів, які лише частково вдалося реконструювати. Особливістю східнотрипільської обрядовості була наявність общинних храмів, що є однією з рис цивілізації. Враховуючи високий рівень економічного життя, суспільної організації, наявність общинних ремесел, створення протоміст, спорудження і використання громадських споруд, є всі підстави послуговуватися терміном “трипільська цивілізація” саме до східнотрипільської культурно-історичної спільноти. Можна лише гордитися, що благодатні землі нашого краю стали колискою цієї цивілізації.

На території краю також прослідковується доля східних трипільців. На кожному поселенні видно сліди пожарищ, що засвідчують культ вогню. Трипільці кожних 50-70 років спалювали свої поселення і переселялися на нові землі, оскільки попередні виснажувалися в ході інтенсивного хліборобства. Очевидно, частина трипільців помандрувала на схід (на територію сусідніх районів Черкащини). Окремі общини залишилися. Вони проіснували до фінальної фази (етап ВІІ) і були поглинуті переселенцями з Придністров'я. Не зовсім мирною була поява кукутенців. Не обходилося без військових сутичок. Свідченням цього є відвойована територія в межах сучасного с. Христинівка, де кукутенці створили одне з перших протоміст. Про войовничий характер прийшлих кукутенців

свідчать знахідки бойових наконечників стріл.

Дослідники їх ідентифікують як зброю для ведення бойових дій.

Проте вже на наступному етапі (СІ) у природі відбуваються незворотні процеси потепління. Клімат стає посушливим, що ніяк не сприяє розвитку землеробства. Таким чином, трипільці-землероби уступили місце племенам пастухів. Територією сучасної Христинівщини на певний час заволоділи кочові племена так званої ямної культури, основним заняттям яких було скотарство. Як пам'ять про себе, вони залишили невисокі кургани, розкидані по полях нашого краю.

Трипільці не зникли безслідно у часових просторах: свою спадщину вони передали іншим хліборобським племенам.

Відгомін будь-якої зі сторін духовного життя трипільців можна побачити в сучасній українській культурі. Це зокрема виявляється в орнаментах українських вишивок, у писанкарстві, різьбярстві. Народ зберіг стародавні обряди, коріння яких сягає часів східних трипільців.

То чи можна їх вважати предками сучасних українців? Це питання дискусійне і викликає доволі гострі суперечки в наукових колах. Можна ствердно відповісти на нього, якщо прийняти твердження, що кукутенці і трипільці споріднені, але зовсім різні спільноти. Можна припустити, що кукутенців слід вважати предками сучасних румунів і молдаван, а трипільців – предками українців. Як було зазначено, ряд досліджень підтверджують версію походження східних трипільців від автохтонних племен Буго-Дністровської неолітичної культури. У такому разі висновком буде положення про те, що трипільці зайняли провідне місце у процесі культурогенезу нашого народу та розвитку менталітету українства. Цей висновок виходить із теорії О.Цвек про походження східнотрипільської культури, за якою ця культура виникла на основі ранньотрипільської (кукутенської) спільноти Буго-Дністровського межиріччя, але в подальшому на протязі тисячоліття вже розвивалася на власній основі, витворивши цілком нову спільноту.

На території сучасної Уманщини племена трипільців з'явилися вже на етапі ВІІ-СІ. Це були представники західної гілки культурно-історичної спільноти Кукутен-Трипілля –

кукутенці. В археологічній науці їх називають представниками небелівської, томашівсько-сушківської і косенівської локальних груп (у порядку їх заселення краю).

Вони появилися у межиріччі Південного Бугу і Дніпра внаслідок демографічного вибуху у західному регіоні їх проживання (Подністров'ї).

Територія сучасної Уманщини у ті часи була незаселеною і цілком придатною для проживання і занять землеробством та скотарством. Природно-кліматичні умови були сприятливими, які вчені називають атлантичним оптимумом. Ґрунти, хоч і з невеликим шаром гумусу, сірі лісові, все ж були достатньо родючими. Тим більше, вони були цілиніми. Певна кількість лук і заплавів давала змогу прохарчувати худобу. Більше половини території сучасної Уманщини покривали, отже, цього було достатньо для будівництва жител, опалювання приміщень у холодну пору року тощо.

Трипільці переселялися в основному по ріках Ятрань, Гірський та Гнилий Тікичі та інших.

На територію краю вони вже прийшли зі своїми стадами худоби, культивованими сортами зернобобових, реманентом.

Вчені припускають, що заселення були цілком мирним, на відміну від сусідніх регіонів (сучасних Монастирищенського, Христинівського, Маньківського, Тальнівського районів), де на той час проживали племена східних трипільців.

Але певний час необхідно було докладати величезних зусиль для освоєння природних ресурсів. Тому поселень на етапі існування небелівської локальної групи було ще мало. Розміри їх теж були невеликими. Зате на етапі заселення краю племенами томашівсько-сушківської групи вже появляються поселення-гіганти (протоміста): Доброводи, Томашівка, Сушківка.

Саме в цей період відбувається найбільше піднесення матеріальної та духовної культури кукутенців. Особливо яскраво це помітно на кераміці, яка з-поміж інших виробничих та побутових речей дійшла до нашого часу у найбільшій кількості. Такого розмаїття форм посуду, а особливо її орнаменталії, кукутенці ще не досягали ніколи. Знахідки керамічних комплексів, неосяжне багатство орнаментальних композицій, вражаючі розміри поселень зрештою поставили перед вченим світом

проблему визначення КІС Кукутень-Трипільля як цивілізацію (за визначенням М. Відейка – „Трипільську цивілізацію”).

Аналіз пам'яток томашівсько-сушківської групи дав можливість виділити 4 фази її розвитку. Було з'ясовано, що на останній фазі розвитку спільноти починаються регресивні процеси, зокрема це стосується певного скорочення території проживання і проявів зворотної міграції.

На етапі заселення краю племенами бринзенської спільноти з Подністров'я, яка на території краю отримала назву косенівської локальної групи, умови проживання значно погіршуються. Насамперед це проявляється, на думку вчених, в аридизації клімату. Поступово утверджуються суббореальний посушливий клімат, який перетворює землеробство у проблемне заняття, оскільки виснажилися ресурси (в першу чергу, це стосується лісових масивів, ґрунтів).

Тому регресивні зміни у матеріальній та духовній сферах племен косенівської локальної групи прослідковуються значно чіткіше. Зокрема, звужується ареал поширення культури, зменшуються розміри поселень. І хоча протоміста все ще створюють, але їх розміри не досягають 100 га. Регрес відбувається у житло будівництві: на фінальній фазі поряд з наземними житлами (іноді двоповерховими) появляються заглиблені і напівземлянки.

Значно збіднюється орнаментация посуду: вона стає монохромною (домінує чорна фарба).

Під впливом несприятливих природних чинників, певного тиску з боку степових енеолітичних племен скотарів починається міграція племен косенівської групи. Деякий час племена ямників і косенівців співіснують (про що свідчать підкурғанні поховання ямників у межах трипільсько-кукутенівських поселень).

Проте згодом на території краю починають повністю домінувати племена ямної культури, життя яких становить зміст нової сторінки з історії сучасної Уманщини.

Процес дослідження поселень трипільсько-кукутенської культурно-історичної спільноти на території краю продовжується. На сьогоднішній день відомо понад 42 поселення цієї культури на Уманщині, проте їх донині ще не ідентифіковано: немає достатньо інформації, щоб віднести те чи інше поселення до вищевказаних

локальних груп. Крім того, невідомі поселення східнотрипільської культури: східні трипільці досить густо проживали на території сучасних сусідніх районів: Монастирищенському, Христинівському, Маньківському, Тальнівському.

На території краще досліджених поселень району необхідно шукати виробничі центри: гончарівства, металургії, ткацтва тощо. Необхідно також досліджувати культові центри, предмети культу, побутові речі та інше.

Нові розвідки дозволять точніше, повніше реконструювати житла і відтворити побут, суспільний устрій та духовну культуру деяких предків.

На думку вчених, та археологічна культура, носії якої першими досягли помітних успіхів в аграрній сфері та розвитку технологій, цілком закономірно має посісти особливе місце в історичних концепціях. На теренах України мали місце такі досягнення, як розвиток хліборобства та ремесел (металургії, металообробки, гончарства тощо), а це є свідченням багатой і яскравої трипільської культури, яка є виявом зародження найдавніших цивілізацій у планетарному масштабі. Трипільській культурі властиві ще й такі явні ознаки цивілізації: міста (протоміста), монументальна архітектура (храми), укріплення, реміснича спеціалізація, суспільна диференціація тощо.

Не менш важливою є і та спадщина трипільців, яка дійшла майже до ХХ ст.: хліборобство, топографія поселень, спосіб спорудження жител, розпис хат і печей, визначні господарські і народно мистецькі традиції тощо. Це дало підставу багатьом вченим стверджувати, що корені українського народу сягають саме у трипільську культуру.

Однією з найяскравіших сторінок минулого Уманщини є епоха бронзи (кінець III – початок I тисячоліття до н.е.). Спочатку на територію краю перекочували племена ямної культури, які певний час проживали тут, випасаючи стада худоби. На наступному етапі бронзового віку територія краю, можливо, не була заселена. Тут зрідка на короткий час появлялися племена катакомбної, зрубної, середньодніпровської, комарівської культур. На завершальному етапі епохи сюди прийшли білогрудівці і почали освоювати досліджувальний край. Вони принесли з собою розвинене землеробство, скотарство, ремесла і промисли, високий

духовний розвиток. Ці племена залишили після себе численні пам'ятки матеріальної і духовної культури, які відомі за курганоподібними пагорбами – так званими „зольниками”.

Територія поширення білогрудівської культури охоплює, по суті, все Дністро-Дніпровське межиріччя, проте основним регіоном їх розселення була сучасна Уманщина.

Племена цієї культури протягом XI – IX ст. до н.е. заселяли Уманщину. Більше, ніж у 21 населених пунктах знайдені їх пам'ятки.

Дослідники виділяють дві основні зони розселення білогрудівців: північну і південну. Уманщина входить до південного регіону їх проживання.

Білогрудівська культура із самого початку її виділення і дослідження привертала до себе значну увагу вчених та краєзнавців.

Початок історичних досліджень Уманщини можна віднести до рубежу XX ст., коли цією проблемою зацікавився уманський археолог П. Курінний. Окремим питанням історії цієї культури на території історичної Уманщини присвячені праці С. Березанської, Г. Тітенко. Зокрема, передскіфський період на території краю став предметом дисертаційного дослідження С. Березанської. Розкриваючи ті чи інші питання, вище вказані вчені звертаються до матеріалів, знайдених на території регіону. Слід згадати також праці Т. Пассек, О. Тереножкіна.

У 50 – 60-ті рр. XX ст. помітний внесок у дослідження Уманщини здійснили співробітники Уманського краєзнавчого музею Г. Храбан, В. Стефанович та О. Діденко. Здобуті ними матеріали є солідною джерелознавчою базою. Дослідниками проведена велика робота з виявлення і обстеження об'єктів на місцях. Звіти, здані цими дослідниками до Інституту археології АН УРСР, містять великий обсяг наукової інформації, докладний опис матеріалів. Зокрема, Г. Храбан виявив і описав 167 археологічних пам'яток на території Уманщини, серед них – 4 ямної, 4 – середньодніпровської, 115 пам'яток білогрудівської культур. В. Стефанович та О. Діденко у своїй монографії подали опис 6 пам'яток ямної, 2 – середньодніпровської, 22 – білогрудівської культур.

Природні умови Уманщини на час заселення племенами

ямної культури були придатними лише для скотарства. Проте на фінальному етапі бронзового віку вони стали надзвичайно сприятливими для землеробства. Ґрунти, багаті гумусом, наявність достатньої кількості водних ресурсів, лісів, вигідні природні умови для захисту від можливих зовнішніх впливів – все це перетворювало Уманщину у край, придатний для заселення і проживання племен землеробів білогрудівської культури.

Їх поселення розташовувалися на південних схилах берегів, річок і ярів, й іноді на значній відстані від водних ресурсів.

Поселення знаходилися на невеликій відстані одні від одних і групувалися навколо одного племінного центру, на місці якого зараз знаходиться Умань.

Житла, в основному, були напівземлянками, заглибленими у ґрунт на 1 м, будівлі на дерев'яному каркасі, стіни яких були оббиті плахами і обмащені глиною. У будівлях і за їх межами були наявними господарські і зернові ями-комори.

Провідною галуззю господарства племен ямної культури було скотарство, а білогрудівських – землеробство. Для обробітку землі використовували мотики, рала, сохи.

Племена ямної культури здебільшого розводили велику рогату худобу, коней, а також велику і дрібну рогату худобу, свиней, коней, домашню птицю. Певну роль у господарстві відігравали промисли – полювання, рибальство, каменерізна справа.

Значного розвитку досягли ремесла, насамперед, бронзолivarне, а також інші види ремесел: гончарство, ковальство, ювелірна справа.

На розвиток обміну і торгівлі як внутрішньої так і зовнішньої вказують деякі види керамічного посуду, характерні для племен сусідніх культур, імпорти бронзи і виробів з неї.

Ускладнилася соціальна структура суспільства: інтенсивно проходило майнове розшарування, виділялася знать.

Матеріали археологічних досліджень засвідчують про складне духовне життя племен епохи бронзи, дають інформацію про їх культу, вірування і обряди.

Значного рівня досягло і мистецтво особливо прикладне, свідченням чого є знахідки ювелірних виробів, орнаментация посуду, антропоморфні стели носіїв білогрудівської культури.

Надзвичайно важливою є та спадщина білогрудівців, яка перейшла до носіїв чорноліської культури на етапі раннього залізного віку і згодом дійшла майже до ХХ ст. Це хліборобство, топографія поселень, визначні господарські і народно-мистецькі традиції тощо. Місцезнаходження центру праслов'янства на території сучасної Уманщини перетворює наш край у важливу арену формування однієї з світових цивілізацій.

Цілком очевидно, що Уманщина за концентрацією археологічних знахідок різноманітних матеріальних культур найдавнішої доби належить до найбільш заселених територій, що дає можливість зробити висновок про неперервність розвитку населення в найдавніші часи, стверджувати унікальність цієї території за своїми природно-кліматичними умовами в досліджуваний період, що дозволяло мешканцям досягти значного рівня господарського та суспільного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Археологія України: Курс лекцій / за ред. Л. Л. Залізняка. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.
2. Археология Украинской ССР. В 3 т. – К., 1985. – Т.1. – С. 499–512.
3. Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси : Сіяч, 1995. – 136 с.
4. Ашурков В. Н. Историческое краеведение / В. Н. Ашурков, Д. В. Коцюба, Г. Н. Матюша. – М. : Просвещение, 1980. – 192 с.
5. Бевз Г. П. Історія Уманщини / Г. П. Бевз. – К., 1997. – 104 с.
6. Березанська С. С. Кераміка білогрудівської культури / С. С. Березанська. // Археологія. – Т. XVI. 1964. – С. 75–80.
7. Березанская С. С. Культуры эпохи бронзы на территории Украины / С. С. Березанська. – К., 1988. – 76 с.
8. Березанская С.С. Памятники предскифского времени на Уманщине и их историческое значение: дис. ... канд. ист. Наук / С. С. Березанська. – К., 1959. – 180 с.
9. Березанская С. С. Поселение предскифского времени в с. Собковка / С. С. Березанская, Г. Т. Ковпаненко // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – К. : Изд. АН УССР, 1952. – С. 78–84.
10. Березанская С. С. Поселение белогрудовской культуры в с. Собковка / С. С. Березанська, Г. Т. Ковпаненко // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – №1. – К., 1954. – С. 78-84.
11. Березанська С. С. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу / С. С. Березанська, Г. Т. Тітенко // Археологія. – Т. IX. – К., 1954. – С. 182–191.
12. Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцевская на Днестре : К истории ранних земледельческо-скотоводческих племён на юго-востоке Европы / С.Н. Бибииков // МИА. – № 38. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1953.
13. Бибииков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья. // Советская археология. – 1965. – № 1. –

С. 274–288.

14. Богаевский Б. Л. Орудия производства и домашние животные / Б. Л. Богаевский. – Львов, 1937. – 235 с.

15. Бондаренко Т. В. Історичні аспекти розвитку краєзнавчої діяльності в Україні / Т. В. Бондаренко. // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Частина 2. / Гол. ред.. М. Т. Мартинюк. – К. : Міленіум, 2006. – С. 34–39.

16. Бузян Г. Н. Характерные черты домостроительства Косеновской локальной группы / Г. Н. Бузян, Е. А. Якубенко // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов 1-го полевого семинара. – Тальянки, 1990. – С. 58–63.

17. Бучинський І. О. Клімат України / І. О. Бучинський. – К., 1961. – 48 с.

18. Васіна З. Український літопис одяжі / З. Васіна. – Т.1. – К. : Мистецтво, 2003. – С. 54–93.

19. Винокур І. С. Археологія України. Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004. – 480 с.

20. Відейко М. Ю. Кераміка бронзового віку // Рижов С. М., Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Давня кераміка України. – К., 2002. – С. 145–192.

21. Відейко М. Ю. Нова хронологія Кукутені-Трипілля / М. Ю. Відейко. // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К. : Просвіта, 2003. – С. 106–117.

22. Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація / М. Ю. Відейко. – К. : Академперіодика, 2002. – 141 с.

23. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909–1913 рр. / С. Гамченко. // Трипільська культура на Україні. – Т. I. – К., 1926. – С. 31–41.

24. Гарбузова Л. Д. Археологічні дослідження Григорія Юхимовича Храбана / Л. Д. Гарбузова. // Григорій Юхимович Храбан – археолог, історик України та краєзнавець Уманщини. – Умань : РВЦ “Софія”, 2007. – С. 36–40.

25. Горохівський П. Нарис історії Христинівщини / П. Горохівський. – Умань : Аналітик, 2003. – 154 с.

26. Горохівський П. Східнотрипільська культура на землях Христинівщини / П. Горохівський. – Умань: РВЦ „Софія”, 2009. – 72 с.
27. Гуменна Д. Минуле пливе в прийдешнє / Д. Гуменна. – Нью-Йорк, 1978. – 375 с.
28. Гусєв С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III т. до н.е / С. О. Гусєв. – Вінниця : Антекс – УЛТД, 1995. – 298 с.
29. Давня історія України. В 3-х т. / за ред. П. П. Толочка та ін. – Т.1. – К. : Наукова думка, 1997. – С. 231–358.
30. Даниленко В. Энеолит Украины / В. Даниленко. – К., 1974.
31. Діденко О. Стела з Білогрудівського лісу // Збірник археологічних пам’яток Уманщини / За ред. Б. Черномаза – Т 1. – Умань, 2006. – С. 254–256.
32. Діденко О., Стефанович В., Черномаз Б. Збірник археологічних пам’яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – 234 с.
33. Доманицкий В. Исследования и раскопки / В. Доманицкий. // Археология Южной России. Т 1. – К., 1889. – С. 116–117.
34. Енциклопедія трипільської цивілізації /за ред. М. Ю. Відейка : В 2-х т. – Т.1. – К., 2004.
35. Жашківщина : минуле і сьогодення. (Автор-упорядник С. Горошко). – К., 2001.
36. Заєць І. І. Дослідження трипільської культури на Поділлі / І. І. Заєць. // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К. : Просвіта, 2003. – С. 284–287.
37. Журавльов О. Мисливство трипільських племен України / О. Журавльов. // Трипільська цивілізація у спадщині України. Матеріали наук.-практ. конфер. – К. : Вид. центр. „Просвіта”, 2004. – 328 с. – С. 201–210.
38. Історія сіл і міст Української РСР. У 26-ти томах. Черкаська область. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972.
39. История Украинской ССР. В 10 т. – К., 1985. – С. 98–128.
40. Кесь О. Антропогенные изменения геоморфологических процессов и антропогенный рельеф / О. Кесь, Б. Косов. // Климат, рельеф и деятельность человека. – М., 1981. – 328 с.

41. Козловська В. Розкопки 1916 р. біля с. Сушківки Уманського повіту на Київщині / В. Козловська. // Записки Українського Наукового товариства. – Кн. XVII. – К., 1918. – С. 55.

42. Козловська В. Точки трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині / В. Козловська. // Трипільська культура на Україні. – Т. 1. – К., 1926. – С. 43–66.

43. Колесников А. Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья: Опыт социальных реконструкций в археологии / А. Г. Колесников. – К. : Наукова думка, 1993. – 152 с.

44. Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих культур Юга СССР / Г. Ф. Коробкова. – Л. : „Мысль”, 1987. – 456 с.

45. Круц В. А. К истории населения Трипольской культуры в междуречье Юного Буга и Днепра / В. А. Круц // Первобытная археология. Материалы и исследования. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 117–132.

46. Круц В. А. Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002–2004 гг. / В. А. Круц, А. Г. Корвин-Пиотровский. – К. : Корвин-Пресс, 2005. – 140 с.

47. Круц В. О. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи / В. О. Круц, С. М. Рижов. // Археологія. – 1985. – №51. – С. 45–55.

48. Круц В. О. Ранок землеробського світу. Пам'ятки трипільської культури на Тальнівщині / В. О. Круц, В. В. Чабанюк, Д. К. Чорновіл. – К. : Техніка, 2000. – 48 с.

49. Курінний П. Білогрудівські стели / П. Курінний. // Коротке звітлення ВУАК. – Т. 1 – К., 1931. – С. 189–218.

50. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну / П. Курінний. – Полтава, 1994.

51. Курінний П. Розкопки Білогрудівських могилоподібних горбів / П. Курінний. // Коротке звітлення ВУАК за 1926 р. – К., 1927. – С. 79–83.

52. Курінний П. Розкопки біля с. Томашівки / П. Курінний. // КЗВУАК за 1925 р. – К., 1926. – С. 54–60.

53. Курінний П. Розкопки біля с. Томашівки на Гуманщині / П. Курінний. // Коротке звітлення ВУАК за 1926 рік. – К.,

1927. – С. 54–62.

54. Логвинов К. Природа Украинской ССР. Климат / К. Логвинов, М. Щербань. – К. : Гидрометиздат, 1984. – 407 с.

55. Магура С. Питання побуту на підставі залишків трипільської культури / С. Магура. / Зб. „Трипільська культура на Україні” – К., 1926. – Вип. 1.

56. Малинова Р., Малинов Я. Прыжок в прошлое / Р. Малинова, Я. Малинов. – М., 1988.

57. Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ / В. М. Массон. – Л., 1976. – 228 с.

58. Мицик В. Міста Сонця / В. Мицик. – Тальне, 1993. – 40 с.

59. Мовчан І. І. До питання про появу поселень трипільської культури на Корсунщині / І. І. Мовчан, О. В. Цвек. // Пам'ятки та визначні місця Шевченківського краю : Проблеми охорони та дослідження. Тези доповідей науково-практичної конференції 27-28 травня 1997 р. в м. Каневі. – Канів, 1997. – С. 136–139.

60. Мовша Т. Г. Две параллельные линии развития трипольской этнокультурной области / Т. Г. Мовша. // НОСА. – 1975. – Ч. 1. – С. 69.

61. Мовша Т. Г. Отчёт Доброводского отряда Трипольской экспедиции за 1983 г. / Т. Г. Мовша. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1983 / 30 б.

62. Мовша Т. Г. Работы на Черкасщине / Т. Г. Мовша. // Археологические открытия 1983 г. – М., 1985. – С. 320–321.

63. Мовша Т. Г. Раскопки на трипольском поселении у с. Косеновка / Т. Г. Мовша. // Археологические открытия 1985 г. – М., 1987. – С. 374.

64. Мовша Т.Г. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской экспедиции 1981 г. / Т. Г. Мовша, С. А. Балакин, А. Г. Колесников. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1981 // 11 а.

65. Мовша Т. Г. Отчёт о работе Уманского отряда Черкасской экспедиции по своду 1987 г. / Т. Г. Мовша, А. Н. Гудим-Левкович. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1987 / 36 б.

66. Мовша Т.Г. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской экспедиции 1982 г. / Т. Г. Мовша, А. Г. Колесников.

// Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1982 // 21 г.

67. Мовша Т. Г. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской комплексной экспедиции 1985 г. / Т. Г. Мовша, А. Г. Колесников. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1985 // 23 б.

68. Монин А. С. История климата / А. С. Монин, Ю. А. Шишков. – Л. : Гидрометиздат, 1979. – 407 с

69. Найдавніша історія України : у 3-х т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т.1. – 560 с.

70. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття): Монографія. – К. : ВПЦ Київський університет, 2001. – 266 с.

71. Паламарчук Є. Зорі Трипілля / Є Паламарчук, І. Андрієвський. – Вінниця : Тезис, 2002. – 134 с.

72. Пассек Т. К вопросу о среднеднепровской культуре Т. Пассек. – КСИИМК. – Вып. XVI, 1947. – 563 с.

73. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений / Т. С. Пассек. // МИА. – № 10. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1949.

74. Пашкевич Г. Палеоботаничні дослідження трипільської культури / Г. Пашкевич. // Трипільська цивілізація у спадщині України. Матеріали наук.-практ. конфер. – К. : Вид. центр. „Просвіта”, 2004. – 328 с. – С. 194–210.

75. Пічкур Є. В. До історії вивчення пам'яток косенівської локальної групи / Є. В. Пічкур. // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – К. : Корвін-Прес, 2003. – С. 116–119.

76. Предтеченский П. П. Очерк позднеледниковой и послеледниковой истории климата СССР / П. П. Предтеченский. – М. : Наука, 1957. – 563 с.

77. Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита / Б. А. Рыбаков. // СА. – 1965. – № 1,2.

78. Рижов С. М. Гончарство племен трипільської культури / С. М. Рижов. // Давня кераміка України. – К., 2001 – С. 5 – 60.

79. Рижов С. М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело. Автореферат дис. канд. іст. наук. 07.00.04. Археологія. / С. М. Рижов. – К., 1999. – 18 с.

80. Рижов С. Небелівська група пам'яток трипільської культури / С. Рижов // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 101–114.
81. Рижов С. Небелівська локально-хронологічна група в Буго-Дніпровському межиріччі (етап ВІ–СІ трипільської культури) / С. Рижов. // Тез. доп. V Він. обл. істор.-краєзн. конф. – Вінниця, 1985. – С. 46–47.
82. Священко З. В. Історія Уманщини (з найдавніших часів до середини XVII ст.) / З. В. Священко. – Черкаси : Ваш дім, 2006. – 228 с.
83. Союз Умань” – 1918. – 28 червня.
84. Стефанович В. А. Отчёт о проведённой разведке 1960 г. / В. А. Стефанович. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1960/21.
85. Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура Д. Я. Телегін. – К., 1968. – 280 с.
86. Тереножкин А. И. Основы хронологии передскифского периода / А. И. Тереножкин. //СА, 1965. – №1. – С. 63–85.
87. Тереножкін О. І. Поселення білогрудівського типу біля Умані / О. І. Тереножкін. // Археологія. – Т. V – К., 1951. – С. 173–191.
88. Тереножкин А. И. Предскифский период на днепровском Правобережье / А. И. Тереножкин. – К. : Изд. АН УССР, 1961. – 248 с.
89. Терлецький О. Вплив природи на історію України / О. Терлецький. – Л. : Просвіта, 1997. – 75 с.
90. Ткачук Т. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд) / Т. Ткачук, П. Мельник. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – 238 с.
91. Товстуха Є. Українська народна медицина / Є. Товстуха. – К., 1992.
92. Умань : історико-географічний та економічний нарис. – Черкаси, 1957. – 149 с.
93. Фабриціус І. В. До питання про топографію племен Скіфії / І. В. Фабриціус. // Археологія. – Т.V. – К., 1951. – С. 65–72.
94. Храбан Г. Ю. Археологічне вивчення краю. З досвіду Уманського краєзнавчого музею. (Рукопис) / Г. Ю. Храбан. – Умань, 1960. – 45 с. // УКМ. – Ф. 2553, Д-1366.

95. Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки крайнього заходу Черкаської області. Щоденник археологічних розвідок за 1962 р. Ч 1. / Г. Ю. Храбан. – Умань, 1962 // УКМ. – Ф. 2553, Д-1370.

96. Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Маньківського району. Щоденник розвідок / Г. Ю. Храбан. – 1962. – 18. інв. № 3869. – С. 17–76.

97. Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1959–1961 рр. (в 2-х томах) / Г. Ю. Храбан. // Уманський краєзнавчий музей. – Ф. 2553, Д-1268, Д-1369.

98. Храбан Г. Ю. Пам'ятки стародавньої історії міста Умані. Щоденник археологічних розвідок за 1963 р. // оригінал за описом Наукового архіву Інституту археології АН України – 1963 /16 -1 / Г. Ю. Храбан. // УКМ. – Ф.2553, Д.-1373.

99. Цвек Е. Гончарное производство племен Трипольской культуры / Е. Цвек. // Ремесло эпохи энеолита–бронзы на Украине. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 55–95.

100. Цвек Е. В. Некоторые аспекты домостроительства у племен восточнотрипольской культуры / Е. В. Цвек. // Петербургская трассологическая школа и изучение древних культур Евразии. – СПб, 2003. – С. 159–176.

101. Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності / О. В. Цвек. // Археологія. – 1985. – №51. – С.31-45; Структура східнотрипільської культури // Археологія. – 1999. – №3. – С.28-37; Трипольская культура междуречья Южного Буга и Днепра (средний этап): Автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.04. Археологія. – К., 1987. – 22 с.

102. Цвек О. В. Релігійні уявлення населення Трипілья / О. В. Цвек. // Археологія. – 1993. – №3. – С.74–91.

103. Цвек О. В. Структура східнотрипільської культури О. В. Цвек. // Археологія. – 1999. – № 3. – С. 74–90.

104. Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к. вопр. о вост. ареале культуры Кукутени – Триполья). Первобытная археология : поиски и находки / Е. В. Цвек. – К., 1980. – С. 163–180;

105. Чабан А. Середнє Придніпров'я / А. Чабан. – Кн. 1. – Черкаси : РВВ ЧДУ, 1999. – 187 с.

106. Черняк В. Трипілья – вікно у початок історії / В.

Черняк // Трипільська цивілізація у спадщині України В. Черняк. – К. : Просвіта, 2003. – С. 28–40.

107. Черныш Е. К. Место поселений борисовского типа в периодизации Трипольской культуры / Е. К. Черныш. – КСИА АН СССР. – 1975. – №142; Біляшевський М. Ф. Борисівське городище. – Трипільська культура України, 1926. – С.3–5.

108. Черныш Е. К. Формирование трипольско-кукутенской общности / Е. К. Черныш. // SP. – 1981. – № 5/6. – С. 27–31.

109. Чмихов М. Археологія та стародавня історія України : Навч. посібник для історичних спеціальностей університетів та педагогічних інститутів / М. Чмихов, Н. Кравченко, І. Черняков. – К. : Либідь, 1992. – 375 с.

110. Чмихов М. О. Кургани як явище давньої культури / М. О. Чмихов. – К. : НМК ВО, 1993. – 144 с.

111. Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства / В. А. Шнирельман. – М. : Наука, 1980. – 314 с.

112. Шовкопляс І. І. Основи археології. Вид 2. / І. І. Шовкопляс. – К., 1972. – С. 144.

РЕЗЮМЕ

П. И. Гороховский. Уманщина в эпоху меди-бронзы.

Монографія посвящена характеристиці поселень епохи міді-бронзи, розположених в междуреччє Южного Буга и Днєпра, составляющей частью которых являются земли исторической Уманщины. К ним относятся территории современных Уманского, Жашковского, Маньковского, Монастырищенского, Тальновского, Христиновского районов Черкасской области, Бершадского, Гайсинского, Тепликского – Винницкой области, Головановского, Ульяновского, Гайворонского и частично Новоархангельского районов Кировоградской области и тоже частично Савранского района Одесской области.

Все поселения эпохи энеолита и поздней бронзы принадлежали племенам земледельцев и только небольшая часть памятников – племенам кочевников-скотоводов. На территории исторической Уманщины в период среднего и позднего этапов эпохи меди

проживали племена восточных и западных трипольцев, в эпоху ранней и средней бронзы – носители ямной культуры и частично срубной, свои памятники оставили носители катакомбной, среднеднепровской, комаровско-тшинецкой культур. На финальном этапе бронзы на территории края господствовали племена белогрудовской культуры.

Додатки

Додаток 1

Поселення на території Тальнівського району

(за матеріалами дослідження В. Круца, В. Чабанюка, Д. Чорновола „Ранок землеробського світу”).

С. Білашки

Поселення трипільської культури знайдено поблизу села. Матеріали розкопок зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Стефанович В. А. Археологические памятники Уманицы. – Т. 1. – Умань, 1968. – С. 117 / В. А. Стефанович, О. П. Діденко. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – Ф. 12, Л^о 569

С. Веселий Кут

Поселення, площею близько 150 га займає західну околицю села і розташоване на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Гірський Тікич. Поселення відкрите В. Стефановичем. Стационарні дослідження проводила О. Цвек у 1974–1986 та 1993 рр.

За період досліджень розкопано близько 30 споруд. Виявлено гончарний центр, що складався з двох майстерень, де були двоярусні горни та сушильні камери. Поселення належить до середнього етапу трипільської культури.

Матеріали розкопок зберігаються в Інституті археології НАНУ.

Стефанович В. А. Археологические памятники Уманицы. – Т. 1. – Умань, 1968. – С. 144 / В. А. Стефанович, О. П. Діденко. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – Ф. 12, №569.

Цвек Е. В. Трипольское поселение Веселый Кут / Е. В. Цвек, А. В. Шиянова. // Археологические открытия 1977 г. – М., 1978. – С. 396.

Цвек Е. В. Работы Правобережной экспедиции / Е. В. Цвек. // Археологические открытия 1979 г. – М., 1980. – С. 447.

Цвек Е. В. Исследования в Буго-Днепровском междуречье / Е. В. Цвек. // Археологические открытия 1982 г. – М., 1983. – С. 337.

Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності / О. В. Цвек. // Археологія. – 1985. – №51. – С. 37–42.

Цвек Е. В. Новый центр восточно-трипольской культуры / Е. В. Цвек. // Археологические вести. – С.-Пб., 1995. – №4. – С. 33-43.

Цвек О. В. Структура східно-трипільської культури / О. В. Цвек. // Археологія. – 1999. – №3. – С. 29–33.

С. Глибочок

Поселення прилягає до північно-західної околиці села й розташоване на мисоподібному виступі лівого берега р. Гірський Тікич. Відкрите розвідкою В.М. Доманицького наприкінці XIX ст. У 1982 р. поселення обстежувалось Тальянківським загonom Трипільської експедиції Інституту археології Академії наук України. У 1993–1994 рр. дослідження проводив С. Рижов. Тоді ж проведено геомагнітну зйомку й одержано план поселення, площа якого – близько 100 га. На поверхні знайдено багато уламків посуду та шматків перепаленої глини від стародавніх споруд.

Розкопано залишки двох прямокутних у плані жител. Під час розкопок виявлено кухонний і столовий глиняний посуд, знаряддя праці з кременю, інших порід каменю, з кістки й рогу, а також уламки антропо- і зооморфних глиняних статуєток.

Матеріали розкопок зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах Інституту археології НАНУ.

Доманицкий В. Н. Исследование площадок с расписными сосудами в Звенигородском и Уманском уездах / В. Н. Доманицкий. // Археологическая летопись Южной России. – 1899. – Т. 1 – С. 174–176.

Стефанович В. А. Археологические памятники Уманщины. – Т. 1 – Умань, 1968. – С. 120 / В. А. Стефанович, О. П. Диденко. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – Ф. 12, №569.

Круц В. А. Отчет о работе Трипольской экспедиции (Тальянковский отряд) в 1982 г. / В. А. Круц, С. Н. Рыжов, В. А. Шумова. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – 1982 / 21а. – С. 36-37.

Рижов С. М. Розкопки трипільського поселення біля с. Глибочок / С. М. Рижов. // Тези доповідей XIV Вінницької історико-краєзнавчої конференції. –Вінниця, 1995. – С. 45.

С Гордашівка

Біля села віднайдено два поселення. Одне з поселень розташоване в північно-західній частині села на мисоподібному виступі лівого берега р. Гірський Тікич, друге – за південно-західною околицею села на північ від хутора Одірванка, на мисі, утвореному долиною невеликої річки (правої притоки Гірського Тікича) на півдні, та глибоким яром зі струмком – на сході.

Поселення стали відомими з розвідок А. Заболоцького у 50-х роках XX ст. і М. Сухового – на початку 90-х років. Досліджували О. Цвек та М. М. Шмаглій і В. Шумова. Пізніше неодноразово обстежувалось фахівцями.

Стефанович В. А. Археологические памятники Уманщины. – Т. 1. – Умань, 1968. – С. 121 / В. А. Стефанович, О. П. Диденко. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – Ф. 12, № 569.

Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (К вопросу о восточном ареале культуры Кукутени – Триполье) / Е. В. Цвек. // Первобытная археология. Поиски и находки. – К., 1980. – С. 163–185.

Цвек Е. В. Трипольская культура междуречья Южного Буга и Днепра (средний этап): Автореф. дисс. ... канд. истор. Наук / Е. В. Цвек. – К., 1987. – С. 16.

Шмаглій М. М. Трипільські поселення на Черкащині / М. М. Шмаглій, М. Ю. Відейко. // Археологія. – 1992. – №3. – С. 124–130.

Шумова В. О. Нові дані про трипільську культуру на Черкащині / В. О. Шумова, М. О. Суховий. // Пам'ятки та визначні місця Шевченківського краю. Проблеми охорони та дослідження. – Канів, 1997. – С. 15.

С. Заліське

Поселення трипільської культури виявили В. Стефанович та А. Заболоцький під час розвідок 1958–1959 рр. на схід від села в балці.

Стефанович В. А. Археологические памятники Уманщины / В. А. Стефанович, О. П. Диденко. – Т. 1. – Умань, 1968. – С. 123 // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – Ф. 12, № 569.

С. Кобринове

Поселення трипільської культури виявив у 1964 р. В. Стефанович. Воно розташоване поблизу села в урочищі Монастирі. На поверхні землі він виявлено сліди понад 10 жител.

Матеріали розкопок зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Стефанович В. А. Археологические памятники Уманщины / В. А. Стефанович, О. П. Диденко. – Т. 1. – Умань, 1968. – С. 125 // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – Ф. 12, № 569.

С. Колодисте

Поблизу села відомі два поселення.

Одне з них займає південно-східну околицю села і розташоване на високому мисі, обмеженому на заході долиною струмка Колодистого, а на сході – яром. Поселення відкрите В. Доманицьким наприкінці ХІХ ст. Його досліджували: в 1899 р. – В. М. Доманицький, у 1900 р. – О. Спицин і М. Біляшівський. Було досліджено до 10 майданчиків.

Друге поселення розташоване за 2,5 км південніше від села на правому березі р. Гнилий Тікич, на мисі при впадінні в річку струмка Колодистого. Воно виявлене В. Доманицьким у 1898 р. У 1983 та 1990 рр. поселення обстежувалось Тальянківським загonom Трипільської експедиції Інституту археології Академії наук України. За даними геомагнітної зйомки залишки наземних трипільських жител розташовувались по овалу, орієнтованому довгою віссю на лінії північний схід – південний захід.

Матеріали розкопок зберігаються в Інституті археології НАНУ.

Крім поселень, біля села розміщувалось багато курганів найпізнішого етапу трипільської культури. Частина з них була розкопана В. Доманицьким і О. Спициним.

Доманицький В. Н. Исследование площадок с расписными сосудами в Звенигородском и Уманском уездах / В. Н. Доманицький. // Археологическая летопись Южной России. – 1899. – Т. 1. – С. 174.

Беляшевский Н. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда / Н. Беляшевский. // Археологическая летопись Южной России. – 1900. – Т. 2 – С. 148–155.

Доманицький В. Н. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губ. / В. Н. Доманицький. // Археологическая летопись Южной России. – 1901. – Т. 3. – С. 69–72.

Спицин А. А. Раскопки глиняных площадок близ села Колодистого Киевской губ. // Известия императорской Археолог. комиссии. – 1904. – Вып. 12. – С. 87–118.

Спицин А. А. Раскопки курганов близ с. Колодистого Киевской губ. / А. А. Спицин. // Известия императорской Археолог. комиссии. – 1904. – Вып. 12. – С. 119–126.

Круц В. А. Отчет о работе Трипольской комплексной экспедиции (Тальянковский отряд) в 1983 г. / В. А. Круц, С. Н. Рыжов, В. А. Шумова. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – 1983/30 а. – С. 37.

С Корсунка

Поселення виявив В. Доманицький наприкінці 90-х років XIX ст. Воно розташоване в районі села на правому березі р. Гірський Тікич.

Доманицький В. Н. Исследование площадок с расписными сосудами в Звенигородском и Уманском уездах / В. Н. Доманицький. // Археологическая летопись Южной России. – 1899. – Т. 1. – С. 174.

Стефанович В. А. Археологические памятники Уманщины / В. А. Стефанович, О. П. Диденко. – Т. 1. – Умань, 1968. – С. 132 // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – Ф. 12, № 569.

С. Криві Коліна

Поселення, розташоване в середній частині села на довгому мисі, утвореному лукою р. Гірський Тікич, на її лівому березі. Стало відомим за розвідками А. Заболоцького в кінці 50-х років. У 80-х роках воно обстежувалось Тальянківським і Майда-нецьким загонами Трипільської експедиції Інституту археології Академії наук України. Зібрано матеріал (кухонна і столова кераміка) і закладено декілька шурфів.

За виявленими знахідками поселення належить до кінця середнього етапу трипільської культури.

Матеріали розкопок зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та в Інституті археології НАНУ

Стефанович В. А. Археологические памятники Уманщины / В. А. Стефанович, О. П. Диденко. – Т. 1. – Умань, 1968. – С. 134 // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – Ф. 12, № 569.

Шмаглий Н. М. Отчет о работе Майданецкого отряда Трипольской экспедиции Института археологии АН УССР за 1981 г. / Н. М. Шмаглий. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – 1981/11а. – С. 5–6.

Шмаглий М. М. Трипільські поселення на Черкащині // Археологія. – 1992. – №3. – С. 124–130.

С. Лісове

Поселення було відкрите розвідкою В. Стефановича у 1965 р. Розташоване в південній околиці села на невисокому мисі першої надзаплавної тераси, який утворився при злитті двох безіменних струмків. У 1974 р. воно було обстежене експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. Цвек.

За здобутими археологічними матеріалами, поселення належить до східного варіанту трипільської культури.

Матеріали розкопок зберігаються у фондах Інституту археології НАНУ.

Стефанович В. А. Археологические памятники Уманщины / В. А. Стефанович, О. П. Диденко. – Т. 1. – Умань, 1968. – С. 137 // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – Ф. 12, № 569.

Цвек Е. В. Отчет о работе Поросского отряда Правобережной первобытной экспедиции за 1974 г. / Е. В. Цвек. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – 1974/19. – С. 7.

С. Майданецьке

Поблизу села відомо два поселення. Одне з них, відкрите П. Курінним у 1926 р., зараз відоме як поселення-гігант Майданецьке-1 – розташоване в південно-східній околиці села. Поселення займає велику мисоподібну ділянку, обмежену на півночі та сході долиною р. Тальянки, а на півдні – балкою зі струмком. Площа поселення – близько 270 га.

У 1927 р. його досліджували співробітники Уманського краєзнавчого музею під керівництвом Б. Безвенглинського. Кілька разів у 60-х роках поселення обстежувалось В. Стефановичем. З 1970 р. тут працювали загони Інституту археології АН СРСР під керівництвом М. Штігліца, та

Трипільська комплексна експедиція Інституту археології АН України під керівництвом М. Шмаглія. Дослідження тривали до початку 90-х років. За даними геомагнітної зйомки тут виявлено близько 1600 будівель, у яких могли проживати 8 тис. чол. Внаслідок досліджень 50 будівель здобуто величезну кількість кераміки, знарядь праці з каменю, кістки, рогу та міді, антропоморфної і зооморфної пластики. Поселення належить до початку пізнього етапу трипільської культури.

Друге поселення, відкрите В. Мициком та І. Гірником, розташоване в урочищі Гребенюків Яр на східній околиці села. Воно займає похилий мис, обмежений на півдні та півночі балками, а на заході – долиною невеликого струмка. Досліджувалось Майданецьким загonom Трипільської експедиції Інституту археології Академії наук України під керівництвом Н. Бурдо та М. Відейка в 1985 і 1989 рр. У 1990 р. дослідження проводив В. Мицик. Знайдено кераміку, прикрашену заглибленим орнаментом, антропоморфну пластику, знаряддя праці з каменю, кістки й рогу та мідні пронизки. Поселення відноситься до раннього етапу трипільської культури.

Матеріали розкопок зберігаються в Інституті археології НАНУ, Черкаському обласному краєзнавчому музеї і Тальнівському музеї хліборобства.

Курінний П. Розкопки біля с. Томашівка / П. Курінний. // Коротке звітання ВУАК за 1925 рік. – К., 1926. – С. 54.

Козловська В. З науково-дослідної роботи комісії ВУАКу для вивчення трипільської культури (1927–1931) / В. Козловська. // Хроніка археології та мистецтва. – 1931. – № 3. – С. 82–83.

Стефанович В. А. Археологические памятники Уманицыны / В. А. Стефанович, О. П. Диденко. – Т. 1. – Умань, 1968. – С. 138–139 // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – Ф. 12, № 569.

Шишкін К. В. З практики дешифрування аерофотознімків в археологічних цілях / К. В. Шишкін. // Археологія. – 1973. – № 10. – С. 32–41.

Шмаглій М. М. Про комплексне вивчення трипільських поселень / М. М. Шмаглій, В. П. Дудкін, К. В. Зіньковський. // Археологія. – 1973. – № 10. – С. 23–31.

Шмаглій Н. М., Дудкін В. П., Зіньковський К. В. Некоторые вопросы социально-демографической реконструкции крупного трипольского поселка / М. Шмаглій, В. П. Дудкін, К. В. Зіньковський. // Новейшие открытия советских археологові Тезисы докладов конференции. – К., 1975. – С. 68–69.

Шмаглій Н. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга // Первобитная археология – поиски и находки. – К., 1980. – С. 198–203.

Шмаглій Н. М. Раннетрипольское поселение Гребенюков Яр у с. Майданецкого / Н. М. Шмаглій, М. Ю. Видейко. // Новые исследования по

археологии Северного Причерноморья. – К., 1987. – С. 87–99.

Шмаглій М. М. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Майданецького на Черкащині / М. М. Шмаглій, М. Ю. Відейко. // *Археологія*. – 1988. – № 60. – С. 67–71.

Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра / В. А. Круц. // *Первобытная археология: Материалы и исследования*. – К., 1989. – С. 126.

Бурдо Н. Б. Новые исследования раннетрипольского поселения Гребенюков Яр / Н. Б. Бурдо. // *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине*. – Тальянки, 1990. – С. 195–199.

Мицик В. Ф. Ранньотрипільські поселення понад річкою Гірський Тікич / В. Ф. Мицик. // *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине*. – Тальянки, 1990. – С. 214–215.

Бурдо Н. Б. Нові дані про абсолютне датування Трипілья / Н. Б. Бурдо, М. М. Ковалюх. // *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.* – К, 1998. – С. 60–61.

С. Мошурів

Одне з поселень відкрив А. Заболоцький. Досліджував В. Стефанович, а з 1981 р. місцевість навколо с. Мошурова обстежувалась Тальянківським загonom Трипільської експедиції Інституту археології НАНУ.

Матеріали розкопок цього поселення зберігаються в Черкаському обласному краєзнавчому музеї.

Друге поселення виявлене С. Рижовим під час розкопок 1995 р. Розміри та планування цього поселення не встановлені. Досліджено було одне наземне дерев'яно-глинобитне житло. Згідно зі здобутими матеріалами, воно належить до найпізнішого етапу трипільської культури.

Матеріали розкопок зберігаються в Інституті археології НАНУ.

Третє поселення відоме за розвідками В. Стефановича 1958 р. Розташоване воно в урочищі „Смаглієві береги” з лівого боку пагорба. Там знайдено уламки глиняного посуду та глиняне грузило. Належність поселення до певного етапу трипільської культури не визначена.

Матеріали розкопок зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Стефанович В. А. *Археологические памятники Уманицыны* / В. А. Стефанович, О. П. Диденко. – Т. 1. – Умань, 1968. – С. 141 // *Науковий архів Інституту археології НАНУ*. – Ф. 12, № 569.

Круц В. А. *Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1981 г.* / В. А. Круц, С. Н. Рыжов. // *Науковий архів Інституту археології НАНУ*. – 1981/116. – С. 53.

Рижов С. М. *Пізньотрипільське поселення Мошурів-3 на Черкащині* / С. М. Рижов, І. Т. Черняков, І. П. Лежух. // *Тези доповідей XV історико-краєзнавчої конференції*. – Вінниця, 1997. – С. 21.

С. Онопріївка

Біля села розміщуються два поселення.

Одне поселення, відкрите в 1924 р. експедицією ВУАК, розташоване за південно-східною околицею села. Стаціонарні розкопки проводились Веселокутським загonom Трипільської експедиції під керівництвом О. Цвек у 1988–1991 рр. Тоді було досліджено три житлові й одну господарську будівлі. Здобуто значну колекцію археологічного матеріалу, до якої входять глиняний посуд, прикрашений заглибленим орнаментом і канелюрами, та знаряддя праці з каменю і кістки. Поселення належить до східного варіанта трипільської культури.

Матеріали розкопок зберігаються в Інституті археології НАНУ.

Друге поселення розташоване на південно-західній околиці села. Воно відкрите розвідками М. Савченка у 1984 р. У 1984–1986 рр. обстежувалось Веселокутським загonom Трипільської експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. В. Цвек. При обстеженні виявлено залишки заглиблених жител, фрагменти кераміки, прикрашеної монохромним малюванням, крем'яні та костяні знаряддя праці.

Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності / О. В. Цвек. // Археологія. – 1985. – № 51. – С. 31–45.

Цвек Е. В. Трипольская культура междуречья Южного Буга и Днепра (средний этап): Автореф. дисс. канд. истор. наук / Е. В. Цвек. – К., 1987. – С. 16.

Савченко Н. А. Поселение Оноприевка-1 и его место в системе Триполья Буго-Днепровского междуречья / Н. А. Савченко, Е. В. Цвек. // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. – Тальянки, 1990. – С. 102–104.

С. Павлівка Перша

Поселення виявив Ф. Мицик у 1987 р. і детально обстежив у 1989 р. Воно розташоване в західній частині села (Довжуковий куток) і займає невеликий мис, обмежений на півночі долиною струмка, а на південному заході – яром. Поселення належить до раннього етапу трипільської культури.

Матеріали розкопок зберігаються в Тальнівському музеї хліборобства.

Мицик В. Ф. Ранньотрипільські поселення понад річкою Гірський Тікич / В. Ф. Мицик. // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. – Тальянки, 1990. – С. 214–217.

С. Піщана

Поселення було виявлене В. Доманицьким у 1898 р.

Воно розташоване за 4 км на південь від села на мисі, утвореному в місці злиття річок Тікич та Велика Вись. У 1987–1988 рр. поселення досліджував Тальянківський загін Трипільської експедиції Інституту археології Академії наук України. У 1988 р. загін Інституту геофізики АН УРСР під керівництвом Г. Загнія виконав геомагнітну зйомку і склав план поселення, площа якого становить майже 15 га.

Археологічний матеріал представлений розмальованим столовим і кухонним посудом та знаряддями праці з каменю і кістки. Він дає змогу віднести поселення до кінця середнього – початку пізнього етапу трипільської культури.

Матеріали розкопок зберігаються в Черкаському обласному краєзнавчому музеї.

Доманицький В. Н. Исследование площадок с расписными сосудами в Звенигородском и Уманском уездах / В. Н. Доманицький. // Археологическая летопись Южной России. – 1899. – Т. 1. – С. 174.

Круц В. А. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1988 году / В. А. Круц, С. Н. Рыжов. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – 1988 / 4а. – С. 42.

С. Поташ

За даними В. Стефановича, біля села розташоване поселення трипільської культури.

Стефанович В. А. Археологические памятники Уманщины. – Т. 1. – Умань, 1968. – С. 145 / В. А. Стефанович, О. П. Діденко. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – Ф. 12, № 569.

М. Тальне

Біля міста відомо три поселення.

Поселення Тальне-1 виявив В. Доманицький у 1900 р. Воно розташоване на південно-східній околиці міста, на правому березі р. Гірський Тікич. Площа поселення – близько 10 га.

У 70-80-х роках ХХ ст. поселення неодноразово обстежувалось Майданецьким і Тальянківським загонами Трипільської експедиції Інституту археології Академії наук України. Археологічні матеріали представлені кухонною та столовою керамікою. Поселення належить до початку пізнього етапу трипільської культури.

Матеріали розкопок зберігаються в Інституті археології НАНУ та в Тальнівському музеї хліборобства.

Поселення Тальне-2 виявив Д. Чорновіл у 1990 р. Воно розташоване за 3 км на південний схід від міста на мисі лівого берега струмка, який є

правою притокою р. Гірський Тікич.

У тому ж році Тальнівський загін Трипільської експедиції Інституту археології Академії наук України провів тут охоронні дослідження. Площа поселення близько 7 га. Кераміка цього поселення аналогічна посуду з поселення-гіганта поблизу Майданецького, що дає змогу вважати Тальне-2 супутником гіганта і датувати його першою чвертю III тисячоліття до н. е.

Матеріали розкопок зберігаються в Тальнівському музеї хліборобства.

Поселення Тальне-3 виявив М. Відейко у 1990 р. під час розкопок на поселенні Тальне-2. розташоване напроти (через струмок) поселення Тальне-2 на схід від нього. Займає невелику мисоподібну ділянку заввишки близько 15 м над рівнем струмка.

Поселення датується початком пізнього етапу трипільської культури.

Спицин А. А. Раскопки глиняных площадок близ села Колодистого Киевской губернии / А. А. Спицин. // Известия императорской Археологической комиссии. – 1904. – Вып. 12. – С. 87–118.

Шмаглий Н. М. Отчет о работе Майданецкого отряда Трипольской экспедиции Института археологии АН УССР за 1981 г. / Н. М. Шмаглий. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – 1981/11 а. – С. 6–7.

Круц В. А. Отчет о работе Трипольской экспедиции (Тальянковский отряд) за 1983 г. / В. А. Круц, С. Н. Рыжов, В. А. Шумова. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – 1983/30а. – С. 20.

Круц В. А. Отчет о работе Тальновского отряда Трипольской экспедиции в 1990 г. / В. А. Круц, М. Ю. Відейко. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – 1990/76. – С. 34.

Шмаглий М. М., Відейко М.Ю. Трипільські поселення на Черкащині М. Шмаглий, М. Ю. Відейко. // Археологія. – 1992. – №3. – С. 124–130.

С. Тальянки

Поселення вперше згадується в Короткому звідомленні ВУАК за 1925 р. Стационарні роботи тут проводилися в 1981–1994 та 1998–1999 рр. Тальянківським загоном Трипільської експедиції Інституту археології Академії наук України під керівництвом В. Круца. У 1983–1985 рр. проведено геомагнітну зйомку (Г. Загній), яка виявила систему планування поселення й уточнила його розміри.

Поселення прилягає до західної околиці с. Тальянки. Займає практично весь простір між селами Тальянки та Легедзине, тобто мисоподібну ділянку між річкою Тальянкою та її правою притокою Вітик (протікає через с. Легедзине). На північному заході мис обмежений ярмом (Куца Балка) зі струмком, який з правого боку впадає в р. Тальянку.

Поселення належить до початку пізнього етапу трипільської культури і за археомагнітним та радіокарбонним датуванням належить до ХХІХ–ХХУІІІ ст. до н. е.

Загальна площа поселення майже 450 га. За планом геомагнітної зйомки тут нараховується близько 3000 наземних дерев'яно-глинобитних будівель, в яких, за підрахунками, могло проживати майже 14 000 мешканців.

За роки розкопок тут здобуто величезну колекцію матеріалів, які зберігаються в Черкаському обласному краєзнавчому музеї, в Інституті археології НАНУ, Тальнівському музеї хліборобства, музеї заповідника „Трипільська культура”.

Стефанович В. А. Археологические памятники Уманщины / В. А. Стефанович, О. П. Диденко. – Т. 1. – Умань, 1968. – С. 150–151 // Научный архив Института археологии НАНУ. – Ф. 12, № 569.

Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра / В. А. Круц. // Первобытная археология: Материалы и исследования. – К., 1989. – С. 117–132.

Круц В. А. Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства / В. А. Круц. // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. – Тальянки, 1990. – С. 43–47.

Рыжов С. Н. Микрохронология трипольского поселения у с. Тальянки / С. Н. Рыжов. // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. – Тальянки, 1990. – С. 83–90.

Круц В. О. Питання демографії трипільської культури / В. О. Круц. // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 30–36.

Круц В. О. Роль тваринництва в економіці трипільської культури // В. О. Круц. Археологія. – 1998. – № 4. – С. 134–144.

С. Червоне

Поблизу села, на лівому березі р. Гірський Тікич, виявлено сліди поселення трипільської культури.

Стефанович В. А. Археологические памятники Уманщины / В. А. Стефанович, О. П. Диденко. – Т. 1. – Умань, 1968. – С. 151 // Научный архив Института археологии НАНУ. – Ф. 12, № 569

Трипільські поселення на карті Уманщини

За даними Е. Овчиннікова та Є. Пічкура (Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2-х т. – Т.1. – С. 679–683.)

М. Умань

На території міста Г. Храбан відкрив місцезнаходження трьох пам'яток

трипільських часів: на правому березі р. Уманки нижче Гонтового яру; на лівому березі р. Уманки нижче гирла р. Олександрівки; і у районі ТЕЦ. Матеріали розвідок зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Храбан Г. Ю. Пам'ятки стародавньої історії міста Умані. Щоденник розвідок за 1963 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1963 / 16 – 1. – С. 14, 75.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Середнього Побужжся. Щоденник розвідок за 1966 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1966 / 53. – С. 26–28.

С. Антонівка

Знаходиться на правому березі р. Синиці на городах південно-західної околиці села. Виявлене 1961 р. Г. Храбаном. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Датування пам'ятки невідоме.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 – 1961 рр. — Умань, 1961 / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – ф. 12, № 458. – С. 6.

С. Аполянка

Знаходиться на лівому березі р. Ревухи навпроти села. Площа поселення складає близько 90–100 га. Відоме з 1960-х рр. За розвідками В. Стефановича і Г. Храбана. У 1981–1982 рр. поселення обстежувалось Доброводським загonom ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Мовші. Було розкопано залишки одного наземного глинобитного житла. У 1987 р. поселення обстежувалося Т. Мовшею та А. Гудим-Левковичем. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Належить до косенівської локальної групи (етап СІ).

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини. / О Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 169 – 170

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник археологічних розвідок за 1963 р. / Г. Ю. Храбан // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1963 / 16-2. – С. 24 – 25

Мовша Т. Г. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской экспедиции 1981 г. / Т. Г. Мовша, С. А. Балакін, А. Г. Колесников // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1981 // 11 а. – С. 42 – 43

Мовша Т. Г. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской экспедиции 1982 г. / Т. Г. Мовша, А. Г. Колесников // Науковий архів

Інституту археології НАН України. – 1982 // 21 з. – С. 28 – 30

Мовша Т. Г. Раскопки на Уманщине / Т. Г. Мовша // Археологические открытия 1982 г. – М., 1984. – С. 301

Мовша Т. Г., А. Н. Гудим-Левкович Отчёт о работе Уманского отряда Черкасской экспедиции по своду 1987 г. / Т. Г. Мовша // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1987 / 36 б. – С. 16.

С. Бабанка

Знаходиться на лівому березі р. Ревухи в 7,5 км від Добровод. Виявлене Г. Храбаном 1967 р. Обстежувалося у 1981 р. Доброводським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Мовші. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України.

Мовша Т. Г. Работы на Черкащине / Т. Г. Мовша // Археологические открытия 1983 г. – М., 1985. – С. 320 – 321.

С. Берестівець

Розташоване на мисі, що утворений двома балками, які йдуть з півдня до правого берега р. Берестівчика (Бабанський яр) паралельно дорозі Умань-Берестівець. Відоме з початку ХХ ст. Обстежене Г. Храбаном у 1963 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Курінний П. Розкопки біля с. Томашівки / П. Курінний. // Коротке звітання ВУАК за 1925 р. – К., 1926. – С. 54–60.

Храбан Г. Ю. Коротке повідомлення про археологічні розвідки 1967 році / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1967 / 73. – С. 9–10.

С. Вільшанка

Знаходиться на лівому березі р. Ятрані між селами Вільшанка та Острівець. Виявлене у 1961 р. Г. Храбаном Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 – 1961 рр. — Умань, 1961 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – ф. 12, № 458. – С. 24.

С. Вільшана Слобідка

Розташоване в західній околиці села. Займає мис, утворений злиттям двох струмків в одну праву притоку р. Ятрані. На території поселення знаходиться сучасне кладовище і частково перекривається забудовою села. Площа поселення приблизно 30 га, планування – концентричними колами.

Відоме з початку ХХ ст. 1960-х рр. Обстежувалося Г. Храбаном та В. Стефановичем, а 1986 р. – В. Круцом та С. Рижовим. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Належить до косенівської групи (етап СІІ).

Курінний П. Розкопки біля с. Томашівка / П. Курінний. // Коротке звітлення ВУАК за 1925 р. – К., 1926. – С. 54.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Чорномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 172

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 – 1961 рр. / Г. Ю. Храбан. – Умань, 1961 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 12, № 458. – С. 20

Круц В. А. Отчёт о разведках археологических памятников в южной части Уманського району Черкасской области 1986 г. / В. А. Круц, С. Н. Рыжов. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1986 /166. – С. 14.

С. Гереженівка

Знаходиться в околиці села на лівому березі р. Дмитрушки. Виявлене і обстежене Г. Храбаном у 1960 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1965 / 20. – С. 36–40.

С. Городецьке

На території села Г. Храбан у 1960 р. виявив і обстежив два поселення: на лівому березі р. Уманки на межі з с. Кочубіївкою і на лівому березі верхів'я струмка Погрібної в урочищі „Звіринець”. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Датування пам'ятки не встановлене.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 – 1961 рр. / Г. Ю. Храбан. – Умань, 1961 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 12, № 458. – С. 30, 41, 43

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки крайнього заходу Черкаської області. – Ч. 1-2. – Щоденник розвідок за 1962 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1962 / 18. – С. 57.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки крайнього заходу Черкаської області. – Ч. 1-2. — Щоденник розвідок за 1962 р. / Г. Ю. Храбан. //

Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1962 / 18. – С. 57.

С. Городниця

Розташоване на правому березі р. Ятрані в південно-західній частині села на території саду і прилягаючому з заходу полі. Площа поселення становить близько 25 га. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. Стефановича і Г. Храбана. У 1986 р. обстежувалося В. Круцом та С. Рижовим. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Належить до фінальної фази томашівсько-сушківської локальної групи (етап СІ).

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 177

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки заходу Черкаської області, виявлені вчителями 1963 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1963 / 16-5. – С. 54

Круц В. А. Отчёт о разведках археологических памятников в южной части Уманского района Черкасской области 1986 г. / В. А. Круц, С. Н. Рыжов. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1986 / 16 б. – С. 4.

С. Дмитрушки

Знаходиться в південно-західній частині села в урочищі „Камінна 2”. Площа поселення складає близько 1 га. Відоме з початку ХХ ст. за даними П. Курінного. Обстежувалося Г. Храбаном та В. Стефановичем, у 1981 р. — Доброводським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Мовші, у 1987 р. – Т. Мовшею та А. Гудим-Левковичем. Належить до томашівсько-сушківської локальної групи (етап СІ).

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 180.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 – 1961 рр. – Умань, 1961 / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 12, № 458. – С. 59–60.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1965 / 20. – С. 49, 61, 66–67.

Мовша Т. Г. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской экспедиции 1981 г. / Т. Г. Мовша, С.А. Балакин, А. Г. Колесников. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1981 // 11 а. – С.

41.

Мовша Т. Г. Отчёт о работе Уманского отряда Черкасской экспедиции по своду 1987 г. / Т. Г. Мовша, А. Н. Гудим-Левкович. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1987 / 36 б. – С. 2.

С. Доброводи

Розташоване в південно-західній околиці села на великому мисі і займає його центральну частину. Частина поселення перебуває під сучасною забудовою села, а через його північну частину проходить траса Умань-Черкаси, справа якої знаходиться кладовище. Площа поселення становить близько 250 га. Відоме з 1960-х рр. за розвідками Г. Храбана та В. Стефановича. У 1970 р. обстежувалося Південнобузькою експедицією ІА АН УРСР під керівництвом М. Штигліца. Стаціонарні дослідження проводилися у 1981–1984 рр. Доброводським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Мовші. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Пам'ятка належить до томашівсько-сушківської локальної групи етапу СІ.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 – 1961 рр. / Г. Ю. Храбан. – Умань, 1961 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 12, № 458. – С. 66–68.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 181–182.

Штиглиць М. С. Разведки трипольских памятников в районе Умани / М. С. Штиглиць. // Археологические открытия 1970 г. – М., 1971. – С. 236–237.

Мовша Т. Г. Отчёт Доброводского отряда Трипольской экспедиции за 1983 г. / Т. Г. Мовша. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1983 / 30 б.

Мовша Т. Г. Работы на Черкасщине / Т. Г. Мовша. // Археологические открытия 1983 г. – М., 1985. – С. 320–321.

Мовша Т. Г. Раскопки на Уманщине Т. Г. Мовша. // Археологические открытия 1982 г. – М., 1984. – с. 300–301.

Мовша Т. Г. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской экспедиции 1981 г. / Т. Г. Мовша, С. А. Балакин, А. Г. Колесников. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1981 // 11 а.

Мовша Т. Г. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской экспедиции 1982 г. / Т. Г. Мовша, А. Г. Колесников. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1982 // 21 г.

С. Дубова

Знаходиться в північній околиці села на мисі, що утворений долиною р. Ятрань. Кінцівка мису зайнята забудовою села. Площа поселення становить близько 6 га. Відкрите І. Притулою. У 1960-х рр. обстежувалося В. Стефановичем та Г. Храбаном, у 1985р. – Доброводським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Мовші, а в 1986 р. — В. Круцом та С. Рижовим. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Належить до останньої фази косенівської локальної групи (етап СІІ).

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 185.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки заходу Черкаської області, виявлені вчителями 1963 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1963 / 16-5. – С. 8.

Мовша Т. Г., Колесников А.Г. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской комплексной экспедиции 1985 г. / Т. Г. Мовша, А. Г. Колесников. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1985 // 23 б. – С. 29–30.

Круц В. А., Рыжов С.Н. Отчёт о разведках археологических памятников в южной части Уманьского района Черкасской области 1986 г. / В. А. Круц, С. Н. Рыжов. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1986 / 16 б. – С. 6–7.

С. Іванівка

Знаходиться за північно-західною околицею села. Виявлене і обстежене Г. Храбаном у 1963 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Датування пам'ятки невідоме.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник археологічних розвідок за 1963 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1963 / 16-2. – С. 16.

С. Колодисте

Знаходиться в селі. Виявлене П. Курінним у 1926 р. на території цегельного заводу. Тоді ж були проведені невеликі розкопки (72 кв. м). Розкопано за лишки однієї наземної глинобитної споруди. Етап VI–II.

Курінний П. Археологічні розвідки в околицях села Колодистого / П. Курінний. // Коротке звітлення ВУАК за 1926 р. – К., 1927. – С. 64–70.

С. Коржова

Розташоване в північно-східній околиці села на мису, що утворений лівим берегом р. Ятрань і правим берегом р. Ревуха у місці їхнього злиття. Площа поселення становить близько 20 га. Відоме з початку ХХ ст. У 1985 р. обстежувалося Доброводським загonom ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Мовші, у 1986 р. – В. Круцом та С. Рижовим. Належить до останньої фази косенівської локальної групи (етап СІІ).

Курінний П. Розкопки біля с. Томашівки / П. Курінний. // Коротке звітлення ВУАК за 1925 р. – К., 1926. – С. 54–60, 54

Мовша Т. Г. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской комплексной экспедиции 1985 г./ Т. Г. Мовша, А. Г. Колесников. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1985 // 23 б. – С. 30

Круц В. А., Рыжов С.Н. Отчёт о разведках археологических памятников в южной части Уманьского района Черкасской области 1986 г. / В. А. Круц, С. Н. Рыжов. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1986 / 16 б. – С. 9-10.

С. Коржова Слобідка

Розташоване в південній околиці села на мисі правого берега струмка (притока р. Ятрань). Площа поселення становить близько 16 га. У 1986 р. обстежувалося В. Круцом та С. Рижовим. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України. Належить до другої фази небелівської групи (етап ВІІ-СІ).

Круц В. А., Рыжов С.Н. Отчёт о разведках археологических памятников в южной части Уманьского района Черкасской области 1986 г. / В. А. Круц, С. Н. Рыжов. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1986 / 16 б. – С. 11–12

Рижов С. М. Небелівська група пам'яток трипільської культури / С. М. Рижов. // Археологія. – К., 1993. – Вип. 3. – С 101–114.

С. Косенівка

Розташоване на правому березі р. Герасимівки, на південний захід від села. Площа поселення близько 120 га, забудова – концентричними колами. Відоме з початку ХХ ст. У 1919 р. розкопки на поселенні проводив П. Курінний, у 1940 р. обстежувала Т. Пассек. У 1960-х рр. – В. Стефановичем і неодноразово у 1980-х рр. Доброводським (Т. Мовша) і Тальянківським (В. Круц) загонами ТКЕ ІА АН УРСР. Стаціонарні дослідження на поселенні проводилися у 1984–1988 рр. Косенівським загonom ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Мовші, у 2004 р. О. Корвін-Піотровським. Розкопано 5 наземних глинобитних будівель, а

також кілька заглиблених об'єктів. Серед знахідок – скарб мідних прикрас. Г. Загнієм було виконано часткову геомагнітну зйомку поселення. Належить до косенівської локальної групи (етап СІ).

Курінний П. Розкопки біля с. Томашівки / П. Курінний. // Коротке звітання ВУАК за 1925 р. – К., 1926. – С. 54–60, 54.

Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений / Т. С. Пассек. // МИА. – М., – Л., 1949. – № 10. – С. 127–128.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 187.

Мовша Т. Г., Балакин С.А., Колесников А.Г. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской экспедиции 1981 г. / Т. Г. Мовша, С. А. Балакин, А. Г. Колесников. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1981 // 11 а.

Мовша Т. Г., Колесников А.Г. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской экспедиции 1982 г. / Т. Г. Мовша, А. Г. Колесников. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1982 // 21 г. – С. 30

Мовша Т. Г. Раскопки на Уманщине / Т. Г. Мовша. // Археологические открытия 1982 г. – М., 1984. – с. 300–301, 301.

Круц В. А. Отчёт о работе Трипольской экспедиции (Тальянковского отряда) за 1983 г. / В. А. Круц, С. Н. Рыжов, В. А. Шумова. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1983 / 30 а. – С. 19–20.

Мовша Т. Г. Отчёт Доброводского отряда Трипольской экспедиции за 1983 г. / Т. Г. Мовша. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1983 / 30 б. – С. 22–26.

Мовша Т. Г. Работы на Черкасщине / Т. Г. Мовша. // Археологические открытия 1983 г. – М., 1985. – С. 320–321, 321.

Мовша Т. Г. Раскопки на трипольском поселении у с. Косеновка Т. Г. Мовша. // Археологические открытия 1985 г. – М., 1987. – С. 374.

Бузян Г. Н., Якубенко Е.А. Характерные черты домостроительства Косеновской локальной группы / Г. Н. Бузян, Е. А. Якубенко. // Раннеземледельческие поселения – гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов 1-го полевого семинара. — Тальянки, 1990. – С. 58–63.

С. Кочержинці, уроч. Шульгівка

Знаходиться на північ від села. Займає мис високого плато над р. Паланкою, біля ставу „Шульгівка”. Площа поселення становить близько 2.5 га. Відоме з початку ХХ ст. У 1960-х рр. обстежувалося Г. Храбаном та В. Стефановичем, а у 1987 р. Т. Мовшею та А. Гудим-Левковичем. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Належить до останньої фази косенівської локальної групи (етап СІІ).

Курінний П. Розкопки біля с Томашівки / П. Курінний. // Коротке звітлення ВУАК за 1925 р. – К., 1926. – С. 54–60, 54.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 – 1961 рр./ Г. Ю. Храбан. – Умань, 1961 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 12, № 458. – С. 84–85.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1965 / 20. – С. 80–82.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Середнього Побужжя. Щоденник розвідок за 1966 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1966 / 53. – С. 8.

Діденко О., Стефанович В., Черномаз Б. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз.. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 188–189.

Мовша Т. Г. Отчёт о работе Уманського отряда Черкасской экспедиции по своду 1987 г. / Т. Г. Мовша, А. Н. Гудим-Левкович. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1987 / 36 б. – С. 10.

Уроч. Паньківка

Знаходиться на північний схід від села, по обох боках ґрунтової дороги з Умані. Площа поселення становить близько 30 га. Відоме з 1960-х рр. За розвідками В. Стефановича та Г. Храбана. У 1987 р. обстежувалося Т. Мовшею та О. Гудим-Левковичем. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Належить до томашівсько-сушківської локальної групи (етап СІ).

Діденко О., Стефанович В., Черномаз Б. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 188–189.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1965 / 20. – С. 75.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 – 1961 рр./ Г. Ю. Храбан. – Умань, 1961 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – ф. 12, № 458. – С. 83, 227, 230.

Храбан Г. Ю. Пам'ятки стародавньої історії міста Умані. Щоденник розвідок за 1963 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1963 / 16-1. – С.7, 81

Мовша Т. Г., А.Н. Гудим-Левкович Отчёт о работе Уманського

отряда Черкасской экспедиции по своду 1987 г. / Т. Г. Мовша, А. Н. Гудим-Левкович. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1987 / 36 б. – С. 9–10.

С. Кочубіївка

Курганний могильник епохи енеоліту поблизу села. Розкопки проводилися у 1984 р. Історико-технічною експедицією під керівництвом В. Бідзілі. Досліджений 1 курган, де було виявлено поховання з розписною посудиною гординештського типу (етап СІІ).

Бидзіля В. И. Отчет о работе Историко-технической экспедиции за 1984 год / В. И. Бидзіля. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1984/42.

С. Краснопілка

Розташоване в південній околиці села, на захід від автомагістралі Одеса-Київ, на другому мисі лівіше дороги, яка веде до Краснопілки. Відоме з початку ХХ ст. У 60-х рр. ХХ ст. обстежувалося В. Стефановичем та Г. Храбаном, у 1983 і 1985 рр. – Тальянківським (В. Круц) і Доброводським (Т. Мовша) загонами ТКЕ ІА АН УРСР. Виявлено заглиблений об'єкт.

Курінний П. Розкопки біля с. Томашівки / П. Курінний. // Коротке звітання ВУАК за 1925 р. – К., 1926. – С. 54–60, 54.

Діденко О., Стефанович В., Черномаз Б. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 191.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 – 1961 рр./ Г. Ю. Храбан. – Умань, 1961 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 12, № 458. – С. 92.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник археологічних розвідок за 1963 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1963 / 16-2. – С. 98–99.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1965 / 20. – С. 88–90.

Круц В. А., Рыжов С.Н., Шумова В.А. Отчёт о работе Трипольской экспедиции (Тальянковского отряда) за 1983 г. / В. А. Круц, С. Н. Рыжов, В. А. Шумова. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1983 / 30 а. – С. 20.

Мовша Т. Г., Колесников А.Г. Отчёт о работе Доброводского отряда

Трипольской комплексной экспедиции 1985 г. / Т. Г. Мовша, А. Г. Колесников. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1985 // 23 б. – С. 29.

С. Ладижинка

Знаходиться на правому березі р. Ятрані, в південно-східній околиці села на городах селян. Виявлене і обстежене Г. Храбаном у 1963 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник археологічних розвідок за 1963 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1963 / 16-2. – С. 101–102.

С. Любашівка

Знаходиться на лівому березі р. Синиці біля дороги при в'їзді в село з Умані. Виявлене і обстежене Г. Храбаном у 1961 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 – 1961 рр. / Г. Ю. Храбан. – Умань, 1961 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 12, № 458. – С. 100, 216.

С. Острівець

Знаходиться на схід від південної околиці села, на лівому березі долини струмка, що зліва впадає в р. Ятрань. Площа поселення становить близько 9 га. Відкрите і обстежено В. Круцом та С. Рижовим у 1986 р. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України. Належить до другої фази небелівської групи (етап ВІІ-СІ).

Круц В. А. Отчёт о разведках археологических памятников в южной части Уманського района Черкаской области 1986 г. / В. А. Круц, С. Рыжов. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1986 / 16 б. – С. 15–16.

Рижов С. М. Небелівська група пам'яток трипільської культури / С. М. Рижов. // Археологія. – К., 1993. – Вип. 3. – С 101–114.

С. Паланка

На території села виявлено три поселення трипільців. Відкриті

О. Руденком, обстежені у 60-х рр. ХХ ст. В. Стефановичем та Г. Храбаном. Одне із них знаходиться у центрі села і два – по обидва боки р. Паланки (урочища Прогори та Гоїнка). Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 – 1961 рр. / Г. Ю. Храбан. – Умань, 1961 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 12, № 458. – С. 117.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1965 / 20. – С. 93–98, 107, 120.

Діденко О., Стефанович В., Черномаз Б. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 194.

С. Піківець

Знаходиться в північно-східній околиці села, за Білогрудівським лісом в урочищі „Саліївка”. Відоме з 1930-х рр. Обстежувалося В. Стефановичем та Г. Храбаном у 1960-х рр., у 1987 р. – Т. Мовшею та А. Гудим-Левковичем. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Курінний П. Білогрудівські кам'яні стели / П. Курінний. // Записки ВУАК. – К., 1931. – С 192.

Діденко О., Стефанович В., Черномаз Б. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 195.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1965 / 20. – С.128–129, 131.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 – 1961 рр. / Г. Ю. Храбан. – Умань, 1961 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 12, № 458. – С. 119, 123.

Мовша Т. Г. Отчёт о работе Уманского отряда Черкасской экспедиции по своду 1987 г. / Т. Г. Мовша, А. Н. Гудим-Левкович. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1987 / 36 б. – С. 15.

С. Пугачівка

Розташоване в північній околиці села на правому березі р. Ревуха в

уроч. „Горб коло пана”. Площа поселення близько 20 га. Відоме з початку ХХ ст. Обстежувалося В. Стефановичем та Г. Храбаном у 1960-х рр., у 1981 р. – Доброводським загоном ТКЕ ІА АН УРСР, у 1987 р. – Т. Мовшею та А. Гудим-Левковичем. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Належить до томашівсько-сушківської локальної групи (етап СІ).

Курінний П. Білогрудівські кам'яні стели / П. Курінний. // Записки ВУАК. – К., 1931. – С 192.

Діденко О., Стефанович В., Черномаз Б. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 199.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1965 / 20. – С. 144–146.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 – 1961 рр. / Г. Ю. Храбан. – Умань, 1961 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 12, № 458. – С. 135, 138–139.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки крайнього заходу Черкаської області. — Ч. 1-2. — Щоденник розвідок за 1962 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1962 / 18. – С. 107–108.

Мовша Т. Г., А.Н. Гудим-Левкович Отчёт о работе Уманского отряда Черкасской экспедиции по своду 1987 г. / Т. Г. Мовша, А. Н. Гудим-Левкович. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1987 / 36 б. – С. 12.

С. Рогова

Знаходиться на правому березі р. Ятрані на межі з с. Перегонівкою Кіровоградської обл. Відкрите і обстежене Г. Храбаном у 1966 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Середнього Побужжя. щоденник розвідок за 1966 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1966 / 53. – С. 15.

С. Родниківка

На території села виявлено два поселення. На лівому березі верхів'я р. Олександрівка і на лівому березі р. Кам'янки (нижче садиби школи). Відкриті і обстежені Г. Храбаном у 1963 і 1965 рр. Матеріали зберігаються у Уманському краєзнавчому музеї.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник археологічних розвідок за 1963 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1963 / 16-2. – С. 154–156.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1965 / 20. – С. 149.

С. Собківка

На території села виявлено і обстежено два трипільські поселення. Одне із них виявлене на початку 50-х рр. ХХ ст. С. Березанською та Г. Ковпаненко. Знаходиться на північ від північно-західного краю села за кладовищем.

Друге – на правому березі безводного верхів'я струмка – притоки р. Сушківки. Відкрито Г. Храбаном у 1965 р.

Матеріали поселень зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та фондах Інституту археології НАН України.

Березанская С. С. Поселение предскифского времени в с. Собковка С. С. Березанская, Г. Т. Ковпаненко. // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – К. – 1952. – С. 78–84.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1965 / 20. – С. 153.

С. Старі Бабани

Знаходиться на лівому березі р. Ревухи. Відоме за даними В. Стефановича та Г. Храбана. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 206–207.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1965 / 20. – С. 173–176.

С. Степківка

Знаходиться на лівому березі р. Ятрані за північно-східною околицею села. Відкрито і обстежено Г. Храбаном у 1965 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської

області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1965 / 20. – С. 154.

С. Сушківка

Знаходиться на південь від села на мисі, що утворений злиттям річок Уманки і Ятрані. Площа пам'ятки становить близько 100 га. Відоме з початку ХХ ст. 1916 і 1926 рр. Розкопки на поселенні проводилися В. Козловською. Обстежувалося у 1960-х рр. В. Стефановичем та Г. Храбаном, у 1983 і 1986 рр. – В. Круцом та С. Рижовим. Всього розкопано 5 наземних глинобитних споруд. Серед матеріалів присутня моделі жител. Пам'ятка належить до томашівсько-сушківської локальної групи етапу СІ.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки заходу Черкаської області, виявлені вчителями 1963 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1963 / 16-5. – С. 12.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 – 1961 рр. / Г. Ю. Храбан. – Умань, 1961 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 12, № 458. – С. 186.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1965 / 20. – С. 156–160, 164.

Козловська В. Точки трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині // Трипільська культура на Україні. – Т. 1. / В. Козловська. – К., 1926. – С. 43–66.

Козловська В. Розкопки 1916 р. Біля с. Сушківки на Гуманщині / В. Козловська. // Коротке звітлення ВУАК за 1926 р. – К., 1927. – С. 45–47.

Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений / Т. С. Пассек. // МИА. – М., – Л., 1949. – № 10. – С. 121, 124.

Круц В. А. Отчёт о работе Трипольской экспедиции (Тальянковского отряда) за 1983 г. / В. А. Круц, С. Н. Рыжов, В. А. Шумова. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1983 / 30 а. – С. 19.

Круц В. А. Отчёт о разведках археологических памятников в южной части Уманського району Черкаской области 1986 г. / В. А. Круц, С. Н. Рыжов. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1986 / 16 б. – С. 20–21.

Козловська В. З науково-дослідної роботи комісії ВУАКУ для вивчення трипільської культури (1927–1931) / В. Козловська. // Хроніка археології та мистецтва. – 1931. – № 3. – С. 82–83.

С. Текуча

На території села відкрито і обстежено Г. Храбаном у 1965 р. два поселення. Одне – за південно-західною околицею села на мисі, утвореному розгалуженням р. Текучої. Друге – за північною околицею села на лівому березі р. Ятрані. Матеріали з поселень зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1965 / 20. – С. 190–191.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1965 / 20. – С. 190.

С. Томашівка

Розташоване в південній частині села на мисі між правим берегом р. Ятрані і лівим берегом її правої притоки. Майже вся площа поселення (близько 150 га) зайнята сучасною забудовою села. Відоме з початку ХХ ст. У 1925 – 1926 рр. розкопки на поселенні проводилися П. Курінним. Обстежувалося у 1983 і. 1986 рр. В. Круцом та С. Рижовим. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Пам'ятка належить до томашівсько-сушківської локальної групи етапу СІ.

Курінний П. Розкопки біля с. Томашівки / П. Курінний. // Коротке звітання ВУАК за 1925 р. – К., 1926. – С. 54–60.

Курінний П. Розкопки біля с. Томашівки на Гуманщині / П. Курінний. // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. – К., 1927. – С. 54–62.

Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений / Т. С. Пассек. // МИА. – М., – Л., 1949. – № 10. – С. 126–127.

Круц В. А., Рижов С.Н., Шумова В.А. Отчёт о работе Трипольской экспедиции (Тальянковского отряда) за 1983 г. / В. А. Круц, С. Н. Рижов, В. А. Шумова. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1983 / 30 а – С. 18.

Круц В. А. Отчёт о разведках археологических памятников в южной части Уманського района Черкаской области 1986 г. / В. А. Круц, С. Н. Рижов. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1986 / 16 б. – С. 22–23.

С. Фурманка

На території села у 60-х рр. ХХ ст. Г. Храбан обстежив два

трипільські поселення, які знаходяться по обидва боки р. Ропотухи.

Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 – 1961 рр. – Умань, 1961 / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – ф. 12, № 458. – С. 205–206.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Середнього Побужжя. Щоденник розвідок за 1966 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1966 / 53. – С. 22–24.

С. Черповоди

На території села виявлено і обстежено два поселення. Одне знаходиться в північній околиці села. Займає мис, утворений правим берегом р. Ятрані і лівим берегом балки зі струмком, який впадає зліва в Ятрань. Південна частина поселення зайнята сучасною забудовою села. Площа поселення складає близько 15 га. У 1985 р. обстежувалось Доброводським загonom ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Мовші, а у 1986 р. – В. Круцом та С. Рижовим. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України. Належить до останньої фази косенівської локальної групи (етап СІІ).

Друге поселення знаходиться близько середини правобережної частини села на мисі, що утворений правим берегом р. Ятрані і правим берегом глибокої балки. Площа поселення складає близько 1 га. У 1986 р. обстежувалося В. Круцом та С. Рижовим. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України. Належить до фінальної фази томашівсько-сушківської локальної групи (етап СІ).

Мовша Т. Г. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской комплексной экспедиции 1985 г. / Т. Г. Мовша, А. Г. Колесников. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1985 // 23 б. – С. 30

Круц В. А. Отчёт о разведках археологических памятников в южной части Уманьского района Черкасской области 1986 г. / В. А. Круц, С. Н. Рыжов. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1986 / 16 б. – С. 23–24.

С. Шарине

Розташоване на плато поблизу північної околиці села. Край поселення перетинається автошляхом Київ – Одеса. Площа поселення становить близько 30 га. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. Стефановича і Г. Храбана. У 1985 р. обстежувалося Доброводським загonom ТКЕ ІА АН

УРСР під керівництвом Т. Мовші, а у 1986 р. – В. Круцом та С. Рижовим. Належить до останньої фази косенівської локальної групи (етап СІІ).

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 224.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1965 / 20. – С. 194–195.

Мовша Т. Г. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской комплексной экспедиции 1985 г. / Т. Г. Мовша, А. Г. Колесников. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1985 // 23 б. – С. 28–29.

Круц В. А. Отчёт о разведках археологических памятников в южной части Уманського району Черкасской области 1986 г. / В. А. Круц, С. Н. Рыжов. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1986 / 16 б. – С. 25–26.

С. Юрківка

Розташоване в північній частині села на мисі, що утворений правим берегом р. Синиці та лівим берегом її правої притоки. Увесь мис зайнятий сучасним селом. Відоме з 1960-х рр. за даними В. Стефановича та Г. Храбана. У 1986 р. поселення обстежили В. Круц та С. Рижов. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Належить до останньої фази косенівської локальної групи (етап СІІ).

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 – 1961 рр. — Умань, 1961 / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 12, № 458. – С. 215.

Круц В. А. Отчёт о разведках археологических памятников в южной части Уманського району Черкасской области 1986 г. / В. А. Круц, С. Н. Рыжов. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1986 / 16 б. – С. 26–27.

С. Ятранівка

На території села виявлено два поселення. Одне з них (відкрите П. Черненком) знаходиться в центрі села на лівому березі р. Ятрані.

Друге знаходиться на південь від села на трикутному мисі, що

утворений лівим берегом р. Ятрань і впадаючим зліва яром. Площа поселення становить близько 70 га. Відкрите І. Левченком у 1952 р. Обстежувалося у 1960-х рр. В. Стефановичем та Г. Храбаном, у 1983–1986 рр. – В. Круцом та С. Рижовим. У 1994 р. В. Дудкіним проведено археологогеомагнітометричні дослідження, складено план поселення. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Належить до томашівсько-сушківської локальної групи (етап СІ).

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 – 1961 рр. – Умань, 1961 / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 12, № 458. – С. 220–221.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки заходу Черкаської області, виявлені вчителями 1963 р. / Г. Ю. Храбан // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1963 / 16–5. – С. 16.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1965 / 20. – С. 198, 200.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 225.

Круц В. А., Рыжов С.Н. Отчёт о разведках археологических памятников в южной части Уманского района Черкасской области 1986 г. / В. А. Круц, С. Н. Рыжов. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1986 / 16 б. – С. 27–28.

Круц В. А. Отчёт о работе Трипольской экспедиции (Тальянковского отряда) за 1983 г. / В. А. Круц, С. Н. Рыжов, В. А. Шумова. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1983 / 30 а. – С. 18–19.

Трипільські поселення на території Христинівщини

С. Ботвинівка

Поселення розташоване на північно-західній околиці села, на пологому низькому мисі, утвореному поворотом р. Руда. Відкрито С. Гамченком під час розвідок у 1909–1913 рр. У 1924 р. обстежено робочою комісією ВУАК. У 1974 р. невеликі розкопки проводила О. Цвек. На поселенні знайдено залишки глинобитних споруд. В керамічному посуді переважає посуд із заглибленим орнаментом. Невелика кількість посуду (біконічні глечики, біноклі, кубки) декоровано розписним орнаментом. Зустрічаються зооморфні статуетки. Відноситься до веселокутського типу пам'яток. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Гамченко С. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909-1913 рр. / С. Гамченко. // Трипільська культура на Україні. – Т. 1. – К., 1926. – С 140.

Цвек Е. В. Отчёт о работе Поросского отряда Правобережной первобытной экспедиции за 1974 г. / Е. В. Цвек. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1974 /19. – 14 – 15.

Цвек О. В. Поселення Східнотрипільської культури (короткий нарис). / О. В. Цвек. // – К. 2006. – С.19 – 20.

Цвек О. В. Структура східнотрипільської культури / О. В. Цвек. // Археологія. – К.,1999. – № 3. – С. 28 – 40.

С. Богачівка

Поселення відноситься до веселокутського типу пам'яток. Воно знаходиться на схід від околиці села на крутому схилі правого берега р. Уманки, на мису, утвореному поворотом річки. Відкрито і обстежено у 1974 р. О. Цвек.

Цвек Е. В. Отчёт о работе Поросского отряда Правобережной первобытной экспедиции за 1974 г. / О. В. Цвек. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1974 /19. – 13 – 14.

Цвек О. В. Поселення Східнотрипільської культури (короткий нарис). /О. В. Цвек. – К. 2006. – С. 20.

Цвек О. В. Структура східнотрипільської культури / О. В. Цвек // Археологія. – К.,1999. – № 3. – С. 28 – 40.

С. Вербувата

Поселення знаходиться в селі навпроти садиби школи на правому березі р. Малої Уманки. Відкрите та обстежене в 1960-х рр. В. Стефановичем та Г. Храбаном. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Стефанович В. А. Отчет о проведенной разведке 1960 г. / В. А. Стефанович. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1960 /21. – С. 4.

Храбан Г.Ю. Археологічні пам'ятки крайнього заходу Черкаської області. – Ч. 1-2. – Щоденник розвідок за 1962 р. / Г. Ю Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. –1962/18. – С. 43-44

С. Гребля

Поселення знаходиться на західній околиці села, на схилі невисокого мису, утвореного правим берегом р.Руди та однією з її приток. Площа становить близько 3 га. Будівлі сплановані по березі мису.

Виявлені залишки стін каркасно-глинобитної конструкції, валькові вимостки. Посуд прикрашений заглиблено-жолобчастм онаментом. Знарядь

праці мало. Житеї поселення підтримували зв'язки з носіями Дніпро-донецької культури, про що свідчать знахідки імпотної неолітичної кераміки.

Відкрито та досліджено у 1974 р. О. Цвек. Поселення відноситься до пам'яток типу Красноставки.

Цвек Е. В. Отчёт о работе Поросского отряда Правобережной первобытной экспедиции за 1974 г. / Е. В. Цвек. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1974 /19. – С. 6 – 7.

Цвек О. В. Поселення Східнотрипільської культури (короткий нарис). / О. В. Цвек. – К., 2006. – С.35.

Цвек О. В. Структура східнотрипільської культури / О. В. Цвек. // Археологія. – К., 1999. – № 3. – С. 28 – 40.

С. Заячківка

Поселення знаходиться за східною околицею села на правому березі р. Ятрані в напрямку гирла р. Уманки. Виявлено і обстежено Г. Храбаном у 1965 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1965 / 20.

С. Ліщинівка

Поселення розташоване на південній околиці села, займає невисокий мис, утворений правим берегом р. Руда та балкою. Відкрито місцевим жителем І. Осадчим. У 1973 р. невеликі розкопки були проведені О. Цвек. Досліджено залишки глинобитних споруд. У керамічному комплексі переважають посудини з темною лискованою поверхнею, декоровані заглиблено-жолобчастим візерунком. Частина посуду прикрашена канелюрами. Кухонний посуд декорований рельєфно-зубчастим штампом. Пам'ятка відноситься до пам'яток тину Шкарівки. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Цвек Е. В. Отчёт о работе Поросского отряда Правобережной первобытной экспедиции за 1974 г. / Е. В. Цвек. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1974 /19. – С.18 – 19.

Цвек О. В. Поселення Східнотрипільської культури (короткий нарис). / О. В. Цвек. – К. 2006. – С.40.

Цвек О. В. Структура східнотрипільської культури / О. В. Цвек. // Археологія. – К., 1999. – № 3. – С. 28 – 40.

С. Орадівка

Поселення знаходиться за північною околицею села на лівому березі р. Удича. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. Стефановича і Г. Храбана. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Стефанович В. А. Археологические памятники Уманицыны. – Т.1. – Умань, 1968 / В. А. Стефанович, О. П. Диденко. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – Ф. 12, № 569. – С. 233.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки крайнього заходу Черкаської області – Ч. I-2 – Щоденник розвідок за 1962 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. –1962/18. – С.48 – 54.

С. Осігна

Поселення знаходиться за північно-східною околицею села на правому березі р. Синиці. Виявлено і обстежено Г. Храбаном у 1964 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського і Христинівського районів Черкаської області. Щоденник розвідок за 1964 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1964/16. – С.47 – 48.

С. Пеніжкове

Поселення знаходиться на південній околиці села, на мисі, утвореному правим берегом р. Уманки та двома балками. Площа понад 100 га, планування кругове. У 1911 – 1913 рр. його розкопував австрійський археолог М. Гімнер. Матеріали передав у музей міста Краків (Польща). У 1973 – 1974 рр. дослідження проводила О. Цвек. Досліджено 41 житлова та 1 господарська споруди. В інтер'єрі фіксуються багат шарові вимостки, купольні печі, вівтарі.

У керамічному комплексі переважає посуд із заглиблено-жолобистим орнаментом, з білим пастовим заповненням. Частина посуду прикрашена канелюрами та рельєфно-зубчастим штампом.

Знайдено багато зерновиків із покришками, кратерів, біноклеподібних посудин, кубків, глечиків, тощо. Серед знарядь праці – долота, скребки, ножі, тощо. Зооморфна пластика передає зображення різних тварин.

Відноситься до веселокутського типу. Матеріали зберігаються в Інституті археології НАН України, Уманському краєзнавчому музеї.

Цвек Е. В. Отчёт о работе Поросского отряда Правобережной первобытной экспедиции за 1974 г. / Е. В. Цвек. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1974 /19. – С. 12 – 13.

Цвек О. В. Поселення східнотрипільської культури (короткий нарис). / О. В. Цвек – К. 2006. – С. 20.

Цвек О. В. Структура східнотрипільської культури / О. В. Цвек. // Археологія. – К., 1999. – № 3. – С. 2–40.

С. Синиця

Поселення знаходиться в південній околиці села на правому березі східного відгалуження верхів'я р. Синиці. У 1960-х рр. його досліджували В. Стефанович і Г. Храбан. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Стефанович В. А. Археологические памятники Уманицыны. – Т.1. – Умань, 1968 / В. А. Стефанович, О. П. Диденко. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – Ф. 12, № 569. – С. 236.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського і Христинівського районів Черкаської області. Щоденник розвідок за 1964 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1964/16. – С. 60–62, 70.

С. Талалаївка

Поселення знаходиться за південно-західною околицею села на правому березі струмка, що починається на 23-му км автостради Умань–Вінниця. Виявлено і обстежено Г. Храбаном у 1962 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки крайнього заходу Черкаської області. – Ч. I-2. – Щоденник розвідок за 1962 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. –1962/18. – С. 47–48.

На території **с. Христинівки** виявлено два поселення.

Одне із них розташоване на східній околиці села, займає високий мис, який утворено злиттям двох балок в урочищі Волиня. Площа поселення понад 100 га. Відкрито і обстежено Г. Храбаном у 1964 р. У 1974 р. експедиція під керівництвом О. Цвек розкопала і дослідила одне наземне житло, яке відноситься до пам'яток типу Гарбузина.

У керамічному комплексі переважає посуд з росписом: миски, кубки, кратери, орнаментований росписом темnobрунатою фарбою. Заглибленим орнаментом прикрашений, в основному, тарний посуд.

Друге поселення знаходиться в районі села на лівому березі західного відгалуження верхів'я р. Конелки на полі нижче цегельні. Виявлене і обстежене Г. Храбаном у 1964 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Цвек Е. В. Отчёт о работе Поросского отряда Правобережной первобытной экспедиции за 1974 г. / Е. В. Цвек. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1974 /19. – С. 17.

Цвек О. В. Поселення Східнотрипільської культури (короткий нарис) О. В. Цвек. – К., 2006. – С. 50.

Цвек О. В. Структура східнотрипільської культури / О. В. Цвек. // Археологія. – К., 1999. – № 3. – С. 28–40.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського і Христинівського районів Черкаської області. Щоденник розвідок за 1964 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1964 / 16. – С. 74,87–88.

С. Шукайвода

Поселення знаходиться на території сучасного села, займає лівий берег біля витоку р. Гірський Тікич. Виявлено І. Медведем у 1964 р. У 1974 р. невеликі розкопки були проведені О. Цвек.

Виявлені залишки наземної глинобитної будівлі з купольною піччю та багатощаровими вимостками. Посуд – чорнолощений, прикрашений спіральною заглиблено-жолобчастою орнаментациєю, частина – декорована канелюрами.

Поселення відноситься до пам'яток типу Шкарівки. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського і Христинівського районів Черкаської області. Щоденник розвідок за 1964 р. / Г. Ю. Храбан. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1964 / 16. – С. 94–96.

Цвек Е. В. Отчёт о работе Поросского отряда Правобережной первобытной экспедиции за 1974 г. / Е. В. Цвек. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1974 /19. – С. 20–28.

Цвек О. В. Поселення східнотрипільської культури (короткий нарис) / О. В. Цвек. – К., 2006. – С. 55–56.

Археологія. – К., 1999. – № 3. – С. 28–40.

Поселення трипільської культури на території Маньківського району.

С. Багва

На території села відомо два поселення трипільської культури. Знайдено залишки житла і фрагменти глиняного посуду.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 89.

С. Березівка

Відомі ознаки трипільського поселення.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 90–91.

Смт Буки

Поблизу селища, по дорозі до села Багва у трьох місцях виявлено ознаки поселення трипільської культури. Знайдено маленькі посудинки, фрагменти кераміки і шматки перепаленої глини від жител з явними слідами зернових відходів.

С. Дзензелівка. На території села, на обійстях селян знаходять черепки трипільської культури, глиняні грузила.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 91.

С. Желудьки

На території села виявлено сліди двох трипільських поселень.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 95.

С. Іваньки

На південний схід від села, по дорозі на с. Паланочку, на полі „Яр Красноставка” є сліди поселення трипільської культури. Тут знайдено уламки глиняного посуду, печина та різні кремінні вироби.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 95.

С. Кищенці

У напрямку с. Харківка, на віддалі 1,5 км, в урочищі „Шпиль” виявлено ознаки трипільської культури раннього періоду. Знайдено залишки десяти жител, залишки посуду, глиняні грузила.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 97.

С. Красноставка

Поселення середнього етапу трипільської культури виявлене співробітником Уманського краєзнавчого музею М. Якимовичем у 1928 році. Знаходиться поблизу села у північному напрямі на відстані 0,5 км., на узвишші, яке омивається притокою ріки Руда.

У 1928–1930 р. поселення досліджували працівники Уманського краєзнавчого музею. Дещо пізніше дане поселення досліджувала експедиція інституту Археології НАНУ під керівництвом О. Цвек.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В.

Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 98–99.

С. Мала Маньківка

На полі, поблизу села, в напрямку села Харківка, є ознаки поселення трипільської культури. Знайдено черепки глиняного посуду, уламки зернотерки, пращові камені (розтиральники).

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 100.

С. Маньківка

Поселення знаходиться в урочищі „Качка” на відстані 5 км від села у південно-східному напрямку. Знайдено фрагмент кераміки, розтиральники.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 103.

С. Паланочка

Сліди поселення трипільської культури знайдено у напрямку с. Романівка.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 105.

С. Тимошівка

Неподалік села в напрямку села Маньківка, на території урочища „Шпилі” знайдено ознаки поселення трипільської культури.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 107.

Поселення трипільської культури на території Жашківського району.

С. Вороне

У східному напрямку від села, на віддалі 3 км, в урочищі „Гроші” виявлено поселення трипільської культури.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 51.

С. Сабадаш

На території села знайдено сліди поселення трипільської культури.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 225.

С. Скибин

На території села знайдено сліди поселення трипільської культури.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 225.

С. Хижня

В урочищі „Вила” у південно-західному напрямі від села в сторону с Кищенці знайдено сліди трипільського поселення. Сліди другого поселення знайдено на захід від села на відстані 1 км, у „Коров'ячому яру”. Там виявлено шість глинобитних майданчиків і фрагменти кераміки.

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – С. 225.

Додаток 2.

Пам'ятки епохи бронзи на території Уманщини

(за матеріалами дослідження В. А. Стефановича та
О. П. Діденко)

Тип населеного пункту	Назви населених пунктів, в яких виявлено ознаки поселень Білогрудівської культури	Кількість поселень
Село **	Берестівець	1
	Верхнячка	1
	Герезенівка	1
	Городецьке	1
	Громи	1
	Дзензелівка	1
	Дмитрушки	1
	Заячківка (Уманськ. р-н)	1
	Кочержинці	
	Краснопілка	1
	Ліщинівка	1
	Нове Місто	

	Піківець	1
	Попудня	1
	Родниківка	1
	Ропотуха	1
	Синиця	1
	Собківка	1
	Старі Бабани	1
Місто	Умань	1
Село	Хижня	1
	Ягубець	1

Пам'ятки ямної культури:

Долинка, Івахни, Кобринове, Луківка, Новосілка, Шуляки.

Пам'ятки середньодніпровської культури:

Рогове, Ризине.

Література:

Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т 1. – Умань, 2006. – 234 с.

Березанская С. С. Памятники предскифского времени на Уманщине и их историческое значение. Дис. ... канд. ист. наук / С. С. Березанская. – К., 1959. – 180 с.

Березанская С. С. Поселение предскифского времени в с. Собковка / С. С. Березанская, Г. Т. Ковпаненко. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – К. : Изд. АН УССР, 1952. – С. 78–84.

Березанская С. С. Ковпаненко Г. Т. Поселение белогрудовской культуры в с. Собковка / С. С. Березанская, Г. Т. Ковпаненко. // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – № 1. – К., 1954. – С. 78–84.

Березанська С. С., Тітенко Г.Т. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу / С. С. Березанська, Г. Т. Тітенко. // Археологія. – Т. IX – К., 1954. – С. 182–191.

Гарбузова Л. Д. Археологічні дослідження Григорія Юхимовича Храбана // Григорій Юхимович Храбан – археолог, історик України та краєзнавець Уманщини / Л. Д. Гарбузова. – Умань : РВЦ “Софія”, 2007. – С. 36–40.

Курінний П. Розкопки Білогрудівських могилоподібних горбів / П. Курінний. // Коротке звітлення ВУАК за 1926 р. – К., 1927. – С. 79–83.

Священко З. В. Історія Уманщини (з найдавніших часів до середини XVII ст.) / З. В. Священко. – Черкаси : Ваш дім, 2006. – 228 с.

Тереножкін О. І. Поселення білогрудівського типу біля Умані / О. І. Тереножкін. // *Археологія*. – Т. V – К., 1951. – С. 173 –191.

Тереножкін А. І. Предскифський період на днепровском Правобереж'ї / А. І. Тереножкін. – К.: Изд. АН УРСР, 1961. – 248 с.

Храбан Г. Ю. Археологічне вивчення краю. З досвіду Уманського краєзнавчого музею. (Рукопис) / Г. Ю. Храбан. – Умань, 1960. – 45 с. // УКМ. – Ф. 2553, Д-1366.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки крайнього заходу Черкаської області. Щоденник археологічних розвідок за 1962 р. Ч 1. – Умань, 1962 // УКМ. – Ф. 2553, Д-1370.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Маньківського району. Щоденник розвідок / Г. Ю. Храбан. – 1962. – 18. інв. № 3869. – С. 17–76.

Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1959-1961 рр. (в 2-х томах) / Г. Ю. Храбан. // Уманський краєзнавчий музей. – Ф. 2553, Д-1268, Д-1369.

Храбан Г. Ю. Пам'ятки стародавньої історії міста Умані. Щоденник археологічних розвідок за 1963 р. // оригінал за описом Наукового архіву Інституту археології АН України – 1963 /16 -1 / Г. Ю. Храбан. // УКМ. – Ф.2553, Д.-1373.

Додаток 3.

Географічний показник поселень епохи міді-бронзи

Тальнівський район

Білашки	150, 185
Веселий Кут	44, 45, 48, 49, 57, 59, 67, 70, 74, 79, 80–85, 114, 139, 185
Глибочок	88, 89, 92, 186
Гордашівка	45, 49, 50, 86, 89, 92, 186
Довгеньке	89
Заліське	187
Кобринове	187, 223
Колодисте	17, 73, 88, 89, 92, 98, 187
Корсунка	188
Криві Коліна	88, 89, 138, 188

Лісове	45, 46, 189
Легедзине	23, 160
Майданецьке	42, 44, 91, 92, 117, 118, 189
Мошурів	91, 92, 191
Онопріївка	44, 45, 61, 192
Папужинці	41
Павлівка I	42, 139, 192
Піщана	40, 88, 89, 193
Поташ	193
Тальне	72, 91, 92, 193, 194
Тальянки	23, 23, 26, 44, 91, 92, 101, 117, 118, 194
Червоне	195

Уманський район

Антонівка	196
Аполянка	26, 95, 150, 196
Бабанка	41, 91, 93, 112, 150, 197
Берестівець	197, 222
Вільшана Слобідка	95, 113, 197
Вільшанка	98, 197
Гереженівка	141, 198, 222
Городецьке	38, 40, 198, 222
Городниця	91, 150, 199, 222
Громи	41
Дмитрушки	91, 93, 141, 199, 222
Доброводи	21, 24, 26, 44, 91-93, 102, 110, 111, 114, 117, 118, 121,

	123, 124, 125, 129, 138, 200
Дубова	95, 113, 201
Заячківка	222
Іванівка	201
Колодисте	201
Коржова	95, 112, 113, 138, 202
Коржова Слобідка	88, 89, 202
Косенівка	8, 24-26, 40, 44, 95, 112, 113, 119, 202
Кочержинці	18, 30, 91, 92, 94, 95, 135, 141, 204
Кочубіївка	205
Краснопілка	88, 89, 95, 141, 205, 223
Ладижинка	206
Острівець	88, 89, 206
Паланка	93, 135, 207
Піківець	38, 40, 135, 138, 141, 207, 223
Пугачівка	41, 91, 141, 208
Рижавка	150
Рогова	140, 208, 223
Родниківка	38, 208, 223
Собківка	30, 31, 33, 95, 135, 141, 145, 148, 150, 151, 154, 162, 209, 223
Старі Бабани	93, 209, 223
Степківка	41, 209
Сушківка	18-21, 73, 91-93, 107, 114, 115, 122-125, 129, 130, 138, 169, 210
Танське	41
Текуча	88, 89, 211
Томашівка	19, 20, 91, 92, 94, 108, 114, 121, 123, 129, 169, 211

Умань	17, 22, 30, 35, 40, 173, 182, 196, 204, 206, 223
Фурманка	212
Черповоди	91, 113, 212
Шарин	95, 212,
Юрківка	95, 213
Ятранівка	91, 93, 141, 213

Христинівський район

Ботвинівка	45, 214
Богачівка	44, 45, 48, 69, 77, 84, 114, 215
Вехнячка	88, 222
Вербувата	88, 215
Гребля	44, 45, 46, 47, 215
Заячківка	216
Ліщинівка	47, 216, 223
Орадівка	63, 77, 217
Осітна	217
Пеніжкове	27, 69, 74, 77, 79, 83, 114, 217
Синиця	88, 93, 218, 223
Талалаївка	88, 218
Христинівка	45, 50, 57, 63, 67, 69, 73, 74, 77, 79, 83, 84, 86, 88, 167, 218
Шукайвода	45, 47, 219
Ягубець	135, 223

Монастирищенський район

Бачкурине	44, 45, 48, 49
Владиславчик	44, 45, 49, 50, 92

Долинка	138, 223
Зарубинці	42, 44, 45, 46, 61
Зюбриха	45, 47
Івахни	138, 223
Копіювата	45, 48, 84
Нове місто	223
Новосілки	138, 223
Попудня	91, 92, 135, 141, 223
Рижанівка	140
Сарни	92
Семенівка	49
Харківка	48, 84

Жашківський район

Баштечки	138
Королівка	138
Нагірна	138
Шуляки	140, 223

Катеринопільський район

Колодисте	139
Луківка	88, 139, 229
Розсохуватка	69, 88, 92

Інші населені пункти

Вінницька область	
Війтівка Гайсинського р-ну	30
Тростянчик Тростянецького р-ну	67
Кліщев Тиврівського р-ну	87

Черкаська обл	
Багва	219
Березівка	219
Буки	220
Дзендзелівка	220, 222
Желудьки	220
Іваньки	220
Красноставка Маньківського р-ну	41, 43-46, 60, 81, 220
Мала Маньківка	221
Маньківка	221
Паланочка	221
Тимашівка	221
Гарбузин Корсунь- Шевченківського р-ну	43, 44, 49, 56, 60, 116
Миропілля Корсунь- Шевченківського р-ну	44, 48, 56, 60, 67, 84, 116
Вільхівець Звенигородського р-ну	92, 113
Мошни Черкаського р- ну	32
Вороне	221
Сабадаш	221
Скибин	222
Хижня	222, 223
Київська область	
Верем'я Обухівського р-ну	67, 82
Шкарівка	44, 45, 47, 49, 61, 67, 70,

Білоцерківського р-ну	73, 74, 76
Трипілля	41
Гребені	77
Тараща	45
Кіровоградська область	
Голованівськ	88
Небелівка Голованівського р-ну	87, 88, 89, 92, 121
Перегонівка Голованівського р-ну	88, 92, 208
Володимирівка Новоархангельського р-ну	88, 92, 114, 116, 118
Сабатинівка Ульянівського р-ну	74
Донецька область	
Пилипчатине, Климівка, Мідна Руда Артемівського р-ну	133

Додаток 4**Іменний покажчик**

Андрієвський І. – 180

Антонович В. – 17, 41

Артамонов М. – 30

Ашурков В. – 175

Балабіна В. – 123

Балакін С. – 179

Бевз Г. – 6, 175

Безвенглинський Б. – 189

Березанська С. – 7, 29, 30, 31, 39, 140, 151, 159, 160, 163, 172, 175, 209

Березовець Д. – 27

Бідзіля В. – 205

Бидловський І. – 138

Бібіков С. – 53, 70, 100, 122, 123, 131, 175

Біляшівський М. – 17, 183, 187

Бобринський А. – 32

Богаєвський Б. – 176

Бондаренко Т. – 176

Бузян Г. – 176

Бурдо Н. – 26, 127, 190

Бучинський І. – 37, 176

Васіна З. – 176

Винокур І. С. – 176

Відейко М. – 26, 100, 115, 116, 117, 119, 120, 127, 129, 176, 190, 194

Гамченко С. – 71, 176, 214

Гарбузова Л. – 176

Гімбутас М. – 10, 114

Гімнер М. – 17, 26

Гірник І. – 190

Горохівський П. – 29, 176, 177

Горошко С. – 29, 177

Гудим-Левкович А. – 179, 196, 199, 203, 204, 207

Гуменна Д. – 26, 177

Гупало Н. – 26

Гусєв С. – 28, 44, 125, 177,

Даниленко В. – 114, 117, 177

Діденко О. – 7, 21, 24, 27, 33, 35, 172, 177

Доманицький В. – 17, 18, 177, 187, 188, 193

Домбровський Я. – 32

Дудкін В. – 214

Заболоцький А. – 186, 187, 188, 191

Загній Г. – 193, 194, 203

Заєць І. – 177

Залізняк Л. – 175

Збенович В. – 117

Журавльов О. – 26, 100, 177

Кесь О. – 37, 177

Ковпаненко Г. – 175, 209

Козловська В. – 18, 19, 20, 123, 124, 125, 130, 131, 178, 210

Коперницький І. – 41

- Корвін-Піотровський О. – 17, 26, 178, 179, 180, 202
Коробкова Г. – 53, 55, 100, 178
Косов Б. – 37, 177
Коцюба Д. – 175
Кравченко Н. – 183
Кременецький О. – 25
Кривошея В. – 6
Кричевський Є. – 70
Круц В. – 26, 87, 95, 112, 115, 117, 124, 178, 194, 198, 202, 206, 210, 212–214
Кузнець Т. – 3
Кульська О. – 105,
Курінний П. – 7, 18, 19, 20, 40, 73, 95, 122, 141, 158, 172, 178, 189, 199, 201, 202, 212
- Левченко І. – 214
Лежух І. – 28
Логвинов К. – 37, 179
- Магура С. – 20, 179
Малинова Р. – 179
Массон В. – 49, 117, 179
Матюша Г. – 175
Мельник П. – 181
Мицик В. – 100, 117, 130, 179, 190, 192
Мовчан І. – 179
Мовша Т. – 25, 27, 27, 28, 95, 131, 179, 180, 196, 197, 199, 200, 202–205, 207, 208, 212, 213
Монін А. – 37, 180
- Овчинніков Е. – 28
Осадчий І. – 216
Осовський Г. – 41
- Паїк В. – 110
Паламарчук Є. – 180
Пассек Т. – 20, 29, 100, 122, 140, 172, 180, 202, 208
Пашкевич Г. – 25, 180
Петров В. – 26
Пічкур Є. – 180
Предтеченский П. – 37, 180
Притула І. – 201
Пшебиславський В. – 41

- Рибаков Б. – 80, 122, 127, 180
Рижов С. – 26, 87, 95, 180, 181, 186, 191, 198, 202, 206, 210, 212–214
Руденко І. – 150, 200
- Савченко М. – 192
Свешніков І. – 140
Священко З. – 4, 7, 29, 37, 39, 163, 181
Семенов С. – 53
Спицин О. – 17, 18, 187, 188
Стефанович В. – 7, 14, 21, 23, 27, 29, 33, 35, 36, 69, 116, 160, 172, 181, 185, 187, 189, 191, 193, 196, 198, 199–205, 207–210, 212–215, 217, 218
Сухов М. – 196
- Телегін Д. – 181
Тереножкін О. – 7, 29, 30, 32, 142, 162, 172, 181
Терлецький О. – 37, 181
Тітенко Г. – 30, 31, 172
Ткачук Т. – 80, 127, 128, 181
Товстуха Є. – 82, 181
Толочко П. – 177
- Фабриціус І. – 181
Формозов О. – 83
- Хвойка В. – 17, 26, 41
Храбан Г. – 7, 21, 22, 23, 27, 29, 33, 34, 35, 36, 38, 41, 116, 137, 150, 172, 181, 182, 186, 195–201, 203–218
- Цвек О. – 26, 27, 42, 53, 60, 61, 69, 70, 72, 75, 76, 77, 104, 179, 182, 185, 189, 192, 214–220
- Чабан А. – 29, 182
Чабанюк В. – 26, 178
Черненко П. – 214
Черниш К. – 28, 72, 114, 183
Чмихов М. – 77, 183
Черняк В. – 51, 182
Черняков І. – 77, 183
Чорновіл Д. – 26, 95, 178, 193
Чорномаз Б. – 7, 35, 177
- Шилов Ю. – 120

Шишкін І. – 14, 24, 119
 Шишков Ю. – 37, 180
 Шмаглій В. – 115, 116, 117, 186, 190
 Шнейдер А. – 41
 Шнирельман В. – 37, 183
 Шовкопляс І. – 161, 183
 Штігліц М. – 23, 189, 200
 Шумова В. – 186

Щербаківський Д. – 17, 20
 Щербань М. – 37, 179

Якимович М. – 220
 Якубенко О. – 26, 176
 Янушевич З. – 25, 100

Додаток 5

Список ілюстрацій

- С. 3. Рис. 1. Картосхема історичної Уманщини (за Кузнець Т. В.).
- С. 15. Рис. 2. План-схема розкопу (з посібника Чмихова М., Кравченка Н., Чернякова І. Археологія та стародавня історія України).
- С. 17. Фото 1. Біляшівський М. Ф. (Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2-х т. – Т. 2. – С. 51)
- С. 18. Фото 2. Козловська В. П. (Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2-х т. – Т. 2. – С. 227)
- С. 20. Фото 3. Курінний П. П. (Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2-х т. – Т. 2. – С. 288)
- С. 22. Фото 4. Храбан Г. Ю. (з фондів Уманського краєзнавчого музею)
- С. 23. Фото 5. Стефанович В. А. (Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2-х т. – Т. 2. – С. 499)
- С. 24. Фото 6. Діденко О. П. (Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2-х т. – Т. 2. – С. 149)
- С. 25. Фото 7. Мовша Т. Г. (Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2-х т. – Т. 2. – С. 338)
- С. 28. Фото 8. О. В. Цвек (з киги В.Круца та ін. „Ранок землеробського світу”. – С. 24)
- С. 30. Фото 9. О. І. Тереножкіна (Інтернет ресурс)
- С. 31. Фото 10. С. С. Березанської (Інтернет ресурс)
- С. 43. Рис. 3. Схема розташування локальних варіантів східно-трипільської культури (із статті О. Цвек „Структура східнотрипільської культури // Археологія. – 1999. – № 3. – С. 29).

С. 46. Фото 11. Кераміка пам'яток типу Зарубинці (із статті О. Цвек „Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопр. о вост. ареале культуры Кукутени-Триполья). Первобытная археология : поиски и находки. – К., 1980. – С.166).

С. 47. Фото 12. Кераміка пам'яток типу Красноставка (із статті О. Цвек „Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья. – С.169).

С. 49. Рис. 4. Кераміка пам'яток типу Веселий Кут (із статті О. Цвек „Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья. – С.178).

С. 50. Рис. 5. Кубки із поселення Миропілля (із статті О. Цвек „Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья. – С.181).

С. 50. Фото 13. Кераміка пам'яток типу Гарбузин (із статті О. Цвек „Особенности формирования восточного региона трипольско-кукутенской общности // Археология. – 1985. № 51. – С.41).

С. 52. Рис. 6. Зернові культури трипільців.

С. 54. Рис. 7. Рогові серпи з кременними зубцями (Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2-х т. – Т.1. – С. 110).

С. 55. Фото 14. Горщик-зерновик (фото з архіву автора).

С. 55. Рис. 8. Зернотерки (фото з архіву автора).

С. 56. Фото 15. Розтиральники (фото з архіву автора).

С. 58. Рис. 9. Використання кременних виробів (сучасна реконструкція).

С. 60. Рис. 10. Ткацький верстат (сучасна реконструкція).

С. 64. Рис. 11. Способи формування посуду за допомогою болванки (із статті Рижова С. М. Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001. – С. 13).

С. 65. Рис. 12. Етапи виготовлення посуду методом ліплення (із статті Рижова С. М. Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001. – С. 13).

С. 66. Рис. 13. Схема гончарної печі (із статті О. Цвек „Гончарное производство племен трипольской культуры” // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наукова думка, 1994. – С.73).

С. 67. Рис. 14. Знаряддя для орнаментування кераміки (із статті О. Цвек „Гончарное производство племен трипольской культуры” // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 64).

С. 72. Рис. 15. Реконструкція трипільського житла (за К. Черниш) із книги М. Відейка „Давні поселення України” – С.25)

С. 73. Рис. 16. Реконструкція печі в житлі трипільської культури (за П. Курінним) із книги М. Відейка „Давні поселення України” – С.19.

С. 75. Рис. 17. Схема храмової будівлі (із статті О. Цвек „ Релігійні уявлення населення Трипілья” // Археологія. – 1993. – №3. – С.75).

С. 79. Фото 16. Фрагменти жіночої фігури (фото з архіву автора).

С. 79. Рис. 18. Трипільські жриці (із книги З. Васиної „Український літопис одяжі”. – Т.1. – К.: Мистецтво, 2003. – С. 54-93).

С. 80. Рис. 19. Глиняна фігурка кабана (з книги „Археология Украинской ССР. В 3 т”.– К., 1985. –Т.1. – С.174).

С. 81. Фото 17. Глиняний хлібець (фото з архіву автора).

С. 84. Фото 18. Миска (вид знизу) (фото з архіву автора).

С. 86. Фото 19. Знак трисутності (фрагмент стінки горщика) (фото з архіву автора)

С. 88. Рис. 20. Карта розселення трипільських племен в Буго-Дніпровському межиріччі (з статті С. Рижова „Небелівська група пам’яток трипільської культури” // Археологія. – 1993. – № – С. 102).

С. 90. Рис. 21. Кераміка пам’яток небелівської групи (з статті С. Рижова „Небелівська група пам’яток трипільської культури” // Археологія. – 1993. – № – С. 104)

С. 92. Рис. 22. Карта поширення пам’яток томашівсько-сушківської групи (з статті Круца В. О., Рижова С. М. Фази розвитку томашівсько-сушківської групи // Археологія. – 1985. – № 51. – С. 47)

С. 94. Рис. 23. Кераміка пам’яток томашівсько-сушківської групи. (з статті С. Рижова „Небелівська група пам’яток трипільської культури” // Археологія. – 1993. – № – С. 111).

С. 96. Рис. 24. Карта поселень косенівської групи (з статті Є. Пічура „До історії вивчення пам’яток косенівської групи” // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – К.: Корвін-Прес, 2003. – С. 117).

С. 97. Рис. 25. Посуд з Косенівського поселення (Круц В. А. и др. „Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002–2004 гг.” – К., 2005 – рис. 61-62. – С.117)

С. 104. Рис. 26. Види первісних гончарних кругів (із статті О. Цвек „Гончарное производство племен трипольской культуры” // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наукова думка, 1994. – С.63).

С. 110. Рис. 27. Карта трипільських поселень Уманщини (В. Паїк „Історичні і географічні карти” // Все для вчителя. – 1982 р.)

С. 112. Рис. 28. Реконструкція трипільського житла томашівсько-сушківської групи (з книги В. Круца та ін. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2001 г. – К. : Корвин-прес, 2001. – С. 71)

С. 113. Рис. 29. Реконструкція комплексу жител Косенівського поселення (з книги М. Відейка „Давні поселення України” – С.75)

С. 115. Рис. 30. План поселення-гіганта біля с. Сушківка (з книги М. Відейка „Трипільська цивілізація” – К., 2002. – С. 284).

С. 118. Рис. 31. План-схема поселення біля с. Доброводи. План квартальної забудови і вулиці у північній частині поселення (з книги Відейка М. Ю. Трипільські протоміста. Історія дослідження. – К., 2002. – С. 89.)

С. 119. Рис. 32. Реконструкція зали для зібрань з поселення Майданецького (з книги М. Відейка та ін. „Давні поселення України”).

С. 119. Рис. 33. План Косенівського поселення (з книги Відейка М. Трипільські протоміста. Історія дослідження. – К., 2002. – С. 79)

С. 122. Рис. 34. Антропоморфні фігурки (з статті Курінного П. Розкопки біля с. Томашівки // КЗВУАК за 1925 р. – К., 1926. – С. 54-60).

С. 122. Рис. 35. Антропоморфні фігурки з Сушківки (з книги Гуменної Д. „Минуле пливе в прийдешнє”. – Нью-Йорк, – С. 175)

С. 124. Рис. 36. Зооморфні наліпи-ручки на кухонному посуді (Круц В. А. и др. Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002-2004 гг. – К., 2005. – С. 66)

С. 124. Рис. 37. Глиняна фігурка ведмедиці із Сушківського поселення (з статті Курінного П. „Розкопки біля с. Томашівка на Гуманщині” // КЗ ВУАК за 1925 р. – К., 1926. – С. 54)

С. 125. Фото 20. Зооморфна посудина з поселення Доброводи (з архіву автора)

С. 128. Рис. 38. Місячне кодування на посуді (з книги „Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2-х т. – К., 2004 – Т. 1. – С. 453)

С. 128. Рис. 39. Амфора з „лицьовим зображенням” (з книги „Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2-х т. – К., 2004 – Т. 1. – С. 454)

С. 129. Рис. 40. Посуд із зображенням змії (Круц В. А. и др. Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002–2004 гг. – К., 2005. – С. 70)

С. 130. Фото 21. Модель саночок із поселень томашівсько-сушківської групи (Круц В.А. и др. Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002-2004 гг. – К., 2005. – Рис 52. – С. 3)

С. 131. Фото 22. Модель житла із Сушківки (з книги М. Відейка та ін. „Давні поселення України” – К., 2005. – С. 16)

С. 134. Рис. 41. Картосхема „Пам’ятки культур землеробських племен періоду пізньої бронзи” із підручника Винокура І. С., Телегіна Д. Я. Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – С. 115).

С. 137. Фото 23. Картосхема „Пам’ятки бронзового віку та скіфсько-сарматського часу на Уманщині” (упорядкування Г. Ю. Храбана).

С. 142. Рис. 42. Розріз та план розкопок горба № 2 у Синицькому лісі (із статті Тереножкіна О. І. „Поселення білогрудівського типу біля Умані”. // Археологія. –Т. V – К., 1951. – С. 173 –191).

С. 144. Рис. 43. Пам’ятки білогрудівської культури (із книги „Археологія Украинской ССР. В 3 т. ”– К., 1985. –Т.1. – С. 504).

С. 146. Таблиця № 2. Остеологічні матеріали із зольників Синицького лісу (із статті О. І. Тереножкіна „Поселення білогрудівського типу біля Умані” // Археологія. –Т. V – К., 1951. – С. 180).

С. 147. Фото 24. Бронзові вироби в експозиції Уманського

краєзнавчого музею

С. 149. Фото 25. Речі з білогрудівських зольників (із експозиції Уманського краєзнавчого музею).

С. 152. Рис. 44. Посуд ямної культурної спільноти (із статті Рижова С. М., Бурдо Н. Б, Відейка М. Ю. Давня кераміка України. – К.,2002. – С. 145-192).

С. 153. Рис. 45. Посуд білогрудівської культури (із статті Рижова С. М., Бурдо Н. Б, Відейка М. Ю. Давня кераміка України. – С. 145-192.

С. 155. Фото 26. Кістяні вироби в експозиції Уманського краєзнавчого музею (за матеріалами УКМ).

С. 157. Рис. 46. Зооморфні та орнітоморфні фігурки з білогрудівських зольників (із статті С. Березанської „Кераміка білогрудівської культури” // Археологія. – Т. XVI, 1964. – С. 65).

С. 157. Рис. 47. Білогрудівська стела (з підручника Винокура І. С., Телегіна Д. Я. Археологія України. – С. 114).

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЕПОХИ МІДІ-БРОНЗИ НА УМАНЩИНІ	
1.1. Енеолітичні культури на землях України.....	9
1.2 Дослідження пам'яток трипільської культури.....	13
1.3. Дослідження культур епохи міді-бронзи.....	28
РОЗДІЛ 2	
ПЛЕМЕНА СХІДНИХ ТРИПІЛЬЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ КРАЮ	
2.1. Природні умови краю на час проживання східних трипільців і їх наступників.....	37
2.2. Пам'ятки племен східнотрипільської культури на території краю.....	41
2.3. Господарське життя східних трипільців.....	51
2.4. Суспільний устрій і духовна культура східних трипільців.....	76
РОЗДІЛ 3	
ПЛЕМЕНА ТРИПІЛЬСЬКО-КУКУТЕНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ НА ТЕРИТОРІЇ КРАЮ (ЕТАП ВІІ-СІ)	
3.1 Пам'ятки володимирівської, небелівської, томашівсько-сушківської, косенівської локальних груп трипільської культури.....	87
3.2. Господарські досягнення західних трипільців.....	98
3.3. Поселення і житла трипільців.....	109
3.4. Трипільські протоміста на землях Уманщини.....	114
3.5. Реконструкції суспільного устрою та духовної культури західних трипільців.....	120
РОЗДІЛ 4	
ЗАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ КРАЮ ПЛЕМЕНАМИ ЯМНОЇ ТА БІЛОГРУДІВСЬКОЇ КУЛЬТУР	
4.1. Бронзовий вік на території України.....	132
4.2. Пам'ятки епохи бронзи на території історичної Уманщини.....	137
4.3. Господарське життя племен ямників і білогрудівців.....	143
4.4. Суспільний устрій. Елементи духовної культури. племен ямної та білогрудівської культур.....	156
ВИСНОВКИ.....	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	175
ДОДАТКИ.....	185

П. Горохівський, канд. пед. наук, доцент кафедри всевітньої історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Уманщина в епоху міді-бронзи. – Умань : ПП Жовтий, 2011 р. – 240 с.

Підписано до друку 25. 10. 2011. Формат 60х90 1/16

Папір Кум Lux

Обл.-вид. арк. . Ум. друк. арк. .

Тираж 100. Зам. № .

Віддруковано з оригінал-макета

ПП Жовтий

20300, м. Умань, вул. Садова, 28

(УДПУ, навчальний корпус № 3, к. 112, 327, 328)

Тел. 8 067 77 30 197

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК, № 2444 від 22.03. 2006 р.